

Razim Əliyev

MƏXFİLİK QRIFI,

yaxud

MİF,

FƏLSƏFƏ,

DİN VƏ DİL DÜYÜNÜ

Bakı – 2002

Redaktorlar:

*Ağayar Şükürov,
fəlsəfə elmləri doktoru,
professor*

Sevda Mikayılqızı

Elmi məsləhətçi:

*Ağababa İbrahimov,
fizika-riyaziyyat elmləri
namizədi*

R.Əliyev. Məxfilik qریف, yaxud mif, fəlsəfə, din və dil
düyünü. Bakı, "Ziya-Nurlan" NPM, 2002, 150 s.

*Müəllifin "Oğuz dünyanı dərkətmənin
açarındır" adlı kitabının məntiqi davamı kimi bu
monoqrafiyada yaranış haqqında türk-şumer
mifoloji dünyagörüşünün problemləri tədqiq
olunur.*

Ə $\frac{46040000 - 243}{N - 098 - 2002}$ Sifarişlə

© Razim Əliyev

"MİF"LƏ "LOQOS"UN DİALOQUNA "BÖYÜK QAYIDIŞ"

Antik-arxaik dünyagörüşün makrofenomenoloji aspektlərinə dair tədqiqatlar, minilliklərin qovşağında dünya aləmində xüsusilə diqqəti cəlb edən istmiqamətlərdən biridir. Müasir fəlsəfi, tarixi, sosial-mədəni, təbii-elmi fikrin, xüsusilə qədim Şumer mədəniyyəti üçün səciyyəvi olan bütün varlığın vəhdəti ideyasına dönə-dönə müraciət etməsi, getdikcə daha qəti, aydın və evristik şəkil alır. Bir zamanlar "lal-dinməz" tarix, mifoloji "zamansız zaman" hesab edilən dövr haqqında təsəvvürlər, aktual elmi bilik müstəvisinə keçirilir.

"Məxfilik qrişi, yaxud: mif, fəlsəfə, din və dil dünyünü" adlı tədqiqatında Razim Əliyev bu aspektdə elmi axtarışların məzmununu zənginləşdirməyə cəsarətlə cəhd etmiş və buna nail olmuşdur. Müəllifin bu əsəri, onun çapdan çıxmış "Oğuz dünyanı dərk etmənin açarıdır" kitabının məntiqi davamı kimi də qəbul edilə bilər.

Antik-arxaik dünya anlamını, universal maddi və mənəvi Kosmosun bütöv mənzərəsinin şərhə baxımından ən müasir elmin müddəaları ilə müqayisəli təhlil etmək tədqiqatçıdan böyük hünər tələb edir. XX əsrdə bu qəbildən olan tədqiqatlardan biri, yaxud birincisi, K. Yunqdan 10 il əvvəl, mütəfəkkir filosof A. Losev tərəfindən (A.F. Losev. Butie. İmə. Kosmos. M., 1993) aparılmışdır. Özünün təhlil orbitinə fəlsəfə, filologiya, riyaziyyat, fizika, kimya, musiqi və həmçinin yeddi antik sənət növünü daxil edən A. Losev, müasir sivilizasiyanın şüuru üçün paradoksal olan bir nəticəyə gəlmişdi: dünyanın dərkə və mahiyyəti barədəki mifik-arxaik düşüncə və təsəvvürlər, ən müasir elmi fikirlə heyrətamiz şəkildə üst-üstə düşür və əksinə. Son 3-4 yüz ilin klassik elminin (Nyüton və postnyüton elmi), çox halda bu günə qədər yeganə düzgün və həqiqi hesab etdiyi nəticələr, qədim "sadələvh" dünyagörüşlə rəqabətdə bir növ "mötərizə xaricinə" çıxarılır.

Təbii-elmi və humanitar, mənəvi biliyin, dünyagörüşün bir-birinə qarşı qoyulması, "elmdə sübut və təsvir edilə bilməyən bütün fenomenlərin mifin ideal dünyasına qovuşması" (E. Teylor) klassik elmin "səyləri"nin nəticəsi olmuşdur. Orta əsrlərdən başlanğıcını götürən bu ənənə, maarifçilik dövründə xüsusilə sürətlənmiş, Vahid Universal Kosmosu maddi və mənəviyə parçalayan dünyaduyumunu şərtləndirmişdir. Elmin inkişafı ilə sonsuz fənlərə hölünmüş bilik sahələri kəmiyyət baxımından "çiçəklənərək", keyfiyyət, məna-mahiyyət baxımından tərs-mütənasib inkişaf prosesi keçmişdir. Maddi və mənəvini bir-birindən uçurumla ayıran sivilizasiyanın dünya duyumu, təfəkkürü fragmentar xarakter daşıyaraq nəticədə dünyanın vəhdəti və mahiyyəti kimi əbədi məsələyə tutarlı yenilik gətirə bilməmişdir. Məhz buna görə də A. Eynşteyn yazmışdı: "biz necə də çox bilirik, biz necə də az anlayırıq".

Həm tərəqqi probleminə, elmin idrak və dəyər aspektlərinə, həm də müasir insanın qədim insanla müqayisədə həddən çox biliyə malik olması fikrinə şübhə ilə yaqasılaşmağa başlandı. Əgər antik, mifik təfəkkür dünyanın mənzərəsini bütöv ifadə etdirən simvolları BİLİRDİSƏ, indiki sivilizasiya bir-biri ilə öz əlaqəsi olan bilik-məlumat sahələrini tanıyır. Filosof və riyaziyyatçı A. Uaythed yazırdı: "Adəm cənnət bağında əvvəlcə heyvanları gördü və sonra onlara ad verdi. Ənənəvi təhsil sisteminə isə uşaqlar əvvəlcə heyvanları adlandırır, yalnız sonra "onları" görürlər". Sivilizasiyanın sistemli böhranları, A. Uaythedin sözü ilə "bütövü, onun aspektlərinin birində itirməmək zərurəti" filosof, alim və ictimaiyyətsünasları arxaik, antik və mifik təfəkkürün, dialektik alternativlərinə qayıtmağa sövq etdi. Və məhz bu "Böyük Qayıdış", mentallığın transformasiyası ciddi ümumi mədəni dəyişikliklərin - kvant mexanikasının, nisbilik, qeyri-müəyyənlik, əlavəlik və s. prinsiplərinin yaranmasını şərtləndirdi. Müxtəlif fənlərin qovuşuğunda yaranan elm sahələri mədəni-elmi sintez nümunəsi kimi böyük uğurlar gətirdi. Dünyanın vahid mənzərəsini yaratmaq işində təbiətsünaslıq və humanitar

elmi təfəkkürün səylərinin birləşdirilməsinin başlanğıcı qoyuldu. Təsadüfi deyil ki, A. Eynşteynin vahid sahə nəzəriyyəsi yaratmaq sahəsində uğursuzluğu, müasir elmi fikrin və bu cür məsələnin həlli üçün yalnız fiziki-riyazi anlayış aparatından istifadə ilə kifayətlənməsi olmuşdu.

Əbədi həqiqətləri və yeni elmi müddəaları necə uzlaşdırmalı, tarixi məqam və tarixdən kənar əbədiyyəti necə uyşdurmalı, özündə makrokosmosu ehtiva edən mikrokosmosun sezilən sürətini necə görməli? Dünya haradan haraya hərəkət edir? Bu hərəkət nə kimi formaya malikdir? Minilliklər boyu, sonu görünməyən yol keçən, arxaik ibtidaidən postindustrial cəmiyyətə qədər "təkamül" yolu keçən bəşəriyyət, nə üçün yenidən K. Yaspersə görə "ikinci ox dövrünə", "Yeni Arxaika" mərhələsinə qədəm qoyur?

R. Əliyevin tədqiqatında bu və bir çox əbədi suallara çox orijinal və inandırıcı cavablar tapmaq olar. "Özündə arxaikliyi, müasirliyi və gələcəyi birləşdirən türk xalqlarının mifologiyası" (A. Şükürov) Universal Mədəni Kosmosun ən vacib hissəsi, müəllifin fikrincə təməlidir. Dünya xalqlarının mifik dünyagörüşünün mənbəyi, anlaşılmamasının açarıdır. Şərqi xalqlarının mifoloji dünyagörüşünün ciddi elmi çalarlarını etiraf edən Qərbdə, Türk qoluna tendensiyalı yanaşmanın mövcud olduğu məlumdur. Bu baxımdan da R. Əliyevin əsəri çox böyük bir məramla xidmət edir. Əsərin orijinal elmi dəyəri ciddi tədqiqatların mövzusuudur. Biz bir oxucu kimi öz "isti" təəssüratlarımızı bildirmək istəyirik.

Müəllif dini-mifoloji təfəkkür tərzinin yeni - "İnikas" - prinsipini irəli sürmüş və əsaslandırmışdır. Bunu çox maraqlı "güzgü" fenomenini ilə əlaqələndirərək maraqlı təhlil aparmış, ilkin başlanğıca dair metafizik anlayışlar müstəvisini zənginləşdirmişdir. "İlkin səbəb" arqumentini özünəməxsus şərh edən müəllifin qənaəti ən müasir elmi müddəalarla səslənir: "Dairənin başlanğıcı və sonu yoxdur". Bununla da müasir təfəkkürün fraqmentar, "dəlik-deşik" mahiyyətini şərtləndirən maddi-mənəvi,

real-ideal qarşıdurması aradan qalxmış olur. Dünyanın vəhdəti haqqında, Yaranış haqqında Türk-Şumer mifik-dini-fəlsəfi dünyagörüşünün modelində simvolik mənaların açılması üçün potensial, yararlı vasitə kimi çıxış edə bilən fenomenlər diqqətə çəkilir. Güzgü fenomeni və inikas müxtəlif rəmz və simvolların mənalandırılmasında inandırıcı şəkildə təzahür edir.

R. Əliyevin ilkin başlanğıc, Yeganə, Mütləq barədə düşüncələri də çox maraqlıdır. Müəllifə görə Şəffaflıq, gözəgörünməzlik, əks oluna bilmək ilkin səbəbin əsas atributlarıdır. Bunlar müasir elmin Vahid olan barədə müddəalarına uyğundur (Vahid, Bir olan: arxetipik, antitetik, qoloqrafik və tsiklik kimi atributlara malikdir). Yaxud "qarşılıqlı təsir, çevrilən hallar" xüsusiyyəti, ən müasir təbiətsünaslıqda entropiyaya verilən (200 il ərzində) sonuncu tərifdir. Alimlərin fikrincə entropiya nə xaos, nə qeyri-müəyyənlik, nə də nizamsızlıqdır. Entropiya - qarşılıqlı təsirdir və bu təsir nəticəsində yeni informasiya yaranır, dünya daim mürəkkəbləşməyə doğru gedir. 200 il ərzində entropiyaya tərif tapa bilməyən təbiətsünaslıq, onu varlığın digər fundamental anlayışları kimi "sübuta ehtiyacı olmayan" fenomen kimi (aksiomatika və ya fəlsəfə) təqdim edir.

Və ya R. Əliyevin "başlanğıc zaman dayanma vəziyyətindən hesablanır" fikri maraqlıdır, "bu vəziyyət ikidir". Yenə də ən müasir elmə görə inkişafda nizam və xaos ayrıca deyil, onların SİNTEZİ həlledici rol oynayır. Fikrimizcə müəllifin bu nəticələrə öz elmi axtarış və səyləri ilə gəlməsi, bu əsərə xüsusi dəyər və nüfuz qazandırır.

Kitabda fəlsəfənin əsas məsələsi, vahid sahə, cisim, inkişaf, yaranışın makromodeli haqqında düşüncələr, türk-şumer mifologiyası ilə paralel mühakimələr həddən çox maraq doğurur. İnsan, fəlsəfi antropologiya aspektində, həm də mikrokosmos kontekstində təhlil edilir. Bu mühakimələr də ən müasir elmin baxışları ilə həmahəng səslənir.

Məlumdur ki, X'XI əsr informasiya əsridir və informasiya inqilabının möcüzələr yaradacağına inam bəslənilir. 1848-ci il-

də tələbələrə görüşündə V. Heyzenberq söyləmişdi: "Təbiətşünaslıq və humanitar elmlərin dünyanın vəhdətini birgə anlaması üçün nə isə bir termin çatışmır. Mən ümidvaram ki, tezliklə bu anlayış aşkar ediləcəkdir." Hazırda elmi ictimaiyyət yekdil fikirdədir ki, "informasiya" anlayışı məhz V. Heyzenberqin böyük ümid bəslədiyi anlayışdır və o məlumdur. Lakin informasiyanın da sayısız tərifləri mövcud olsa da onun nə olduğu hələlik elmə tam məlum deyil. Çoxsaylı təriflərdən biri budur ki, informasiya - in'ikasdır, lakin (güzgü kimi bəsit deyil) məzmunu ötürülən, in'ikasdır. Mütləq olan potensial informasiya ("özündə şey"), dərk olunan isə aktual (aşkar, bizim üçün şey) informasiyadır.

Bütün bunlar "mikrokosm-makrokosm" müstəvisində ümumiləşdirilərsə, R. Əliyevin "İnsan-allahın əksidir, şəklidir, inikasıdır" kimi türk-şumer arxaikasından gətirdiyi misal hədsiz maraqlıdır. Görkəmli filosof M. Mamardaşvili yazır: "İnsanı nə təbiət, nə də təkamül yaradıb. İnsan yaranır. Fasiləsiz olaraq, yenidən və yenidən yaradılır. Tarixdə, özünün iştirakı ilə, səyləri ilə. Və məhz bu fasiləsiz yaradılabilmə, ona "Allahın surəti və əksi" simvolunda, güzgütək əksolunmada müəyyən edilib. Əgər insan özündən kənarında "Allah" adlandırdığı qüvvəni, öz içində hiss etməsəydi, onda bunu heç söyləməzdi".

Müasir elmin "maddə" və "antimaddə" anlayışlarına dair qənaəti, fəvqəl ağır çəkili, lakin hələ ki, heç kimin görmədiyi zərrəciklər (kvark və s.), Şərqi "Vəhdəti vücud" fəlsəfəsi ilə paralellər insanı düşündürür.

R. Əliyevin əsəri mif, fəlsəfə, din və dil kimi, Universal Mədəni Kosmosun ən təməl fenomenlərinin sintetik mənalandırılmasına həsr edilmişdir. Burada Dilin və dinin də vurğulanması təsadüfi deyildir. Dil qanunları və dil dünya kimi əbədidir. Bəlkə ona görə ki, hər gələn nəsil yeni dil yaratmağa, dil qanunlarını dəyişməyə cəhd etmir (siyasətdə olduğu kimi). Bəlkə buna görə dil, söz, məna, düşünlərin açılması üçün kod, açar rolunu oynaya bilər. Hazırda süni intellekt və informasiya nəzəriyyəsinin ən böyük problemi budur ki, kompyüterin informasiya inika-

sı, semantikasi, dili yoxdur. Onun ancaq sintaksisi var (proqram, alqoritm). Alimlərin fikrincə maddi və ideal olanın bir-birinə necə keçməsi, Aristoteli məşğul edən "ruh bədənə necə cəlanır?" sualına süni intellekt yaranarsa, cavab tapılacaq. Bəlkə bunun cavabı elə Türk-Şumer arxaikasındadır? R. Əliyev bu kontekstdə də maraqlı paralellər aparır.

Müasir elmdə yeni sahələr informasiya-energetika sahəsinin mövcudluğuna dair saysız əsərlər yazılıb. V.Nalimov və Y.Yunq belə hesab edir ki, insanlar informasiya almaqla (inikas - T.A.), onlardan kənarında, müstəqil mövcud olan "şüur sahəsinə" qoşula bilirlər.

"Mif" də, "loqos" da "söz" deməkdir (mütləq mənada). Dil-energetik imkanları ötürən cazibə sahəsinə malikdir. Simvol, rəmz və kodların daim yenidən açılması nə ilə əlaqədardır? Fikir, düşüncə dillə ötürülür. A.Losev yazır: "Söz yalnız anlayış deyil, öz-özünü anlamın təbiətidir. Dünya sözdür, söz dünya deyil... Dil inkişaf etmiş sözdür. Söz dildə yaşayır." Dünyanı mənalandırma sferaları kimi din, dil, fəlsəfə və mifin sinkretik təbiəti, oğuz-şumer mifoloji abidələrindəki möhtəşəm əzəməti R. Əliyev tərəfindən arzu ediləcək səviyyədə qürurla və elmi vicdanla təhlil və təqdim edilir.

Kitabdakı orijinal və maraqlı ideyaların hamısı barədə danışmaq qeyri-mümkündür. Kitabı oxumaq lazımdır. Şərq-Türk dünya duyumunda İŞIQ-NUR fonemeninin (xürrəmilər, şiraqilər və s.) mahiyyəti, sözlərin əks yazılışı ilə yeni terminlərin yaranması kimi maraqlı variasiyalar oxucu və elmi ictimaiyyətin mühakiməsinə verilir.

Yeni minilliyi miflə loqosun, elmlə dinin, kosmosla tarixin dialoqunun başlanğıcı hesab edirlər. Dərslərdə "... bilik təcürübədə yoxlanmış..." tərifinə artıq düzəlişlər edilir. Bilik, İnam və İnformasiyanın sintezinə dair şərhələr verilir. Riyazi məntiqin fəlsəfi məntiqlə birləşdirilməsi (Lütvi Zadənin kəşfləri ilə) miflə loqosun arasında mövcud olan maneələri hər gün daha çox dəf etməkdədir.

Təsadüfi deyil ki, elmlərarası qarşılıqlı təsirin "qaynar nöqtəsi", məntiq və linqvistika sahələridir. Dünyanı mənalandırma, anlam və məntiq bir-birindən ayrılmazdır. Elmi və qeyri-elmi anlayışları nisbidir. Onların arasındakı sərhəd daim "yuyulandır".

İnformasiya nəzəriyyəsinə görə verilən informasiyanın məzmunu anlaşıqlı deyilsə, onun mənası sıfır bərabərdir. İnformasiya resipiyentə anlaşıqlı dildə təqdim edilməlidir.

İstedadlı tədqiqatçı R.Əliyev öz kitabında Türk-Şumer mifik-arxaik dilini, bu dildə ifadə olunan informasiyanı uğurla, "anlaşıqlı" şəkildə təhlil etmiş, simvol, rəmz, kod, açar müstəvisini hədsiz genişləndirmişdir. İndi də əsas problem müəllifin konsepsiyasını ən geniş auditoriyaya çatdırmaqdır. Əlbəttə, "sözü deyirlər, yiyəsi götürəcək". Ancaq Şərq dünyaduyumu, onun ən qabaqcıl dəstəsi olan türk arxaik mədəniyyəti haqqında deyilən yeni və "tutarlı söz" kimi, əsərin ən müxtəlif auditoriyaya çatdırılması gərəkdir.

Mifologiyanın tanınmış tədqiqatçısı, bütün dünyanın mifoloji mədəniyyətinə on cildə yaxın əsər həsr etmiş və bununla da Universal mədəni Kosmosun məzmunu ilə vəhdətlə tanış olmaq imkanını bizə vermiş, professor A.Şükürov yazır: "Mif əbədi güzgüdür" (Səkkizinci kitab, səh.218). Min illərin qovşağında "Yeni Arxaika"nın tam vüsəti ilə yenidən canlanması Dünya Zəkasının və sivilizasiya şüurunun daima bu güzgüdə əks olunaraq anlamaq və mənalandırmaq ənənəsini, əbədi sualları cavablandırmaqda ən müasir və arxaik dünyagörüşün heyrətamiz "yekdilliyini" duymaq istəyini ifadə edir.

R.Əliyev dünya mədəni və elmi ictimaiyyətin fikrini məşğul edən problemlərə, müdrik Türk-Şumer mifologiyasının "güzgüsünü tutmuşdur".

*A.Şükürov
fəlsəfə elmləri doktoru
T.Allahyarova
fəlsəfə elmləri namizədi*

TARİXİ KÖKÜMÜZƏ VƏ MƏDƏNİYYƏTİMİZİN BAŞLANGICINA YENİ BAXIŞ

(Ön söz əvəzi)

Bir çox varlıqların yaranmasının ilkin başlanğıcı insanın özünün meydana gəlməsindən çox-çox əvvəllərə aiddir və dünyada canlılardan qabaq da mövcudluq olub. Çünki yaşantılıq üçün əsas amil - nəfəs, hava, atmosfer formalaşanaqədək əşyavi, madi, durğun, tərpənməz şeylər doğulub. Yer üzündə törənənlərin sayı artdıqca, onların məkanı (suyun içərisinə, torpağın üstündən altına, yaxud əksinə keçilməklə və s.) da dəyişib, tutumu, məzmunu, funksiyaları arasında ciddi fərqlər ortaya çıxıb. İnkişafa doğru iri addımların atılmasıyla şeylər kökündən uzaqlaşaraq özləşib və fərqli keyfiyyətlər kəsb edib. Təsadüfi deyil ki, zamanın lap dərin qatlarında hər şeyin eyni mənbədən törəməsi, indiki anlamda desək, qohumluğu haqqında təsəvvürlər mifoloji strukturların, dini görüşlərin və ilkin inanc sistemlərinin mayasında durur. Son vaxtlar elm də arxeoloji qazıntılarda tapılan dəlillərlə sübuta yetirir ki, eyni növlü, eyni cinslilərlə bir sırada bir-birindən seçilən varlıqların da mənşəyi birdir, deməli, bütün mövcud olanların mənbəyi, başlanğıcı bir nöqtədə birləşir. Xüsusilə heyvanat aləmindən bəhs açanlar sürünənlərin, balıqların və quşların yer üzünün müxtəlif ərazilərində yaşamalarına baxmayaraq bir kökdən törədiyini irəli sürürlər. Bəs insanlar necə? Bəşər övladının başqa dünyadan gəldiyini, yaxud yer üzündə doğulduğunu hələ tam dəqiqləşdirmək mümkün olmayıb. Ancaq əksər qədim müqəddəs kitablarda və dini görüşlərdə birmənalı şəkildə vurğulanır ki, irqindən, dərisinin rəngindən, dilindən asılı olmayaraq insanların əcdadı birdir. Elə isə bəs nə səbəbə xalqlar özgə dillərdə danışurlar? Bəşər övladının bitkin şüura sonradan çatıb varlıqları sözlə ifadə etməklə nitq qabiliyyətinə yiyələndiyi məlumdur. Bəlkə insanlar kortəbii halda toplumlarda gün keçirdikləri çağlarda o qədər artıb çoxalmışlar ki, tutduqları ərazilərə sığmamışlar, uzaq-yaxın mağaralar aramış, ya da təbii

qəzalar, fəlakətlər nəticəsində bir-birindən uzaq düşüb, ayrılıb dünyanın müxtəlif istiqamətlərinə səpələnmişlər. Və "sözü" bundan sonra kəşf etmişlər. Ona görə də dildə müxtəlif cür səslənmələrə rast gəlirik, Günəşə, aya və özgə şeylərə dünyanın hər bölgəsinin təbii şəraitdən asılı olaraq başqa-başqa adlar qoyulmuşdur.

Bu gün bizləri birləşdirən tellər o qədər çoxdur ki, nə mühari-bələr, nə də əqidə, din qarşıdurmaları bizi bir-birimizdən ayırmağa qadir olmamalıdır. Əgər zamanın başlanğıcına nüfuz etməyi bacarıb qan qohumluğumuzu əsaslandıran dəlilləri üzə çıxartsaq, çəkişmələrin mənasızlığını anlayar, bununla bir xalqın özünü başqasından üstün tutmasının qarşısı alınar, dünya boş torpaq iddialarından yaxa qurtarar. Məhz R. Əliyevin tədqiqatları bu istiqamətdə atılan ilk kövrək adımlardır. İstedadlı alim kimi elmə hamar yolla gəlmədiyi üçün onun araşdırma metodları da tamamilə fərqlidir. Dünya xalqlarının ilkin mifoloji görüşlərinə müasir dəqiq elmlərin (fizika, riyaziyyat, astronomiya və b.) prizmasından aydınlıq gətirməyə təşəbbüs götürür. İxtisasca fizik olan R. Əliyev ilk baxışda mübahisəli və qəribə görünən yeni dərk etmə üsulunu meydana atır, yaranışın ilkin çağlarına doğru uzanan uzun və çətin yolun sirlərini açacaq kodu güzgü əks etməsi ilə müəyyənləşdirir. Bu üsul dünyada ilk dəfə tətbiq olunur, desək, yanılmazdır. Varlıqların qarşılığı, yaxud əksindən çıxan nəticəni tapmaqla bu qənaətə gəlir ki, ufu əcdad İniikas prinsipinə əsaslanaraq təbiətin və kainatın sirlərinə bələd olmuşdur. Əks olunma zaman ötdükcə qədim insanın yaradıcılıq prosesinin də mayasına keçmiş və qaya rəsmilərindən (Qobustan) başlamış böyük sənət incilərinə - memarlıq komplekslərinədək (Qız qalası) uzun inkişaf yolu qət etmişdir. R. Əliyevin məsələlərə qədim dövrün öz baxış bucağından aydınlıq gətirməyə çalışması göstərir ki, həmin görüşlər ZÜR VAN-ZİR VAN-ŞİR VAN, ABŞERON, ŞİRAKUZ-ŞİRÖKÜZ kimi yer-yurd adlarına əbədilik möhürü vurmuşdur. Türkün ilk insan nəslilə yaşıl olduğunu təsdiqləyən nişanələr gündoğandan günbatanadək uzanan ən əsgiyurd yerlərində - Şumerdə, Antaliyada, Qafqazda, Orta Asiyada və Altaydadır. Rəsm və yazılarda gizlənən sirin kodunun açılmasına

doğru atılan hər addım bütünlükdə ziddiyyətlərinə baxmayaraq alqışlanmalıdır.

R. Əliyevin eksperimentlərindən çıxan nəticə budur ki, adi məişət əşyası kimi hər evin bəzəyinə çevrilən güzgü gizli aləmə məxsusdur, açarının tapılması ilə zamanın çox dərin qatlarındakı sirləri öyrənmək mümkündür. Doğrudan da lap başlanğıcda əksölünmə ruhun aynası sayılmış və bu funksiyanı dünyanı yaradan dörd ünsürdən birincisi - su yerinə yetirmişdir. "Dədə Qorqud"da xüsusi vurğulanır ki, tanrını gördüyü üçün su üzü aydınlıqdır, ona görə də murdarlıq götürmür.

Güzgünün möcüzələrindən biri ondadır ki, qarşısında duran varlıqların tərs üzünü göstərir. Bunu üstü yazılı vəərəqi hər hansı bir aynaya doğru tutmaqla açıq-aydın müşahidə etmək olar. Son illərdə ölümdən sonra həyatın davamını (ruhun varlığını) təsdiqləməyə çalışanlar ilkin ömrünü başa vurmuş adamın bədəninədən ruhun ayrıldığı da güzgüdə görmüş və şəklini çəkmişlər.

Mifik anlamda güzgü - özünəvurğunluğu (Narsiss haqqındakı mifdə), gözəlliyin zahiri əlamətlərdə deyil, insanın daxili aləmində, ruhunda olmasını, işığı, intiqamçılığı, eiləcə də şəri içinə çəkməklə dünyanı və təbiəti fəlakətlərdən qurtarmağı mənalandırır.

İlk güzgü nə vaxt yaranıb? Qeyd etdik ki, hələ dünya meydana gəlməmişdən qabaq su əks etmə funksiyasını daşımışdır. Empirik zamanın başlanğıcında isə parlaq metallar, daş-qaşlar, saxsı, nəhayət, şüşə güzgünü əvəz etmişdir. Deməli, qarşısında dayanıb vücudumuzun tamaşasına durduğumuz hələ düşənədək güzgü uzun bir tarixi yol keçmişdir. Folklorda, ilkin yazılı abidələrdə, xüsusilə "Dədə Qorqud"da "ayna" kəlməsinə tez-tez rast gəlirik. Bu, əksər məqamlarda məhz ruh mənasında işləyir.

Başqa xalqların epik ədəbiyyatında insan zülmün əlindən güzgünün içərisinə girməklə yaxa qurtarır. Lakin xasiyyətini dəyişib şərin daşığına çevrilir. O, gerçək dünyadan təcrid edildiyi üçün güzgünün önündə durub üç, yaxud beş dəfə adını çəkəndən intiqam alır. Bu mənada güzgü "xeyir-şər qardaşlığı"ni mənalandırır.

Azərbaycan xalqının bir xalq inancında deyilir:

"Novruz gecəsi yeyib içəndən sonra qaranlıq bir otaqda başına qara kələğayı örtüb əlində tutduğun güzgüyə baxsan, sənə kö-nül verəni orada görərsən".

Ulu əcdadın öz ilkin dünyagörüşünü güzgünün sirli aləmində gizlətməsi təbiidir.

Güzgü daha çox ruhla əlaqələndirildiyi üçün şaman düşüncə-sində əsas simvoldan, talismanlaşdırılan müqəddəs əşyalardan biridir. Şaman atributları sırasında "toli" adlanan güzgü xüsusi yer tutur. Tuncdan, ağ, süd rəngli və ya yaşıl çalan hərəkətli mineraldan - nefritdən hazırlanan tolilər birbaşa qartal, əjdaha, 12 zodiak (pla-netlərin göydə hərəkət etdiyi dairələr) nişanları şəklindədir. Belə hesab edirlər ki, tolini başda tenqri Hormo Saqaan olmaqla səma dəmirçiləri düzəltmişlər (Bax: T.M.Mixaylov. Burətskiy şamanizm.- M., 1987).

Razılaşmaq lazımdır ki, güzgüdə gizlənən kodu tapmaqla bir sıra qaranlıq məsələləri aydınlaşdırmaq mümkündür. Bu məsələ ilə Azərbaycanada ilk məşğul olan tədqiqatçı R. Əliyev əvvəl mətbuat səhifələrindəki məqalələrində güzgünün sirli aləminin yollarını aradı. Eia cəsarətli çıxışlar etdi ki, ictimaiyyətin diqqətini özünə cəlb etdi. Onun yazıları ziyalılar arasında mübahisə obyektinə çevrildi. Nəhayət, fikirlərini ümumiləşdirib "Oğuz dünyanı dərk etmənin açarıdır" kitabını (Bakı, "Elm", 2000, 76 s. Redaktorlar: A.Şükürov, fəlsəfə elmləri doktoru, professor, S.Mikayılqızı. Məsləhətçi: A.İbrahimov, fizika-riyaziyyat elmləri namizədi) çap etməklə Azərbaycan elminə dəyərlili bir töhfə verdi. Dünyamız isti-ı soyuqlu, işıqlı-qaranlıqlı, ölümlü-həyatlı olmaqla iki üzə malikdir və bir üzü o birinin tərs əksidir. Bu xüsusiyyət daha çox yerin üzünü ilə altı arasında nəzərə çarpır. Işıq, istilik, yaşarlıq yer üzünə, qaranlıq, soyuqluq, ölüm isə yeraltı aləmə xas əlamətlərdir. Ulu əcdad dual dünyagörüşünə gələnədək əks etmə - İnikasla aləmin sirlərini öyrənməyə cəhd etmişdir. Türk-şumer mifologiyasına əsasən R. Əliyevin irəli sürdüyü qənaətlər inandırıcı olduğu qədər dəyərlidir, müasir araşdırmalara təzə nəfəs gətirir. İlk uğurlu addımının məntiqi davamı kimi düşündüyü Məxfilik qrifi, yaxud: Mif. fəlsəfə, din

və dil dünyünü əsərində də R. Əliyev tarixi kökümüzün ən dərin qatlarına nüfuz etməyə təşəbbüs göstərir, sirli, qaranlıq səhifələrə aydınlıq gətirməyə çalışaraq irəli sürdüyü funksional metodla - İnikas prinsipi ilə mifologiya və dialektikanın qanunauyğunluqlarını izləyir, varlıqların inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirir. Müəllif Şumer və qədim hind əsatirləri əsasında İnikas prinsipinin modelini - təsvirini verəndə, dünyanın ilk dörd elementi haqqında Türk-Şumer təsəvvürlərində məlumatlar əldə edəndə, Xaqani yaradıcılığında, Kitabı-Dədə Qorqudda, əski Azərbaycan inanclarında və nəhayət, Qobustan qayaüstü rəsmlərində öz kəşfinə uyğun sxemlər göstərəndə nə qədər düz yolda addımlayırsa, söz əks-oxunmalarından danışanda bir o qədər elmilikdən uzaq düşür, bəzi arqumentləri havadan asılı qalır. Hiss olunur ki, onun araşdırma metodunda hələ təkmilləşməyə ehtiyac duyulan məqamlar var. Güzgüdə əks olunma "mifoloji kod açarı", "qam mexanizmi" - "sirli" sözlərin və şəkillərin açılması kimi təqdim olunur və əsərdə daha çox müxtəlif konbinasiyalı əks oxunuşdan söhbət gedir. Bu olduqca orijinal yoldur. Lakin hələ tam elmi həllini tapmamışdır. Alim inadçıdır, fikirlərini havaya boş yerə tullayan deyil, axtarışlarını qətiyyətlə davam etdirir. Söz strukturları bu dəfə özünü az doğrultsa da, gələcəkdə düzgün həllini tapacağı şübhəsizdir. Tədqiqatçının mübahisə obyektinə çevrilən bəzi fikirlərinə Xalq qəzetində işıq üzü görən Güzgü möcüzəsinin sirri açılacaqmı? (10 sentyabr, 2000, bazar, sayı 206, s.4) adlı məqalədə münasibət bildirmişik və inanırıq ki, bu yeni əsər diskussiyaya daha çox səbəb olmaqla həqiqətin meydanını bir az da genişləndirəcək.

Hər bir kəşf mübahisələrin içərisindən çıxır. Sual və mübahisə doğurmayan tədqiqat işi məlum məlumatlar yağınından başqa bir şey deyil. R. Əliyev istər məqalələrində, istərsə də monoqrafiyalarında oxucusunu düşünməyə vadar edir, onun qarşısında bir çox cavabsız sorğular qoyur. O üzdən də xalqımızın qədim tarixi, mədəniyyəti ilə məşğul olan araşdırıcıların bu yeni əsəri də oxuyub bir çox məsələlərdə müəlliflə mübahisəyə girəcəyi şübhəsizdir. Və kitabın ən böyük uğurunu məhz mübahisə doğurmasında görürəm.

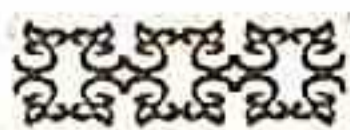
Bir növ R. Əliyev tədqiqatçıları diskusiya meydanına çağırır. Qaldırdığı problemlər vacib olmaqla yanaşı, həm də zamanın çox dərin qatlarına aiddir, elə qatı dumana bürünmüşdür ki, müəmmallarla doludur. Ancaq dialektikanın inkişaf qanunlarına kənar prizmalardan yanaşmaqla əlçatmaz yerlərə doğru cığır açmaq mümkündür. O, standartlıqdan uzaqlaşib yeni üsul və vasitələr arayır.

Müəllif irəli sürdüyü məsələlərdə səmimidir və orijinal yolla getdiyini, toxunduğu problemlərin mübahisə obyektinə çevriləcəyini özü də yaxşı başa düşür və bundan qorxub-çəkinmir. Bilir ki, elmin müxtəlif sahələrində ilk cığırı açmaq məsuliyyətli və çətin işdir. Çox hallarda təzə söz tikanlı olur, köhnə şablonlardan yaxa qurtarmaq istəməyənlərin hücumlarına məruz qalırsan. Təqdim etdiyimiz kitabda irəli sürülən fikirlər də belədir. Yeni olduğu qədər mübahisəli və ziddiyyətlidir. Əslində R. Əliyev elə bir yolla addımlayır ki, hər tərəf zülmətə bürünüb, kiçik şam işığı belə gözə dəymir. Qatı qaranlıqda mənzil başına çatmaq çətindir. Özü də yolu bilinməz-görünməz halda addımlayasan. Deyərdim ki, müəllif düz cığır tutub, ancaq zülməti yaran işığı tapmaq lazımdır. Bu cür inanmla addımladıqca, qısa zamanda nəinki ay işığını, günəşin şüasını, nurunu həmin zülmətə aparıb çıxaracağına əminəm.

Əsərin uğurlu cəhətlərindən biri də müəllifin "Kitabi-Dədə Qorqud", klassik poeziya, xüsusilə Xaqani, Nizami, Nəsimi və b. sənətkarların əsərləri ilə fikirlərini təsdiqləməyə çalışmasıdır.

R. Əliyev mifik dünyagörüşünün sirli məqamlarına nüfuz etməyi bacarır və fikirlərini inamla müdafiə etməsi araşdırmalarının gələcək uğurlarından xəbər verir. Bu yolda ona yeni nailiyyətlər arzulayırıq.

Ramazan QAFARLI,
filologiya elmləri namizədi

*Mənə təlimlər verən elə ki, ədəb saçdı,
Məni doqquz fələyin düyümlərindən açdı.
Düyün-düyün üstünə düşmüşdü çox da ancaq,
O, bu ipin başından əsla çəkmədi ayaq.*

“Sirlər xəzinəsi”ndən

*Söylədi: “Kimsə yox, bir mənəm, bir sən
Durma aç düyünü qaralı sözdən”.*

“İsgəndərnamə”dən

*İşimə min düyün düşüb, ömür gödək, düyün çox!
Bəlli deyil, o düyünlər açılacaq yoxsa yox?*

Qəsidədən

*Bir çox düyün var ki, açardır, açar,
Bir çox çətinlik var, asanlıq saçar.*

*“Yeddi gözəl”dən
Nizami Gəncəvi*

Şüurunun formalaşdığı ilkin çağlardan insan üz-üzə gəldiyi təbiəti, kainatı, dünyanı və burada baş verən təbii prosesləri dərk etməyə, anlamağa çalışmışdır. Müəyyən dövr keçdikdən sonra gündəlik müşahidələrdən qazanılan biliklər təbiətdə və kainatda baş verən harmonik təkrarlanmalara uyğun olaraq ümumiləşmiş, mifik-kosmoqonik, dini-fəlsəfi baxışlar sistemi kimi formalaşmışdır.

Türk xalqlarının, onların soykökünün mifik-kosmoqonik, dini-fəlsəfi dünyabaxışı haqqında çox qiymətli və sanballı tədqiqat əsəri mərhum alimimiz Mirəli Seyidovun ömrünün son günlərində tamamladığı "Qam-Şaman və onun qaynaqlarına ümumi baxış" əsəridir. Bu əsərində müəllif Qam-Şamanizmin kökləri əsasında ümumtürk kontekstində Azərbaycan xalqının ilkin mifoloji-fəlsəfi və ictimai görüşlərini ümumiləşdirmişdir. M. Seyidov yazır: "Azərbaycan xalqının soykökündə duran ilkin soylarda, qəbilələrdə, qəbiləbirləşmələrində insanla təbiətin qarşılıqlı ilişkəsi hər şeydən öncə təbiəti müşahidədən yaranan ən əski görüş olan dual təfəkkürlə, ikili anlayışla, əksliklər görüşü ilə səsləşir". (Qam-şaman və onun qaynaqlarına ümumi baxış. Bakı.-1994, səh. 18.)

Araşdırmanın əsas yekun nəticələrindən biri - qədim dini-fəlsəfi təfəkkür tərzinin əsasını təşkil edən iki prinsipdir. Bunlar:

1. Dual-ikili təfəkkür prinsipi;
2. Əksliklər görüşü prinsipidir.

Biz Yaranış haqqında Şumer təsəvvürlərini və Şumer allahlar panteonunu tədqiq edərkən həmin prinsipləri əsas götürmüşük. Başqa sözlə əski türk dünyagörüşünün özülünü təşkil edən **DUAL-İKİLİ TƏFƏKKÜR PRİNSİPİNİ** və **ƏKSLİKLƏR GÖRÜŞÜ PRİNSİPİNİ** Yaranış haqqında Şumer mifologiyası-

nın və Şumer allahlar panteonunun tədqiqinə tətbiq etmişik. Bu prinsiplərin tətbiqi aşağıdakı nəticələrə gətirib çıxarır:

1. DUAL-İKİLİ TƏFƏKKÜR PRİNSİPİ VƏ ƏKSLİKLƏR GÖRÜŞÜ PRİNSİPİ Yaranış haqqında qədim türk və Şumer dini-fəlsəfi dünyagörüşünü başa düşməyə, onun mahiyyətinin tam açılmasına kifayət etmir.

2. Yaranış haqqında qədim türk və Şumer dini-fəlsəfi dünyagörüşünün mahiyyətinin açılması üçün daha bir əsas - üçüncü prinsip də vacibdir. Bu əvvəlki iki prinsiplə sıx bağlı olan və onların köməyi ilə açılan İNİKAS PRİNSİPİDİR.

Beləliklə: 1. DUAL-İKİLİ TƏFƏKKÜR prinsipi,

2. ƏKSLİKLƏR görüşü prinsipi,

3. İNİKAS prinsipi

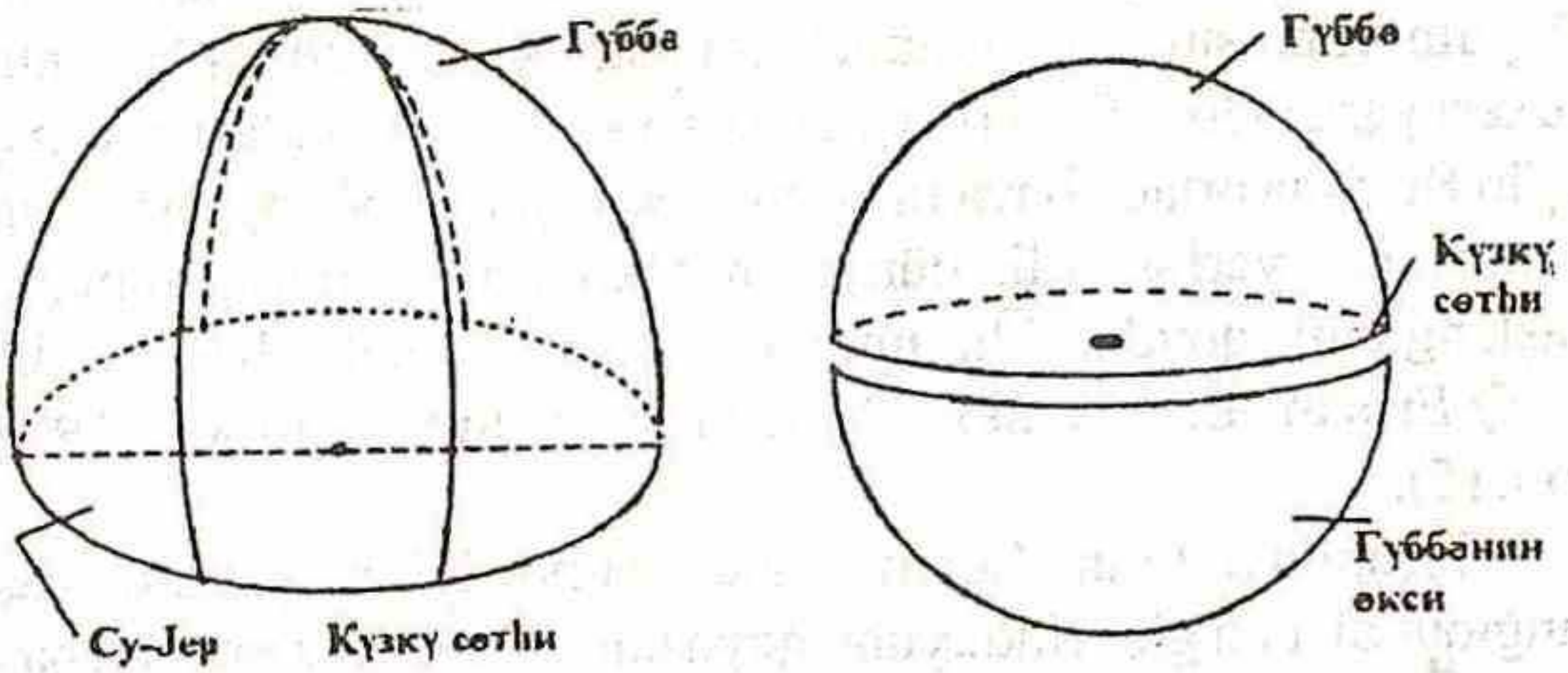
dünya, yaranış, həyat haqqında nəinki əski türk və Şumer dini-fəlsəfi dünyagörüşünün dərk edilməsinə, hətta Sakit okean sahillərindən Atlantik okeanın sahillərinədək geniş bir ərazidə yayılan, 6 min il, bəlkə də daha çox tarixi olan VAHİD DÜNYAGÖRÜŞÜN olmasından xəbər verir, həm də bu dünyagörüşün mahiyyətinin açılmasına, onun başa düşülməsinə açar verir.

Fikrimizi əsaslandırmaq üçün birinci 2 prinsipi - Dual-ikili təfəkkür prinsipini və Əksliklər görüşü prinsipini Yaranış haqqında şumer təsəvvürlərinə və Şumer allahlar panteonunun öyrənilməsinə tətbiq edək.

Şumer əsatirləri İkcayarasının b.e.ə. III minilliyə dair dini və allahları barədə xeyli məlumat saxlamışdır.

Şumerlərə görə ilk əvvəl bütün dünya SUYA qərq olmuşdu. Okean suyunun dərinliyində bütün varlığın böyük anası ilahə Nammu yaşayırdı. Nammunun bətnindən yarımkürə şəklində DAĞ qalxıbmiş. Dağın başında böyük ata allah - AN, dənizdə yastıvarı lövhə üzərində ilahi Kİ yaşayırmış. Hər iki ilahi qüvvə bir-birinə bitişik imiş. Əsatirə görə AN və Kİ-nin nigahından əvvəlcə ENLİL yaranır, sonra isə öz qüdrəti ilə fərqlənən 7 allah dünyaya gəlir.

Allahlar artıb çoxaldıqca GÖYün atası ANın və yerin anası Kİnin darısqal ağışlarında sıxıldıqlarından sərbəstliyə can atır günü-gündən zorbalaşan, sürətlə böyüyən ENLİDən xahiş edirlər ki, onları azad etsin. Enlil mis bıçaqla göy qübbəsinin qırağını kəsir, SƏMA allahı AN, arvadı Kİdən qopur, "Dünyəvi böyük yastı lövhə onun qıraqlarını əhatə edən ibtidai okceanın səthində qalır, dünyanın əzəmətli qalaydan yarımkürə örtüyü havadan asılı qalır". Təsvirini verək:

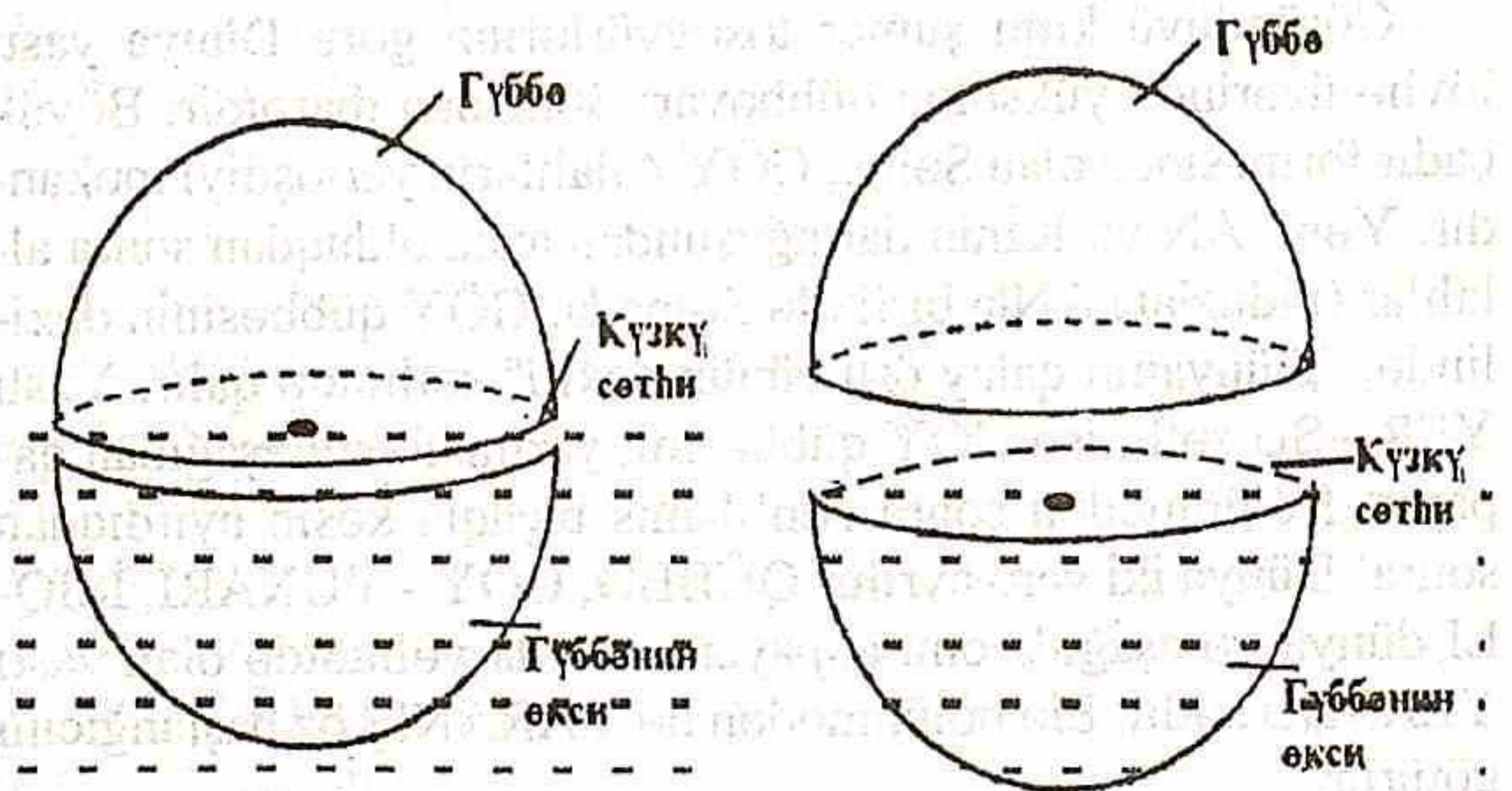

(Şəkil 1.)

Göründüyü kimi şumer təsəvvürlərinə görə Dünya yastı lövhə üzərində yüksələn qübbəvarı Səmadan ibarətdir. Böyük çadır formasında olan Səma, GÖY Allahların yerləşdiyi məkan-dır. Yəni, AN və Kİnin dar ağışundan azad olduqdan sonra al-lahlar (ulduzlar) ANla birlikdə Səmada, GÖY qübbəsinin daxi-lində, "Dünyanın qalay örtüyünün daxili" səthində qalır. Yastı YER - SU səthi isə GÖY qübbəsini, yarımsferanı aşağıdan qa-payır. Bölünmədən sonra (Enlil mis bıçaqla kəsib ayırdıqdan sonra) Dünya iki yerə ayrılır. QÜBBƏ, GÖY - YUXARI, İŞIQ-LI dünya və aşağıda onu qapayan, onunla vəhdətdə olan yastı YER - SU səthi. Elə bölünmədən də YARANIŞ öz başlanğıcını götürür.

Daha aydın olmaq üçün Yaranış haqqında qədim hind mifologiyasındakı təsəvvürlərlə müqayisə aparaq. Hind mifologiyasına görə: "Başlanğıcda heç nə yox idi. Nə Günəş, nə Ay, nə ulduzlar var idi: dərin yuxudakı kimi hərəkətsiz uyuyan ilkin yarıdılışın qaranlıq kaosundan əvvəl sular yarandı. Sular atəşi yaratdı. İstiliyin böyük qüvvəsindən Qızıl Yumurta yarandı. O vaxt hələ il yox idi, çünki vaxtı ölçməyə heç kim yox idi. İl nə qədər uzanır uzansın, dubsiz və hüdudsuz okeanın sularında Qızıl Yumurta üzürdü. İl keçdikdən sonra Qızıl Başlanğıcdan (embriondan, başlanğıc-rüşeymdən) Ulu yaratıcı Braxma əmələ gəldi. O, yumurtanı sındırdı. Yumurta ortadan iki yerə bölündü. Onun yuxarı yarısı Göy (Səma), aşağı yarısı - Yer oldu, onları ayırmaq üçün Braxma ortada hava məkanını yerləşdirdi. Və o, yeri suyun əhatəsində yerləşdirdi, dünyanın ölkələrini yaratdı, zamanın başlanğıcını qoydu. Ümumdünya yaranışı belə baş verdi". (V.Q.Erman, E.N.Temkin. Mifi drevney İndii. Moskva 1957. səh.15).

Göründüyü kimi Yaranış haqqında hər iki dünyagörüş başlanğıcın Sudan götürüldüyünü qeyd edir. Həm də yaranışın başlanğıcı bölünmədən hesablanır. Bölünmə nəticəsində Yuxarıda

(Şəkil 2.)

qübbəvarı GÖY, İŞIQLI Səma, aşağıda qaranlıq, qara YER-SU səthi və dibsiz okean dayanır.

Bu cür təsəvvür "Başlangıç tamin yarısıdır" kimi ifadə olunan antik yunan fəlsəfi fikrini başa düşməyə imkan verir.

Beləliklə, hər iki təsəvvürə görə Dünya Yuxarı və Aşağı kimi iki yerə bölünür. Hələlik şərti olaraq yuxarı işıqlı dünyanı AĞ, aşağı qaranlıq Dünyanı QARA adlandıracağıq (Aşağı dünya ümumiyyətlə, yuxarı dünya vasitəsilə işıqlanır).

İndi Şumer allahlar panteonunu nəzərdən keçirək. Şumer allahlar panteonunda öz qüdrəti və müdrikliyinə görə yeddi allah fərqləndirilir. Bunlar allahlar şurasını təşkil edir. Bütün dünyanı idarə edən də bu 7 allahdan ibarət şuradır. Şumer allahlar panteonunda ali üçlüyü təşkil edən AN, ENLİL və ENKİyə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Ali üçlüyə daxil olan bu allahlar digərlərindən yüksəkdə durur, şuraya başçılıq edir.

Asanlıqla başa düşmək olur ki, AN-GÖY, SƏMA; ENLİL - HAVA, ATMOSFER; ENKİ isə SU anlamındadır. Bundan başqa ENLİL-in iki köməkçisi də vardır. Bunlardan biri NUSKU, o biri isə ali üçlüyə daxil olan ENKİ - SUDur. ENKİ su və müdriklik allahıdır. NUSKU isə odu, qızmar istini təmsil edir. O, işıqla, nurla daha sıx bağlıdır.

Beləliklə, SU və GÖY şumer təsəvvürlərinə görə Yaranışın bünövrə daşı hesab edilir. Şumerlər havanı da həmin yüksəkliyə qaldırmışlar. Belə ki, ENLİL - HAVA həm ali üçlüyə daxil edilmiş, həm də qalan allahların atası və ağsaqqalı hesab edilmişdir.

Deməli, GÖY, HAVA və SUYa şumerlər yaranışın başlanğıcında dayanan "bünövrə daşı", mütləq substansiya kimi baxmışlar. GÖY, HAVA və SUYun oxşar və fərqli keyfiyyətləri vardır. Bunların hər üçü şəffafdır, aydındır, durudur, İŞIĞI keçirəndir. Lakin Yuxarı Dünyaya aid olan GÖY də, HAVA da işıq göndərmə, işıqsaçma keyfiyyətlərinə (Göy, Günəş, ulduzlar vasitəsilə, hava, atmosferdə ildırım çaxması vasitəsilə) malikdirsə, SUDA bu keyfiyyət yoxdur. Əvəzində SUDA güclü əksətdir-

mə keyfiyyəti vardır. Yəni aşağı dünyaya aid olan SU əksətdirəndir. Başlanğıcda AŞAĞI DÜNYA başdan-başa SU olduğundan bütövlükdə şərti olaraq QARA dünya adlandırdığımız AŞAĞI DÜNYA işığı əksətdirəndir.

Ən qədim zamanardan dünyanın əsasını 4 ünsürün təşkil etdiyi haqda əski təsəvvürlər bugünədək gəlib çıxmışdır. Bunlar: HAVA, OD, SU və TORPAQdır. Şumer itəsəvvürlərində isə Yaranışın başlanğıcında duran ünsürlər: 1. GÖY. 2. HAVA. 3. SU. və 4. İŞIQdır. Bunları Yuxarı və Aşağı Dünya modeli ilə tutuşduraraq müqayisə apardıqda aydın olur ki, birinci təsəvvürə görə GÖY 4 ünsür arasında yoxdur. SU və TORPAQ isə ayrı ünsürlər kimi verilmişdir. Şumer modelində isə SU Torpaqla birlikdə bir ünsür şəklində verilmişdir. Kifayət qədər əsas olduğundan biz yaranışın bünövrəsi hesab edilən 4 ünsürü aşağıdakı şəkildə qruplaşdıracağıq: 1. GÖY; 2. HAVA; 3. İŞIQ; 4. SU.

Birinci üç ünsür Yuxarı, işıqlı, ağ dünyanın ünsürləri, SU isə aşağı, alt, qara dünyanın ünsürüdür. Yuxarı, üst dünya işıq göndərən, Aşağı, alt dünya isə yalnız əksətdirəndir. Güzgü rolunu oynayan yastı SU - YER səthi əks etdirən, inikas yaradandır. Bu cür yanaşma mifik Dünya, Yaranış modelində DUAL-İKİLİ təfəkkür prinsipinin və əksliklər görüşü prinsipinin mahiyyətinin, xarakterinin, açılmasına kömək edir. Yəni ÜST dünyada nə varsa, onun aşağı dünyada şekli, surəti, inikası vardır. Yaxud SU - YER güzgüsündə əks olunan ÜST dünyanın hər bir elementi öz şekli ilə birlikdə DUALdır, İKİdir, həm də ÜST dünyanın hər bir elementi öz şekli, SU - YER güzgüsündəki inikası ilə vəhdətdə olan əkslikdir. Cisim varsa, şekil də vardır, cisim yoxdursa, onun şekli də yoxdur. Üçüncü prinsip əvvəlki iki prinsipin mahiyyətini açmaqla, onları tamamlamaqla yanaşı İNIKAS qanunundan başqa bir şey deyildir. Dünyanı təşkil edən Hava, Od, Su, Torpaq ünsürlərini şumer allahlar panteonununun ali üçlüyünə uyğun, yəni GÖY, HAVA, İŞIQ və SU şəklində qruplaşdırılması əsaslıdır. OD ikili keyfiyyətlidir (İSTİLİK və İŞIQ). Qədimdən İŞIĞA azərbaycanlıların, türklərin inam gətirdiyi, GÖY

və SU kimi onu müqəddəs saydıqları məlumdur. Adətən işığın qaranlığa üstün çıxdığı, qalib gəldiyi bahar bayramında aşıqlar tərəfindən oxunan bir folklor nümunəsini misal gətirsək dediklərimizi də təsdiqləyər:

*Dədəm gəlsin, saz gəlsin
Oymağımıza yaz gəlsin,
Taxılsın saza novruzgülü...
Anlamazı dədəm andırsın,
Doğru yolu qandırın...
AĞSAQQALIM İŞIQDIR,
Bahara yaraşıqdır.*

("Ana sözü" jurnalı səh 31, Bakı. 24.06.91.)

Deməli, yaranış haqqında qədim türk və şumer təsəvvürlərində əsas yeri ŞƏFFAFLIQ, AYDINLIQ tutur. Yəni, Şumer aləmlər panteonunun ali üçlüyü, GÖY, HAVA, SU, işığa münasibətdə şəffaf və aydındır. Hüdudsuz olan GÖY və HAVA gözəgörünməzdir, təmizdir. Elə bu keyfiyyətlər gələcək tək Allahlıq ideyasının əsasını təşkil edir. Yəni bu türklərin və şumerlərin yaranışın bünövrəsi üçün əsas götürdükləri GÖY, HAVA, İŞIQ, SU vəhdətidir. Çünki YUXARI, ÜST, ÜZ dünyanın simptomları olan Göy, Hava, işıq şəffaf olduğundan öz qarşısındakı dünyanın güzgüsündə - YASTI SU səthində şəkli, xəyalı, surəti alınmır. Çünki şəffaf olanın şəkli, əksi olmur. Bu, özlüyündə ikili-dual təfəkkür və əksliklər görüşləri prinsiplərinə cavab verir. Əgər yuxarı dünyada nə varsa hamısı öz şəkli, surəti ilə birlikdə ikidirsə, heç nə tək olmamalıdır. Lakin şumerlərin allah kimi qəbul etdikləri GÖY, HAVA, İŞIQ, SU vəhdəti təmizlik, şəffafıq, aydınlıq keyfiyyətlidir. Hər yerdə olan, hər yerə nüfuz edəndir, onlardan kənarda heç nə yoxdur və şəffaf olduqlarından surəti, şəkli alınmayandır.

Bütün yuxarıda dediklərimizdən çox mühüm bir nəticə çıxır: YUXARI, üst, işıqlı dünyada nə varsa şəkli, əksi, inikası AŞAĞI dünyadadır. Başqa sözlə:

Aşağı dünyada - YER ÜZƏRİNDƏ NƏ VARSA HAMISI YUXARI, İŞIQLI DÜNYADAKININ ƏKSI, ŞƏKLI, İNIKASIDIR.

Araşdırmalarımız göstərir ki, bu dünyagörüşü min illər əvvəl bütün yer üzünə yayılmış, sonrakı dini-fəlsəfi dünyagörüşlərin bu və ya başqa formada əsasına çevrilmişdir. Həyatını bu dini-fəlsəfi əsaslar üzərində qurmuş türk xalqlarının, eyni zamanda həmin dünyagörüşünə yiyələnmiş digər xalqların tarixi həyatını bu prinsiplər əsasında izləmədən tam başa düşmək qeyri mümkündür.

Beləliklə, mifoloji təsəvvürlər əsasında yaranmış modelinin formalaşdırılmasına, daha dəqiq desək bərpasına çalışaq.

"Hər bir dünyagörüşün spesifikası onun dünyanın bütöv mənzərəsini yaratmasıdır."

professor A. M. Şükürov

Dünyanı dərk etmənin hər hansı modeli o zaman hərtərəfli və mükəmməl hesab edilə bilər ki, bütövlükdə kainatda, Yerdə, cansız və canlı təbiətdə baş verən bütün prosesləri daha geniş, inandırıcı əhatə etsin. Başqa sözlə, təbii nizama, qanunauyğunluqlara cavab verə bilsin.

Tarixi inkişafın ayrı-ayrı mərhələlərində belə modellər yaranmış, insanların mifik, dini və elmi görüşlərinə çevrilmişdir. Bunlar paralel inkişaf etsə də, çox vaxt gah biri, gah da digəri üstünlük təşkil etmişdir.

Mifik modellər zahiri əlamətlərinə görə, insan hissələri vasitəsilə birbaşa qavranılan, bəzən aldadıcı, illüziya təsirli proseslərlə müşayət olunsada, onların davamlılığı reallıqla illüziyanın nisbətində müəyyənləşir. Hətta illüziyanın özünün harmonikliyi onu inandırıcı, qavranılan edir (Məs. Göy qübbəsinin

zahiri fırlanması, Günəşin, Ayın, ulduz bürclərinin doğub batması, Ayın fazalarının periodik dəyişməsi, planetlər sisteminin uzun dövr ərzində qəbul olunmuş geosentrik sistemi, fəsillərin dəyişməsi, doğum və ölüm hadisələri və s.).

Tədqiq etdiyimiz TÜRK-ŞUMER dünyagörüşünün və onun nəticəsi kimi meydana çıxan dünyanı dərk etmənin qədim TÜRK-ŞUMER mifoloji modelinin davamlılığının yoxlanması üçün mifologiyanın görkəmli bilicisi, fəlsəfə elmləri doktoru, professor Ağayar Şükürovun yuxarıda misal gətirdiyimiz fikri bir meyar kimi əsas götürülə bilər. Araşdırmalarımız göstərir ki, bəhs etdiyimiz model nəinki həmin tezis tələblərinə cavab verir, həm də tarixin dərin qatlarından üzün bəri bir çox mahiyyətlərin başa düşülməsinə imkan verir.

Əvvəlcə başlanğıc üçün əsas götürülən substansiyaları, prinsipləri və "Dünya modelini" daha yığcam şəkildə formalaşdırmaq.

1. Türk şumer qədim anlamına görə həyatın, başlanğıcın bünövrəsini təşkil edən 4 ünsür: SU, GÖY, HAVA, İŞIQ-dır.

2. Yaranış haqqında qədim Türk-Şumer dünyagörüşünün əsasını 3 prinsip təşkil edir. Bunlar:

Dual-ikili təfəkkür prinsipi;

Əksliklər görüşü prinsipi;

İnikas prinsipidir.

3. Böyük ev, çadır formasında olan Göy qübbəsini aşağıdan üstü yastı, Güzgü rolunu oynayan SU-YER səthi qapayır. Yəni qübbə formasında olan işıqlı göyü - Cam, Teş formasında olan dünya okeanı qapayır (Su səthində bunlar bir-birinin əksidir, vəhdətdə olan əkslikdir).

NƏTİCƏ: Yer üzərində nə varsa, hamısı yuxarı, işıqlı dünyanın əksi, inikası, şəklidir (Şəkil 2).

Yəni dünya müstəvi güzgü səthində əks olunan simmetriyaya malikdir. Güzgüdəki şəkil, surət kimi Yuxarı dünya Yer-Su səthində öz əksini yaradır. Gündoğanın (Şərqi) şəkli, surəti Günbatandır (Qərb). Yaxud batı doğunun şəkli əksidir. Son baş-

lanğıcın şəkili, surətidir. Ölüm doğumun əksidir. Məhvolma yaranışın əksi, surətidir.

Həqiqətənmə güzgü, ayna dünyanın mifik modelində əhəmiyyətli yer tutur? Belə faktlara təsadüf edilirmi? Belə faktlar vardır. Bunlara həm yazılı mənbələrdə, həm də adət ənənələrdə rast gəlinir. Bir neçə xarakterik misal gətirək.

*Surətpərəstlər kimi olub özünə aşıq,
Öz əlində göy kimi güzgü tutarsan yazıq!*

(N. Gəncəvi "Sirlər xəzinəsi" səh. 50. Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı. Bakı 1947)

Yaxud:

*Dünya güzgülü evdir, hər yerə düşür üzün
Ona görə hər zaman sənə tərəfdir gözün.*

(Yenə orada)

*Sığış (məhşər) günündə ayna görklü
Ayna günü oxuyanda xütbə görklü.*

("Kitabi Dədə Qorqud", səh.13, Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, Bakı 1962.)

"Uzundonlu (rahib) güzgüsünü gölə düşürmüş, gündüz yana-yana ağlayır, gecə sıtqıya-sıtqıya ağlayır, - deyir. ("Orxan-Yenisey abidələri, Ə. Rəcəbov, Y. Məmmədov, Bakı, Yazıçı nəşriyyatı, 1993, səh. 197.)

Belə misalların sayını artırmaq da olar. Lakin gətirilən misalların şərhinə məncə ehtiyac vardır. Nizami Gəncəvidən gətirilən misallar "Sirlər xəzinəsinin" İnsanın yaranması haqqında birinci məqaləsindən götürülmüşdür. "Axır zamanın əlamətləri" başlıqlı onuncu məqalədə isə dünyanın əksliklərini göstərən şair yenə də Aynadan, Güzgüdən "istifadə" edir. Həm insanın yaranmasından, həm də axır zamanın əlamətlərindən danışarkən N.Gəncəvinin aynaya, güzgülüyə müraciət etməsi təsadüfi deyildir. Xalqımızın adət ənənələrindən bir fakta diqqət yetirək.

Gəlin köçürülən zaman həmişə qabaqda güzgü aparılır. Bu yeni həyatın başlanğıcı ilə əlaqədardır. Mifik təfəkkürdə Yaranışın güzgü kimi əksətmə keyfiyyəti olan, həm də ana başlanğıcı kimi qəbul edilən Su ilə başlanması (əvvəl hər yerdə su idi) əlaməti toy adətində öz əksini tapmışdır. Məntiqidir ki, həyatın sonu da güzgü ilə əlaqələnməlidir. Bu da vardır. Ölü üzərinə güzgü qoyma adəti bu günədək qalır. Həyatın sonunun güzgü, ayna ilə müşayiət olunma adətinin qədimliyi arxeoloq və tarixçilərə yaxşı məlumdur. Hələ tunc dövründən qəbirlərə güzgü qoyulması adətini qədim qəbirlərdən tapılan güzgülər təsdiq edir. Dədə Qorqud dastanından gətirilən misal həmin fikrə daha da aydınlıq verir. "Sağış (məhşər) günündə ayna görklü" deyiminin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, Yaranış Su (güzgü) ilə başlanırsa, dünyanın sonu - Məhşər də Su (güzgü) ilə qurtarmalıdır.

Buradan Ümumdünya daşqınının mifik mahiyyəti aydınlaşır. Yəni su ilə başlayan yaranış Su ilə, dünyanın üzünü Su aıması ilə başa çatmalıdır. İnikas, prinsipi necə deyərlər özünü doğruldur.

Son, Başlanğıcın əksi, inikası kimi təzahür etməlidir. Sudan başlayan həyat, Suya da qayıtmalıdır. Işıqla, Odlu başlayan mifik yaranış ideyası da vardır. Bu ideyanın əksi kimi Son odla başa çatmalıdır.

Qədim tarixin ayrı-ayrı mərhələlərində mövcud olmuş mağarada dəfn etmə, daş qutuda, oyulmuş təbii qayada, saxsı küp qəbirdə, dağ başında dəfn etmə adətləri bu mifik modelin köməyi ilə öz izahını tapır. Belə ki, qədim qəbilə və tayfaların insan yaranışı haqqında təsəvvürləri ilkin insanın mağaradan, dağdan, daşdan, torpaqdan, gildən yaranması haqqında müxtəlif dünya-görüşləri ilə əlaqədardır. Yəni dağdan doğulan dağda, daşdan yaranan daşda və s. dəfn olunmalıdır. Küp qəbir ana bətninin modelidir. Ölünün küpdə yerləşdirilməsi forması da ana bətnində uşağın vəziyyətinin eyni olmalıdır. Son başlanğıca qayıtmalıdır, inikas, əksətmə burada da özünü göstərməlidir.

Makro yaranış modelində, yəni kainatın yaranışı haqqında təsəvvürlərdə Yaranış, Başlanğıc kaosdan, donuqluqdan, qaranlıqdan, sükunətdən nizama, hərəkətə, işıqlanmaya, istiləşməyə keçir. Qübbəvari Yuxarı dünya öz əksi olan Aşağı dünyadan ayrılaraq yuxarı qalxır. Göy qübbəsi, Çərxi fələk həmin andan fırlanmağa başlayır, zaman öz başlanğıcını götürür.

Əksetmə prinsipinə görə Makro məhvolma - həyatın sonu Yüksək göy qübbəsinin və dibsiz okeanın yenidən qapanması ilə bitməlidir. Yəni, nizam kaosla əvəz olunmalı, hərəkət dayanmalı, soyuq və zülmət bərqərar olmalıdır. Makro Başlanğıc makro Sona yetməlidir.

Qədim təsəvvürə görə canlıların alisi olan insan Yuxarı dünyanın elementi, ünsürü olan Işıqdan (oddan), Aşağı dünyanın ünsürü olan Sudan (torpaqdan) yarandığı üçün özündə hər iki dünyanın başlanğıc elementlərini birləşdirir. Ölüm baş verdikdə isə əks proses getməlidir. Yuxarı dünyanın elementləri (ışıq, can, nəfəs, ruh) yuxarı, allahlar dünyasına, torpaqdan, daşdan, sudan ibarət cansız bədən isə aşağı qaranlıq dünyaya qayıtmalıdır. Son nəticədə Yuxarı dünyaya qayıdan ünsürlər Şəffaf göyün, Aşağı dünyaya qayıdan ünsürlər isə şəffaf Suyun elementinə çevrilir. Canı, ruhu yuxarı dünyaya əksetdirən isə Güzgüdür, Sudur.

Göründüyü kimi qədim türk-şumer dünyagörüşünün Mifik Modeli nəinki başlanğıc və son, yaranış və ölüm kimi təbii proseslərin asan dərk edilməsinə kömək edir, həm də bu Modelin yararlılığını təsdiq edir.

Yaranış və son haqqında ibtidai insanın yaratdığı mif təbiəti müşahidə əsasında formalaşsa da, min illər boyu insanların inamına, əqidəsinə çevrilərək bu günədək gəlib çatmışdır.

*Mifoloji anlayış yalnız o hal-
da həqiqətdir ki, o, allahlar
dünyasının hər hansı bir hadi-
səsinə insana aydın ola bilən
kateqoriyalarla ifadə edə bilir-
di və insan tərəfindən etiqad
kimi qəbul olunurdu.*

professor A.M.Şükürov

(Mifologiya. 2-ci kitab səh.33. Bakı - Elm - 1995)

Yaranış haqqında türk-şumer mifik modeli belə bir nəticəyə
gətirirdi: "YER ÜZƏRİNDƏ NƏ VARSA, HAMISI YUXARI -
İŞIQLI DÜNYANIN ƏKSI, İNİKASI, ŞƏKLİDİR".

Deməli, hesab etmək olar ki, - HƏR HANSI MİFİK TƏ-
SƏVVÜRÜN, MİFOLOJİ OBRAZ VƏ PERSONAJLARIN
DA MƏNBƏYİ YUXARI - İŞIQLI DÜNYADIR, SƏMADIR,
ULDUZLU GÖYDÜR. Sonsuz olan ulduzlu göydə zahiri görü-
nüşcə bir-biri ilə "bağlı" ulduzlar - Bürcələr və nisbətən "sərbəst"
fərdi hərəkət edən səma cisimləri - planet, komet, asteroidlərin
ilin müxtəlif vaxtlarında yaratdıqları konfigurasiyalar müşahi-
dəçi tərəfindən mifik obrazlar kimi qəbul olunmuşdur. Təxəy-
yülləri ilə Yerdə həmin konfigurasiyaların oxşar şəkli, surəti,
kölgəsini görəndə qədim insanlar onları da mifləşdirmişlər
(Məsələn: Öküz, Şir, Qız, Oğlaq və s.). Səmada müşahidə et-
dikləri cizgilərin yerdə bilavasitə şəkil və kölgəsini görmədikdə
isə onların fantastik, sirli, bəzən də gözəgörünməz obrazlarını
yaratmışlar (məs: Qrifonlar, səmada üzən gəmilər, "yel atlar",
Div, cin və b.) Bunlar isə qədim mifoloji dünyagörüşlərin mifik
nağıl və əfsanələrin mənbəyinə çevrilmişdir.

Üiduziu səmanın zahiri fıriianması (gündəlik və illik) dövrü
hərəkətə uyğun olaraq ayrı-ayrı ulduz konfigurasiyalarının
bir-biri ilə "qarşılaşmasına", "döyüşməsinə" birinin digərini
"səmadan" qovmasına, "məğlub etməsinə" uyğun gələn səhnə-
lər yaradır. Buna müvafiq də əfsanəvi nağıl və rəvayətlər mey-

dana gəlir. Məsələn: Öküz və Şir (Aslan) qarşılaşması və buna uyğun nağıllar. Yaxud, Filin Siçanın belinə minərək gəzməsi. Adları çəkilən heyvanların hamısı yerdə mövcuddur. Həm də bu heyvan adları ilə səmada ulduz bürcləri vardır. Qədim insanlar sözsüz ki, yerdə Şirin (Aslanın) Öküzlə döyüşünü, onu qovmasını, ona qalib gəlməsini müşahidə etmişlər. Bunu səmada Şir (Aslan) adlandırdıqları bürcün, Öküz adlandırdıqları bürc üzərindəki "qələbəsinin" əksi, inikası, şəkli hesab etmişlər. Ona uyğun nağıl yaratmışlar. Bu hadisə, yəni Şirlə Öküzün qarşılaşması, Şirin Öküzə qalib gəlməsinə real həyatda rast gəlindiyindən nağıl fantastik görünür. (Səma öküzünün Şir (Aslan) tərəfindən tam "məğlub edilməsi" mart ayının düz 21-nə Yazın gəlişi, İŞIĞIN QARANLIĞA QALIB GƏLDİYİ vaxta təsadüf edir).

Lakin, Yerdəki Filin Siçanın belinə minib gəzməsi fantastik, ağıla batmayan olduğundan aydın olur ki, söhbət səmadakı Fil və Siçan Bürclərindən gedə bilər. İlin müəyyən vaxtında Fil bürcünün Siçan bürcünün, necə deyərlər, "belinə" çıxması, Filin Siçanın belində gəzməsi kimi əfsanəvi, fantastik təsəvvür və buna uyğun mifik nağıl süjet və personajları yaratmışdır.

Burada əcdad kultu kimi türklərin Boz Qurd toteminin də mahiyyəti aydınlaşır. Yəni, əcdad Boz Qurd heç də yer üzərindəki qurd deyil, səmadakı, göydəki qurddur, bürcdür (çox vaxt qurdu Göy dərilili təsvir edirlər). Türklərə öz yurdlarına qayıtmaq üçün bələdçilik edən də Göydəki qurddur - Qurd bürcüdür. Belə ki, qədim türklər səmada qurd bürcünü istiqamət tutaraq hərəkət etmişlər. Həm də məlumdur ki, türklər Göyü, səmanı yaratıcı, ALLAH kimi qəbul etmişlər. Səmadakı cizgiləri Qurda bənzəyən ulduz bürcünün ALLAH, əcdad kimi qəbul edilməsi də buradan doğur. Deməli qədim türklər öz tayfasının, soykökünün QURD bürcü olmasına inanmışlar. Yerdəki TÜRKÜ göydəki Qurdun əksi, inikası, şəkli hesab etmişlər. Məlumdur ki, türklərin əcdadı olan prototürkləri TRUKki adlandırmışlar. Sözlün kökünün TRUK olduğunu qəzərə aldıqda bunun KURT sö-

zünün əks tələffüzü ilə yarandığını aydın görmək olur. Yenə də Türk-şumer mifik modeli özünü doğruldu.

Bəs türk-şumer mifoloji modeli, ümumiyyətlə insan yaradışının mifik mahiyyətinin açılmasına yarayır mı? İndi modelin tətbiqi ilə həmin məsələni araşdırmağa çalışaq.

Dini təsəvvürlərdə belə bir fikir vardır ki, ALLAH İNSANI ÖZ SURƏTİNDƏ YARATMIŞDIR.

"Şimali Amerika qəbiləsi İrogez mifinə görə İoskexa suda öz əksinə baxaraq gildən insanları yaratmışdır". (A. Şükürov, Mifologiya, 1 kitab, səh. 4-84, Bakı. Elm, 19955-ci il).

Hürufiliyin çox mühüm bir müddəasını ifadə edən İ.Nəsimi deyir:

Hər nə yerdə, göydə var adəmdə var,

Hər nə ayda, ildə var adəmdə var.

(H.Araslı. "İmadəddin Nəsimi". səh.455, Bakı, Azərnəşr, 1972)

Qədim Manilik maddi aləmi əbədi hesab edərək allahla eyniləşdirir, insanı isə yeri və göyü özündə birləşdirən mikrokosm sayır.

Ümumiyyətlə, dinə qədərki arxaik dövrlərdə allahlar təbiətin ali potensiyası kimi qəbul edilmişdir.

"Şumer allahları da insanlara bənzəyir, onlar bir-birindən küsür, barışır, bir-birilə dalaşır. Bir sözlə insanlara xas olan bütün keyfiyyətlər allahlara da aid edilir" (A. Şükürov. Mifologiya 2-ci kitab, səh. 90).

Politeist təlim Budpərəstliyə yol açmışdır. Yəni göydə Allahlara inam gətirən insanlar yerdə onların surəti və şəkillərinə inam gətirmişlər. Allahların surəti, şəkili, inikası kimi qavradıqları bütlərə insan şəkli vermişlər. Lakin irəlidə dediyimiz kimi göydəki bürclərin heç də hamısı İnsan surətli deyil. Deməli, səmada simvollaşdırdıqları bürc-heyvan, bürc-qrifon (heyvan başlı insan, insan başlı heyvan, Quşbaşlı insan, yaxud heyvan və s.)

təsvirləri öz şəkilləri ilə qayaüstü rəsmlərə, sonralar isə düzəltmələri fiqurlara keçmişdir.

Buradan belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, qədim qayaüstü təsvirlərin olduğu yerlər ilkin ibadətgahlar, ilkin bütxanələrdir. Mağara və zağaların divarlarında çəkilən belə təsvirlər, hətta quyu divarlarındakı şəkillər bu yerlərin ibadətgah olmasından xəbər verir.

Çünki quyu, zağa, kaha göy qübbəsinin əksi, şəkli hesab edilmiş, divarlarına çəkilən şəkil, təsvir isə inam gətirdikləri ulduz topasını, bürcü ifadə etmişdir. Qədim QOBUSTAN qayaüstü təsvirləri də bu qəbildəndir. Qobustandakı 91 nömrəli daş üzərindəki yazıda "İMAD ŞAKİ (və ya Şaci) dua etdi getdi" yazılmışdır (C. Rüstəmov, Qobustan dünyası səh. 118. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı. Bakı 1994). Bu yazı uzun dövr ərzində Qobustandan ibadətgah kimi istifadə edildiyindən xəbər verir. Əgər qayaüstü təsvirlər inam gətirilən səma obyektləri - Ulduzlar və bürcürlər - başqa sözlə allahlar dünyası ilə bağlıdırsa, təbii ki, həmin yerlərdən müntəzəm olaraq ulduzlu göy müşahidə edilmiş, hər bir dəyişikliyi qeydə almaq üçün səma daimi müşahidə altında olmuşdur. Elə həmin səbəbdən də qayaüstü təsvirlər olan qədim insan məskənləri həm də təbii rəsədxana, ulduzlu göyün daim müşahidə edildiyi ibtidai rəsədxana kimi istifadə edilmişdir. Fərqanə vadisindəki Saymalı Daş qayaüstü təsvirlər kompleksini tədqiq edən Y.N.Qolenduxinin fikrincə bura ən qədim təbii rəsədxanadır (bax: "Первобытное искусство". Издательство "Наука", Сибирское отделение. Новосибирск 1971). Maraqlıdır ki, məqaləyə əlavə olunan şəkildə Günəşin hərəkətini təsvir edən üç günəş fiquru ehtiva edilmişdir ki, üçüncü vəziyyətdə Günəş şir təsvirinin başı ilə birləşir. Şəkilaltı yazıda göstərilir ki, Qayaüstü təsvir üçün elə daş seçilmişdir ki, Şəkilin üzərinə günəş şüaları yalnız iyun ayının 23-də düşə bilər (Yenə orada səh. 188, şəkil 2).

Aydın olur ki, bu şəkilin köməyi ilə yay günəş duruşunun dəqiq vaxtı təyin edilir. Həm də şəkil ondan xəbər verir ki, təs-

viri qayaya həkk edilən qədim müəllifə İyun ayının 23-də Günəşin Şir bürcünün başı ilə birləşməsi haqqında astronomik vəziyyət məlum imiş.

Buradan aşağıdakı nəticələri çıxarmaq mümkündür:

1. Qayaüstü təsvirlər qədim insanların dini inamını əks etdirən İBADƏTGAHLARDIR.

2. Qayaüstü təsvirlərin olduğu yerlər ulduzlu göyün, səmanın, daimi müşahidə edildiyi, Göy qübbəsinin zahiri fırlanması ilə əlaqədar səmada baş verən dəyişikliklərin qeydə alındığı təbii ibtidai RƏSƏDXANADIR.

3. Günəş kulminasiyaları və ulduz bürclərinin hərəkəti, onların qarşılıqlı vəziyyətini müşahidə əsasında vaxtı dəqiq müəyyənləşdirmə, təqvim yaratma məntəqəsidir.

Bizcə çox geniş yayılmış qədim qayaüstü təsvirlərin olduğu məntəqələrə, o cümlədən Qobustana Həmin müddəalar əsasında yanaşılmalı, tədqiqatlar həmin tələblər əsasında aparılmalıdır. Müşahidələr göstərir ki, yastı daş üzərində çəkilən şəkillərdən başqa elə təsvirlər vardır ki, qayanın təbii cizgilərindən istifadə etməklə, onlara necə deyərlər azacıq əl gəzdirməklə büt təsvirləri alınmışdır. Bəzən də bütöv və nəhəng qaya parçasının təbii formasına, oyma yolu ilə göz, burun, ağız cizgiləri verilməklə nəhəng qaya bütə çevrilir. Yarım sifət cizgiləri verilən qayalar da vardır ki, bunları güzgü qaydası ilə simmetrik tamamladıqda təsvirdə büt forması alınır. Məsələ burasındadır ki, qaya parçaları çox böyük olduğundan və ona lazımı istiqamətdən baxmadıqda həmin fiqurları seçmək olmur, təbii cizgiləri insan əli ilə açılmış cizgilərdən ayırmaq çətinləşir. Burada ən yararlı üsul, büt formasına salınmış qaya parçasına müvafiq istiqamətdən baxılmasının müəyyənləşdirilməsi və kiçildilmiş fotosəkilin alınmasıdır.

Türk - şumer dini fəlsəfi dünyagörüşünün mifik modeli qədim qayaüstü təsvirlərin, o cümlədən Qobustan qayaüstü yazılarının simvolik mənalarının açılmasında da yararlı olduğunu göstərir.

Qobustandakı Kiçikdaş dağındakı qayaaltı sahədə 5 nömrəli daşdakı təsvir bu cəhətdən maraqlıdır. Şəkil 3 (Təsvir C. Rüstəmovun Qobustan dünyası kitabından götürülmüşdür. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1994 səh. 102, 6-cı tablo).

Araşdırmamız göstərir ki, bu Yaranış haqqında qədim TÜRK-ŞUMER dini fəlsəfi təsəvvürlərini əks etdirən piktoqrafik yazıdır. Təsvirin yuxarı hissəsində Öküz, nəhəng balıq (ya xud balina) və insan fiqurları aydın seçilir. Şəkildə balığın üzərində insan, onun qarşısında isə Öküz çəkilmişdir. Öküz həm də balığın üzərindədir.

Əvvəlcə Yaranış haqqında Orxon - Yenisey abidələrində ifadə olunan qədim türk təsəvvürünü nəzərdən keçirək. KÜLTİKİN abidəsində həmin fikir belə ifadə olunmuşdur:

"Üzə tənri, asra yaqız yer kılıntukda ekin ara kisi oqlı kılınmış..."

(Ə. Rəcəbov, Y. Məmmədov - Orxon - Yenisey abidələri. Bakı, 1993, səh. 71).

Tərcüməsi isə belədir:

"Üstdə mavi göy, altda qonur yer yaradıldıqda ikisinin arasında insan oğlu yaranmış..." (yenə orada səh.78).

Yaranış haqqında həmin təsəvvürü Qobustan qayaüstü təsviri ilə müqayisə edək. Məlumdur ki, Öküz göyün, Göy qübbəsinin rəmzi, simvoludur.

Şəkildə öküzün altında verilən nəhəng balıq isə şübhəsiz ki, Suyun, dünya okeanının simvoludur. Öküzün balıq (balina) üzərində çəkilməsi üstə (üzdə) GÖYÜ, altda (asrada) SUYU ifadə edir. Balığın (suyun) üzərində çəkilən insan (kişi) fiquru göylə su arasında insan yarandığını, məskunlaşdığını ifadə edir.

Burada diqqət yetirilməli bir incəlik vardır. Belə ki, insan fiquru təsvirdə dizdən qırıq verilmişdir. Bu cür təsvir dizə qədər suda olan insan təsviridir. (Görünüşün belə alınması işığın sınma qanunu ilə əlaqədardır. Yoxlamaq üçün hər hansı çubuğu dikinə müəyyən hissəsinə qədər suya daxil etmək kifayətdir). Balıq fiqurunun mənalandırılması bununla bir daha təsdiq edilir.

Beləliklə qayaüstü təsvirin məna açımını aşağıdakı şəkildə başa düşmək olar:

"Üstdə GÖY (öküz), altda SU (balıq) yarandıqda ortada insan (kişi oğlu) yaranmışdır."

Gül Tikin abidəsindən yuxarıda misal gətirdiyimiz cümlə ilə müqayisə apardıqda fərqin **"altda qonur yer"** ifadəsi əvəzinə, **"altda su"** ifadəsi olduğu aydınlaşır. Bu tamamilə yaranış haqqında Türk - Şumer mifik modelinə uyğundur. Çünki, mifoloji modeldə yaranışın bünövrəsini təşkil edən 4 ünsür (göy, su, hava, işıq) arasında Yer yoxdur. Yer mütləq substansiya kimi suyu ifadə edir, quru, torpaq mənasında suyun sonrakı mərhələdəki törəməsidir. Elə Orxon - Yenisey yazılı türk abidələrində də çox vaxt yer-su birlikdə işlənir. Məsələn, Bilgə xaqan abidəsinin mətnində:

"Üzə tənri, iduk yer, sub...Kağan kutı taplamadı erinç.." -
(Yenə orada səh. 102)

Tərcüməsi: "Üstdə tanrı (göy), müqəddəs yer-su... xaqan bəxtinə yar olmadı." (Yenə orada səh. 106) şəkildə işlənir.

Varlıq, Kainat haqqında ilkin təsəvvürlərdə qübbəvari göyü aşağıdan yastı quru səthinin, yaxud müstəvi su səthinin qapamasının prinsipial fərqi ondan ibarətdir ki, türk - şumer variantında başlanğıc ünsürləri təşkil edən substansiyalar (göy, hava, su) işığa görə şəffafdır. Həm də şumer variantında aydın deyilir ki, əvvəl hər yer su idi, deməli, qayaüstü təsvirdəki yazı Yaranış haqqında daha qədim anlayışı əks etdirir. Əgər Gül Tikin yazılı türk mənbəyinin tarixi bizim eramın VIII əsrindən (731-ci ildən) hesablanırsa, Qobustan qayaüstü təsvirlərinin orta daş (Mezolit) dövrünə, təxminən 12-15 min il əvvələ aid olduğu güman edilir.

Min illiklər keçdikdən, dünyagörüşləri dəyişdikdən, hətta əvvəlki dini-fəlsəfi baxışlar qadağan olunduqdan sonra da onların daşıyıcılarını ən amansız cəzalar gözləsə də, bu dünya baxışı nəsildən-nəslə gizli şəkildə ötürülmüşdür Həmin dünyabaxışına

dərindən bələd olan Ə.Xaqani, N. Gəncəvi onları çox ehtiyatla, üstüörtülü şəkildə öz əsərlərində əks etdirmişlər. Ə.Xaqani şeirlərinin birində deyir:

Fələk çadırımdır, torpaq döşəyim,

Göz yaşu içdiyim sudur, müxtəsər.

(Xaqani seçilmiş əsərləri, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Nəşriyyatı - Bakı 1956, səh. 172)

Başqa bir şeirində həmin fikri belə ifadə edir:

Bir günbəzdir bu səma, yer onun döşəməsi,

Yoxsa nücum elmindən xəbərin, bunu bil, qan!

Göründüyü kimi hər iki halda Göy qübbəsini aşağıdan quru - Yer, torpaq qapadığını şair desə də, elə həmin şeirində bir az əvvəl fikri necə azdırdığını sanki izah edir:

Acı sudur, üstündə buzdan körpü salmışam,

O, zərli bir səqfdir, nərdivanı işıqdan.

Daha sonra isə ehtiyatlanmağının səbəbini açıqlayır:

Yoxdur yaşıl yelkənin görən yaş olduğunu,

Çox gəmilər batırmış girdabında bu ümman.

(Yenə orada səh. 168, 169).

Xaqani yaradıcılığından yuxarıda gətirdiyimiz misallardan Göy, Səma (fələk) 4 ünsürdən biri kimi verilir. Lakin əsasını 4 ünsürün (SU, GÖY, HAVA, İŞIQ) təşkil edən qədim Kainat, Dünya modelinin ünsürləri elə səpələnmiş şəkildə verilir ki, ilk baxışda onları necə deyərlər "tutmaq" olmur. Məsələ burasındadır ki, bu model dünya haqqında Xaqani dövründə hökm sürən modeldən (OD, SU, HAVA, TORPAQ) prinsipial şəkildə fərq-

lənir. İkinci model birinci modelin qəbul olunduğu uzun tarixi dövrün təfəkkür tərzini anlamağa imkan vermir. Əvvəlki dünya-görüşünü inkar edən, onu dərk etməyə maneəçilik törədən od, su, hava, torpaq modeli və bunun üzərində qurulan dini fəlsəfi təsəvvürlər SU, GÖY, HAVA, İŞIQ modeli üzərində qurulan dünyagörüşü xəzinəsinin qapılarını bağlayır.

Elə buna görə də ehtiyatsızlıq edən Xaqanini xəbərdar edən Cəmaləddin Musili deyir:

*"Heç belə danışmaz arif olanlar,
Məğzində bunların müxalifət var".*

Yaxud:

*Bağlı xəzinəyə əlini atma!
Yatmış əjdahanı gözlə oyatma! (cəh.44)*

Elə bağlı, xəzinənin açarı da mahiyyətini şəffaflıq, inikas təşkil edən birinci 4 ünsürün - GÖY, SU, HAVA və İŞIĞIN (AN, ENKİ, ENLİL və NUSKU) vasitəsi ilə formalaşdırılan dünya modelidir.

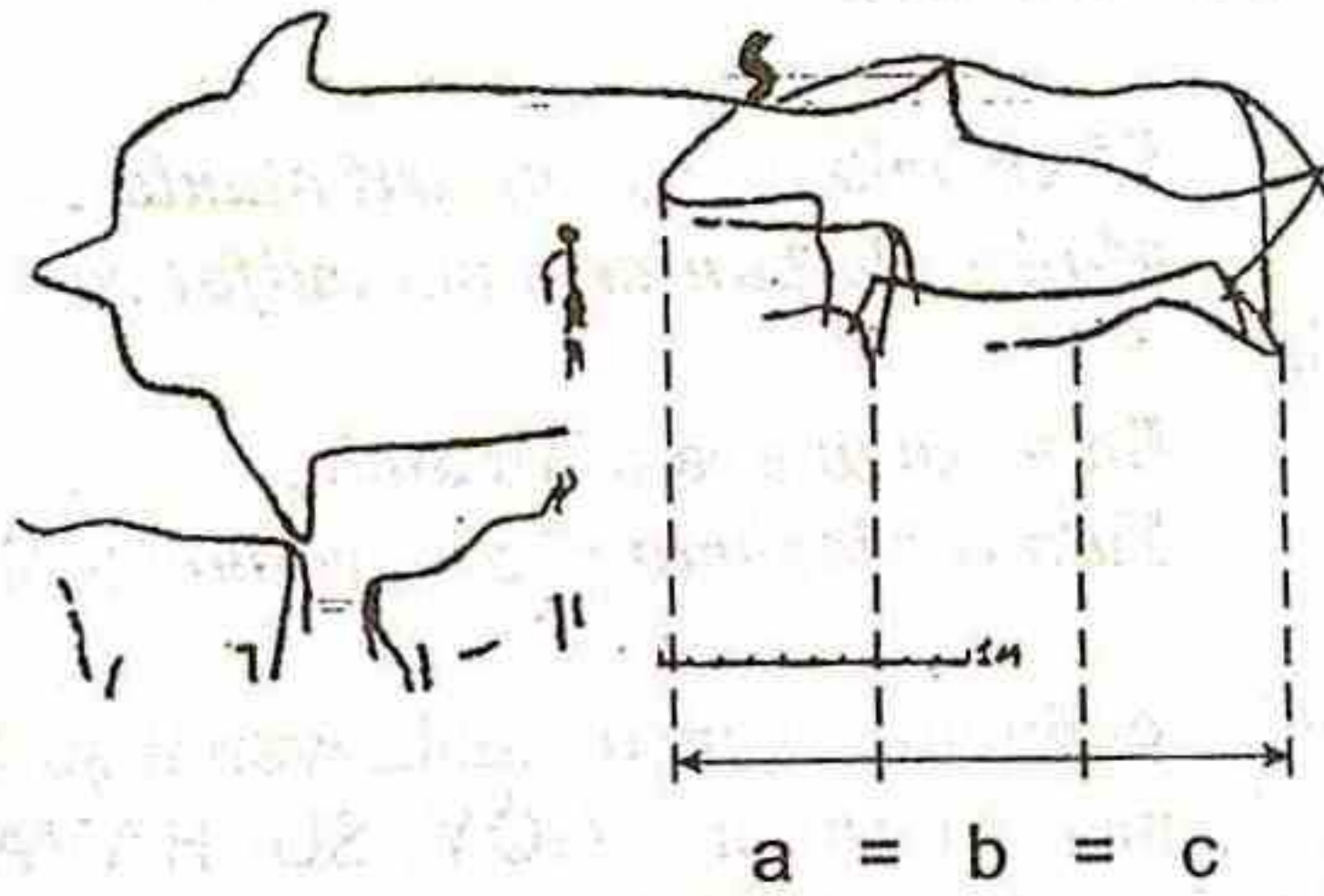
Xaqani, Nizami yaradıcılığında -güzgüyə, Aynaya geniş yer verilməsi də bununla əlaqədardır. İkimənalı işlətdiyi bir beytində Xaqani deyir:

*İndi hər sözümdə bir həqiqət var,
O güzgü, məhək tək olmuşdur meyar.*

(Yenə orada, səh. 58)

Doğrudan da qədim dünyagörüşünün öyrənilməsində məhək, meyar rolunu oynayan güzgünün, aynanın köməyi ilə yuxarıda bəhs etdiyimiz Qobustan qayaüstü təsvirlərinin bir çox mənalının açılması mümkündür. Yenidən şəkildəki qayaüstü təsvirə diqqət yetirək. Buradakı insan təsvirinin dizdən aşağı hissəsi SUYU simvollaşdırır. Aydın olur ki, piqtoqrafik yazıdakı fikri vermək üçün insan və heyvan bədəninin proporsionallığından

istifadə edilmişdir. Yəni 4 üsürdən biri olan Suyu ifadə etmək üçün insan boyunun dördü birinə bərabər olan ayaq (dizə qədər olan ölçü) götürülmüşdür. Doğrudan da istənilən normal insanın boyu (hündürlüyü) öz ayağının (dizəqədər) ölçüsünün 4 mislinə bərabərdir. Bu cür mütənasiblik ÖKÜZ və ATA da aiddir. Yəni Öküzün şaquli hündürlüyü özünün qabaq ayağının (dizəqədər) ölçüsünün 4 mislinə bərabərdir. Şəkil 3-də Balıq fiqurunun aşağı-

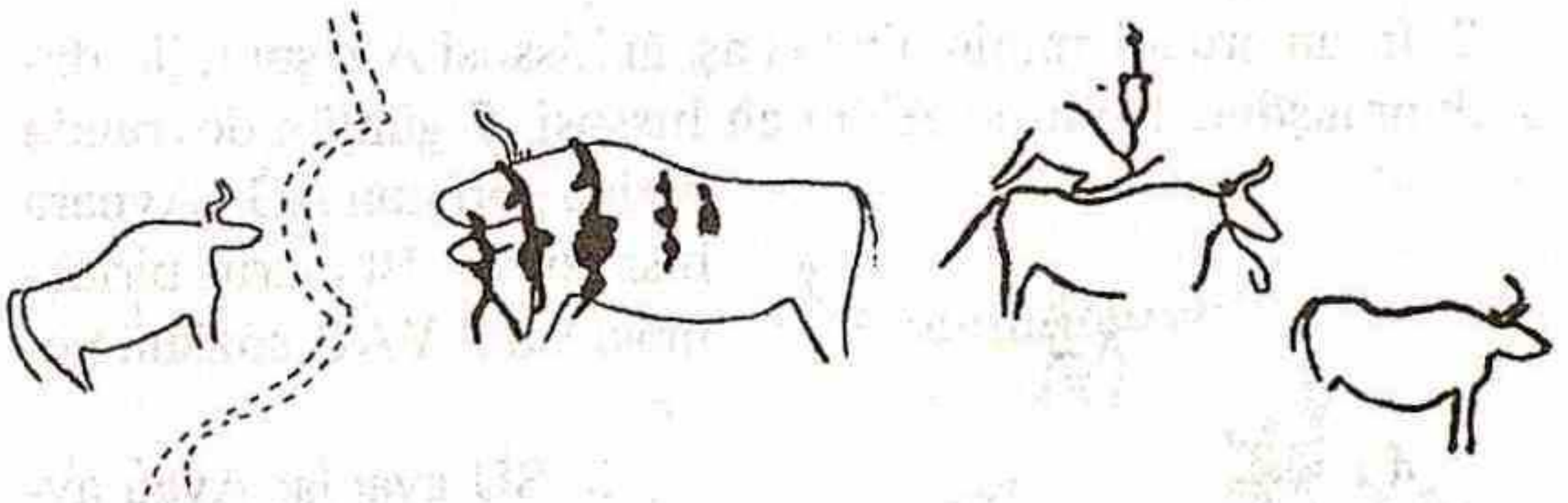
Şəkil 3

ğısında bir-birinin əksinə dayanmış və yarımçıq çəkilmiş daha iki öküz fiquru görünür. Həmin öküz təsvirləri ilə balıq arasında fonda alınan fiqur yenə insan ayağının (bud, yaxud baldır) təsviridir. İnsan ayağının bu hissəsi həm də öküz başına bərabər götürülür. Bunu aşağıdan sağa tərəf çəkilmiş yarımçıq öküz təsvirinə güzgü vasitəsilə baxdıqda, yaxud şəkli sağa tərəf 90 dərəcə çevirdikdə görmək olur. Belə çıxır ki, insan bədəninin dördü biri ölçüsündə olan bud və yaxud baldır (bud = baldır) öküz başı ölçüsünə bərabər götürülür. İlk baxışda bunlar təsadüfi oxşarlıq təsiri bağışlayır. Lakin, bunlar heç də təsadüfi müqayisələr deyil. Əmin olmaq üçün yuxarıdakı, balığın üzərində çəkilmiş öküz şəklinə yenidən diqqət yetirmək lazımdır. Şəkildə aydın görünür ki, Öküzün qarnının altı ilə üfüqi şəkildə daha bir insan ayağı, özü də bütöv aşağı ətraf (yəni bud və baldır bir yerdə) təsviri vardır, həmin insan ayağı ölçü vahidi kimi öküzün üfüqü ölçü-

çüsü ilə müqayisə edilir (bütöv aşağı ətraf iki ayaq ölçüsü, yaxud iki vahid deməkdir). Dəqiq ölçmə ilə müəyyən olunur ki, insan ayağının yuxarı qurtaracağından öküzün burnuna qədər daha bir diz ölçüsü qədər məsafə vardır.

Beləliklə, öküzün üfüqi ölçüsü, yəni quyruqdan başa qədər ölçüsü insan ayağının (dizəqədər ölçünün) üç mislinə bərabərdir. Nəzərə alsaq ki, insan ayağının dizəqədər hündürlüyü ölçü vahidi kimi qəbul edilmişdir və həm də dörd ünsürdən birini ifadə edir. Onda aydın olur ki, öküzün bütövlükdə üfüqi təsviri üç ünsürü ifadə edir. Bu isə HAVA, GÖY və İŞIQ deməkdir. Yəni müstəvi Yer - Su səthindən yuxarıda olan ünsürləri, Su isə bir ünsür kimi ayaqla (dizəqədər) ifadə olunur. Öküzün şaquli hündürlüyü də öz ayağının (dizəqədər) ölçüsünün dörd mislinə bərabərdir. Öküz ayağı (dizəqədər) bir ünsürü - SUYU, ifadə edir.

Üç ayaq ölçüsündə olan dizdən yuxarı hissə isə bütövlükdə göy qübbəsini ifadə edir. Məhz buna görə də Qobustan qayaüstü təsvirlərində GÖY qübbəsini ifadə edən Öküz təsvirləri dizdən yuxarı çəkilmişdir (Şəkil 4).

Şəkil 4.

Həm insan, həm də öküz fiqurlarında dizdən aşağı - ayaq dörd ünsürdən biri olan suyu simvollaşdırır. Su isə Yaradış haqqında türk-şumer mifoloji modelində əks edən, inikas yaradan - güzgü rolunu oynayır. Qədim tayfalar həm də Ayın əks edən olduğunu başa düşmüşlər.

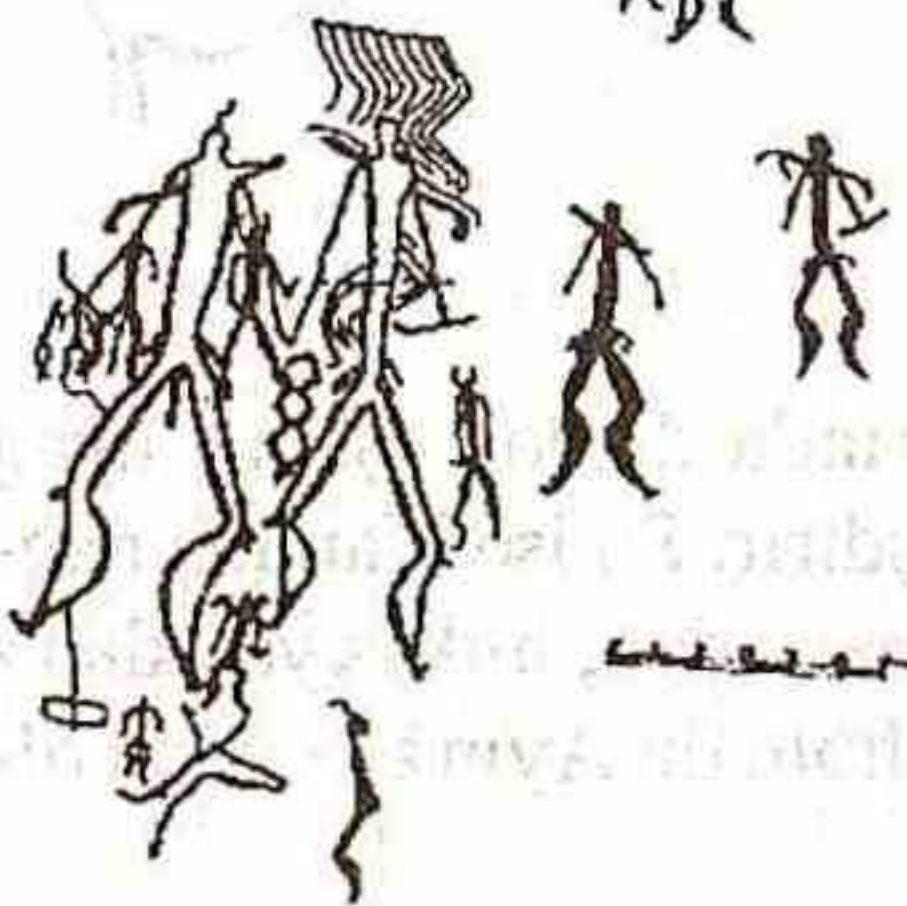
Ay həm Günəşdən, həm də Yerdən onun üzərinə düşən şüaları əks etdirir. Elə buna görə də Qobustan qayaüstü təsvirlərində insan fiqurlarının ayaqları çox vaxt aypara formasında verilir (Şəkil 5).

29 nömrəli daşın cənub üzündə həkk olunan bu təsvirdə mənalar çoxdur. Lakin biz bir cəhətə diqqət yetirəcəyik. İnsan fiqurlarının ayaqları aypara formasındadır. Həm də bu ayın birinci fazasının - yeddigünlük ayın təsviridir. Yeddigünlük Ay isə elə dördü bir deməkdir. Yəni Ayın "4" fazasından biri. Təsvirdə Aypara nələri ifadə edir:

1. Dörd ünsürdən birini - Suyu;
2. "AY" + "AQ" - "AYAQ" sözünün ifadəsini;
3. Güzgü, AYNA nı, (AY + NA);
4. Vaxt etibarı ilə 7 günü;

1. Əgər ayaq (dizdən aşağı) dörd ünsürdən birini ifadə edərsə, bütöv insan bədənini kainatın mütləq substansiyaları hesab edilən SU (ayaq), HAVA, İŞIQ və GÖYdən ibarətdir. Başqa sözlə İNSAN kainatı təşkil edən mütləq substansiyaların vəhdətindən ibarətdir.

2. İnsan orqanizminin dizdən aşağı hissəsi AY şəkli ilə ifadə olunmuşdur. Həm də AYın ağ hissəsi, 7 günlük dövründə parlaq görünən AĞ - Aypara hissəsi ilə. Bunların birləşməsi isə AYAQ sözünü verir.

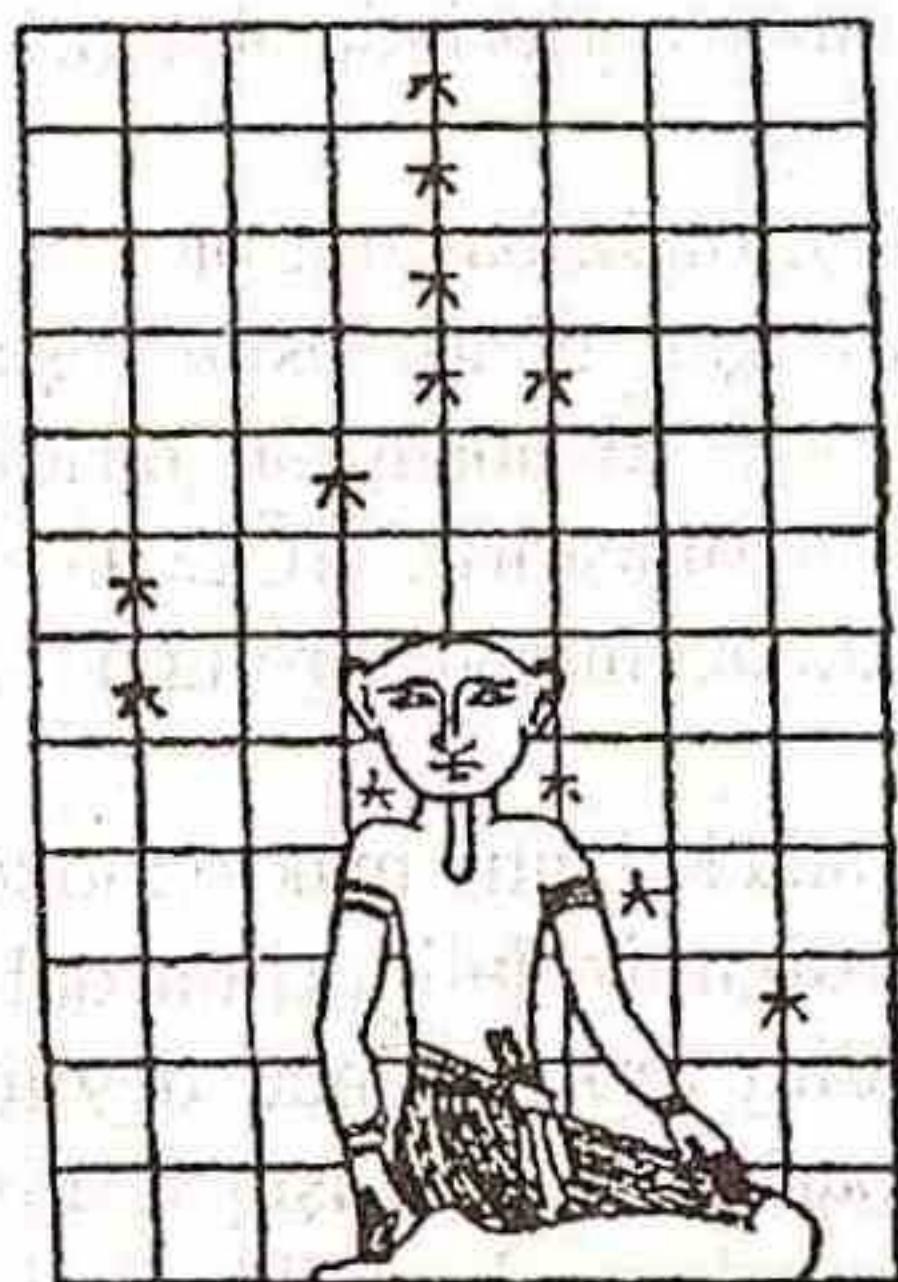
Şəkil 5.

3. SU ayaqla, Ayaq aypara ilə ifadə olunmuşdur. Həm SU, həm də AY əks edən, inikas yaradandır. SU və AY kainatın əks etdiricisi, GÜZGÜSÜ, AYNASIDIR. Əgər Ay güzgüdürsə, onda GÖYün (Ayın) şəkli bu güzgüdə əks olunmalıdır. Şəkli

əksinə çevirib baxdıqda öküz başının cizgiləri aydın seçilir. Öküz başı isə GÖYün (Anın) simvoludur. GÖY - şumer ifadəsincə AN deməkdir. Güzgü qarşısında olan AN əksinə NA şəklini alır. Buradan da AY + NA, AYNA - güzgü ifadəsi alınır.

Şəkilin sol tərəfindəki aypara formalı ayaq göstərici xətti ilə ellipsvari qapalı xətlə birləşir. Maraqlıdır ki, həmin işarə başqa bir şəkildə öküzün ayağına birləşir. Bu ayağın güzgü, ayna olmasını göstərən güzgü işarəsidir.

Bu güzgü elə Xaqaninin məhək, meyar hesab etdiyi güzgüdür. Məhz onun köməyi ilə qədim dünyagörüşünə əsaslanan KAHİN MAQLarın sirli aləmini açmaq mümkündür. Fikrimizi aydınlaşdırmaq üçün daha bir qədim şəkli nəzərdən keçirək. Bu şəklın sirlərinin açılması həm də yuxarıda bəhs etdiyimiz fikirlərin doğruluğunu bir daha təsdiq edəcəkdir. Bu şəkil Misirdən XX sülalə çar sərdabəsindən tapılmışdır.

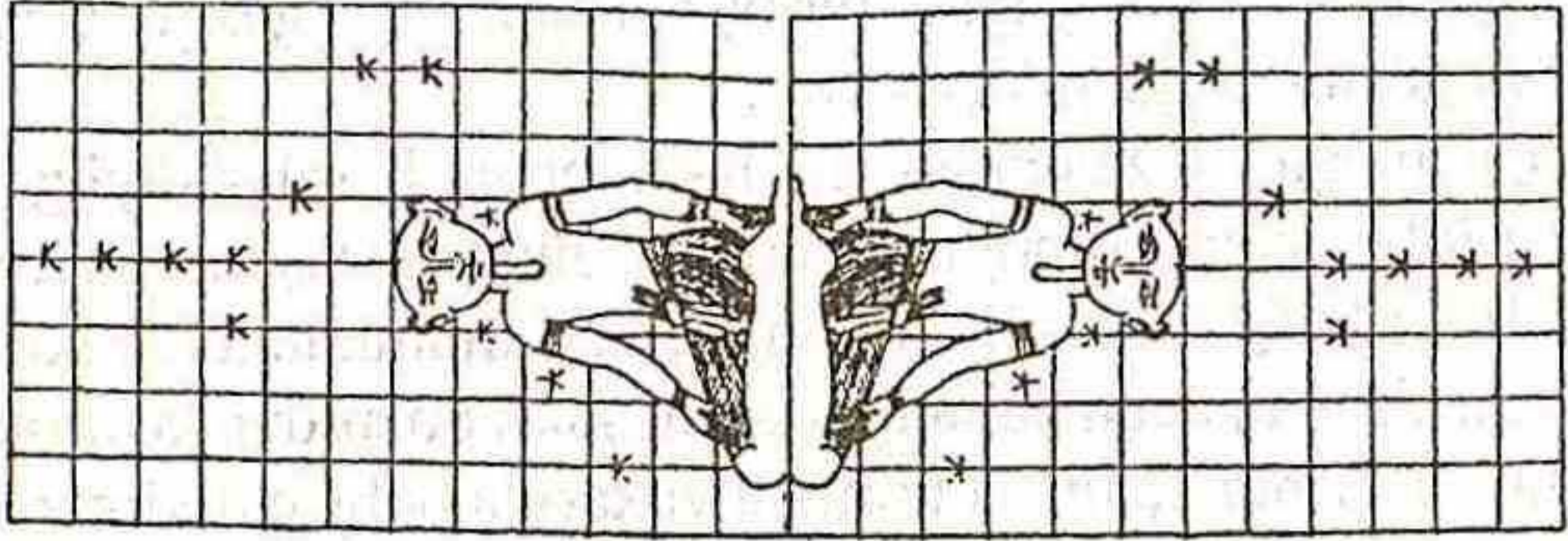
Şəkil 6.

(Şəkili V. A. Avdiyevin Qədim şərq tarixi kitabından götürülmüşdür. Siyasi ədəbiyyatlar Dövlət nəşriyyatı 1948, səh. 278. Kitab rus dilindədir).

Şəkildə 12 ulduzdan ibarət öküz bürcünün təsviri verilmişdir. Bu bürc öküz başına oxşadığına görə belə adlandırılır. Bürcə birlikdə ayağının altına qatlayıb oturmuş Kahin - Mүнəccim - Maq təsviri də vardır. Maq əlinin istiqaməti ilə dizindən ayağının altına qədərki ölçünü göstərir. Şəkildən görünür ki, dizdən aşağı çılpaq çəkilmiş ayaq paltarlı çəkilmiş buda bərabərdir. Bunların hər biri isə "dörd ünsürdən birinə bərabər tutulur. Lakin şəklın əsas mənası ayağın SU, əks edən, güzgü mənasında olmasıdır. Çılpaq qıçın alt xətti boyunca

çəkilmiş buda bərabərdir. Bunların hər biri isə "dörd ünsürdən birinə bərabər tutulur. Lakin şəklın əsas mənası ayağın SU, əks edən, güzgü mənasında olmasıdır. Çılpaq qıçın alt xətti boyunca

perpendikulyar şəkildə güzgü qoyub baxdıqda Öküz başı təsviri aydın seçilir. Yalnız bundan sonra başa düşmək olur ki, MAQın bədəninin bir hissəsi elə çəkilmişdir ki, onu güzgü ilə tamamlandıqda öküz başı təsviri alınsın. İnikas vasitəsilə alınan təsvir şəkil 7-dəki kimi olacaqdır.

Şəkil 7.

Buradan əsas məna açılır. Qobustan təsvirlərində olduğu kimi:

İnsan ayağının ölçüsü (dizəqədər), öküz başının ölçüsünə bərabərdir. bunların hər biri isə Yaranişın bünövrəsini təşkil edən dörd "mütləq" substansiyadan - dörd ünsürdən biridir. Ayaq - SUYU, öküz başı isə GÖYÜ simvollaşdırır. GÜZGÜ isə bu şəklın mənasının başa düşülməsində özünün açar rolunu təsdiq edir.

Dizəqədər ölçünün simvolik mənada kainatın makro modelinin təsvirində iştirakı yuxarıda gətirdiyimiz dəlilləri bir daha sübuta yetirir. Yaraniş haqqında qədim türk mifində deyilir: "Dünyanı yaradaraq Ülgen Günəşin parladiğı, ayın işıq verdiyi Qızıl dağa gedir... Bu dağ elə bil ki, səmaddan asılı şəkildədir, insanın dizinə qədər Yerə çatmır" (A. Şükürov, Mifologiya, 6-cı kitab, səh. 123. Bakı, "Elm", 1997).

Müərrəd görünən bu fikri mifoloji modelin köməyi ilə asanlıqla başa düşmək olur. Kainatın makro modeli İNSAN fiqurunun mikro modeli ilə verilir. Ülgenin getdiyi Qızıl dağ - üç

ünsürü - GÖYÜ, HAVANI və İŞİĞİ özündə birləşdirən nəhəng səma, GÖY qübbəsidir. "İnsan dizinə qədər yerə çatmayan" ünsür Sudur (SU = AYAQ). İnsan fiqurunun dizdən yuxarı hissəsi isə GÖY qübbəsinə bərabər götürülür. Göy qübbəsi isə GÖY, HAVA və İŞİĞİN vəhdətindən, məcmusundan ibarətdir. Göründüyü kimi Ülgen - GÖY QÜBBƏSİ (səma dağı), DAĞ, İNSAN (başdan dizə qədər) analogiyası Yaranışın, Dünyanın makrodan mikroyadək iç-içə təsəvvür edilən modeldir. Bu rusların şərqdən əxz etdikləri "matryoşka" modelidir.

Dörd ünsürdən ibarət KAINAT, DÜNYA dörd ölçüdə (dizə qədər ölçü, ayaq) ibarət insan obrazında, simvolundadır. Əgər Kainatın, makro yaranışın "ayağı" SU, dünya okeanıdırsa, insanın dizdən aşağı ölçüsünə, ayağa 7 günlük aypara (ayın birinci fazasına, dördüdə birinə) mahiyyətə bərabər olan bu ölçü misal gətirdiyimiz Yaranış haqqında türk mifində QAYA və MƏŞƏ kimi verilir. "... bu dağ səmadan asılı qaimiştir. Onun yerə çatmasına insanın dizinə qədər olan bir məsafə qalır... dağa yetişmək qeyri-mümkündür. Onun bir sıldırım qayası kəskin şəkildə göldə itir, digəri isə sıx meşələrlə örtülüdür". (Yenə orada, səh. 57).

Göründüyü kimi, canlı varlıq kimi təsvir olunan bu DAĞIN bir ayağı göldə (suda, yəni SÜ = QAY) itən QAYdır. Digər ayağı isə sıx MƏŞƏlərlə örtülüdür. Yəni MƏŞƏ SUYA, AYAĞA, QAYAYA, AYPARAYA bərabər götürülür. Elə göldə, suda itincəyə qədər dərinliyə batan QAYA su - güzgüdə əks olunduqda AYAQ alınır: Meşənin 4 ünsürdən birinə bərabər tutulan (konkret olaraq Suya) bir ünsür kimi verilməsi bizcə onun GÖY rəngi ilə əlaqədardır. Yəni MƏŞƏ 4 ünsürdən biri olan GÖYƏ bərabər tutulur. ME+ŞƏ sözünün kodu açıldıqda ŞƏ+ME (səma) sözü alınır. Bu da yenə göy deməkdir. Ayaq - QAYA, Meşə, Aypara və nəhayət AYAQ - SU bərabərliyi türk soyunun yaranışı ilə bağlı daha bir mifik əfsanənin necə deyərlər kodunun açılmasına imkan verir. Yağları tərəfindən tamamilə məhv edilən türk soyundan yalnız bir oğlan uşağı qalır.

Onu isə AYAQLARINDAN məhrum edib atırlar. Ayaqlarını itirmiş bu oğlan Qurdun himayəsi ilə böyüyür. Qurdla birlikdə öz soyunu ölməyə, tamam məhv olmağa qoymur, yenidən dirçəlir, möhkəmlənir - Göy türk olur. Yəni AYAQLARINI itirən türk SUYU - GÖLÜ, dənizi itirən türkdür. Sudan, GÖLDən, DƏNİZdən uzaqlaşdırılan, məhrum edilən türkdür. Onun dirçəlişi QURDUN - GÖYÜN - MEŞƏNİN himayəsi ilədir. Onun qayıdışı, öz yurduna vətən adlandırdığı YER - Suyuna, öz GÖLünə, DƏNİZinə yazılı qoyub getdiyi QAYASINA qayıtması üçün, onu bərpa etməsi üçün QURDUN köməyi ilə nəslinin AYAĞINI BƏRPA ETMƏLİDİR. Bərpa olunan ayaq isə, geri qaytarılan GÖL, SU, DƏNİZ, yazılı qoyub getdiyi QAYA - AYAQdır. Qayıdışa bələdçilik edən isə yenə də GÖY, göydəki istiqamət tutub gəldikləri QURD bürcüdür.

Biz irəlidə Türk-Şumer dünyagörüşü əsasında KAİNATIN mifik modelini formalaşdırmışdıq. Əslində bu model yeni bir şey olmayıb, min illər boyu elementləri nağıl və əfsanələrə, müxtəlif xalqların adət və ənənələrinə, mifoloji, dini, hətta bəzən elmi dünyagörüşlərinə səpələnmiş möhkəm əsaslara, prinsip və qanunauyğunluqlara söykənən vahid bir sistemdir. Modeli formalaşdırarkən biz, professor M. Seyidovun türk mifologiyası əsasında ümumiləşdirdiyi iki prinsipi özək kimi qəbul etmiş, ona üçüncü prinsipi əlavə edərək tam bir model şəklinə gətirmişik. Bu model əski insanların dünyagörüşüdür, yaranış, varlıq, mövcudiyyət haqqında sistemli təsəvvürləridir, inamlarıdır və ən nəhayət ictimai şüurun ilkin formasıdır. Bu, uzun tarixi dövr ərzində bəzən tabe olduğu əsas prinsiplərdən ayrı düşən və anlaşılmaz forma alan dünyanın anlama üsuludur ki, indi onu MİFOLOGİYA adlandırırıq.

Mif sözü sonralar yaransa da, professor A. Şükürovun dediyi kimi; "Mif - qədim insanın hiss etdiyi, düşündüyü, inandığı, başa düşdüyü nə varsa onun idrakının şifahi izi hesab olunmalıdır." (A. Şükürov, Mifologiya, 1-ci kitab, səh. 6.). Məhz elə yaranış haqqında ilkin təsəvvürlərin mahiyyətini dərk etməklə əski in-

sanın idrakının, ibtidai ictimai şüurunun izi ilə mifoloji, dini və fəlsəfi baxışların kökünü araşdırmaq mümkündür. Çünki, "Tək-cə dinin deyil, həmçinin ədəbiyyatın, incəsənətin və fəlsəfənin özünün genczisinin öyrənilməsi zamanı mütləq miflə rastlaşmalı olursan" (A.Şükurov, yenə orda səh. 42)

Lakin mifik dünyagörüşün araşdırılmasının çətinliyi ondadır ki, bu dünyagörüşü formalaşdıran QAM, MAQ və kahinlər onu "QAPALI" gizli, sirli bir sistem kimi formalaşdırmış, qoruyub saxlamış, başqaları üçün əlçatmaz etmişlər. Bu cəhətdən mifin simvolik nəzəriyyəsinin müəllifi, alman filosofu E. Kassirerin fikirləri maraqlıdır:

E.Kassirərə görə, mifologiya dil və incəsənətlə mədəniyyətin avtonom simvolik formasıdır ki, çox zaman hissi faktların və emosiyaların simvolik təcəssümünün xüsusi üsulu kimi özünü göstərir. Mifologiyada ətraf mühitin birləşdirilmiş fəaliyyət xarakteri, modelləşdirmə üsulu kimi qapalı sistem halında təzahür edir. E.Kassirerin fikrincə mifin simvolizmi konkret - hissi (mifoloji təsəvvür əslində belədir) işarə, simvol olaraq ümumiləşdirilə bilər. Deməli, konkret predmetlər öz konkretliyini itirməyərək digər predmet və hadisələrin işarəsi ola bilər. Daha dəqiq desək onları simvolik əvəz etmək olar. Elə buna görə də mifik şüur, açarı lazım olan kodu xatırladır (A. Şükurov, yenə orda səh. 37).

Mifoloji kodun açılma ardıcılığını isə tanınmış tədqiqatçı alimimiz K. Vəliyev uzaqgörənliklə belə ifadə etmişdir: "Folklor mətnlərinin mifoloji semantikasını öyrənmək (mifoloji kodun açılması), mifoloji strukturları aşkarlamaq, mifoloji dünya modelini bərpa etmək mifin folklor, dil, tarix, siyasət, xalq incəsənəti və s. ilə əlaqələrini dərinlən tədqiq etmək gərəkdir. Folklordakı dünya modeli ilə mifoloji modelin qarşılıqlı münasibətlərinin araşdırılması da zəruridir". (K. Vəliyev. Sözün sehri səh. 171).

Biz burada Türk - Şumer mifoloji modelinin tətbiqi ilə "Söz sehrinin" açılması mexanizminin göstərməyə çalışacağıq. Söz,

ifadə və anlayışlara da simvollar kimi, dilin, səsin ifadə etdiyi şərti rəmzlər kimi yanaşsaq onların semantik mənalарının açılışı xeyli asanlaşır. Burada ilk növbədə məna ifadə edən sözün yaranma mexanizmini tapmaq, müəyyənləşdirmək zəruridir. Araşdırmalarımız göstərir ki, yaranışı türk - şumer mifoloji dünyagörüşü əsasında qavrayan türkdilli qəbilə və tayfaların ilkin söz və ifadələri, həm də bu dünyagörüşünə yiyələnən xalqların əcdadlarının yaratdıqları, yaxud istifadə etdikləri söz və anlayışlar eyni mexanizmlə, eyni üsulla formalaşdırılmışdır. Levi - Strossə görə "işarəli modelləşdirilən sistem kimi miflərin strukturu - informasiyanın ideal vasitələri kimi təbii dilin analoqudur". İnsanın şüuru ilə paralel formalaşan dilin - nitqin öyrənilməsinə də elə MİFdən başlamaq gərəkdir.

Elmi ədəbiyyatda mifologiyanın - yunanca MİFOS (mifos) və LOQOS (logos) sözlərindən əmələ gəlmiş qeyd olunur. Mənası rəvayət, əfsanə, nağıl, dastan, söz, anlayış kimi başa düşülür. Əgər burada sadalananları yaranma ardıcılığı ilə nəzərdən keçirməli olsaq, söz, anlayış şübhəsiz ki, birinci yerdə dayanmalıdır. Söz isə SƏSlərdən ibarətdir.

İrəli sürdüyümüz konsepsiyaya görə səslərdən əmələ gələn leksik ifadə bildiren SÖZün özünün yaranma mexanizmi yaranış haqqında türk - şumer mifoloji modelinə uyğun olmalıdır. Yəni, fikrin simvolik ifadəsi kimi SÖZ;

1. Dual - ikili təfəkkür (yaxud anlama) prinsipinə;
2. Əksiliklər prinsipinə;
3. İnikas prinsipinə tabe olmalıdır;

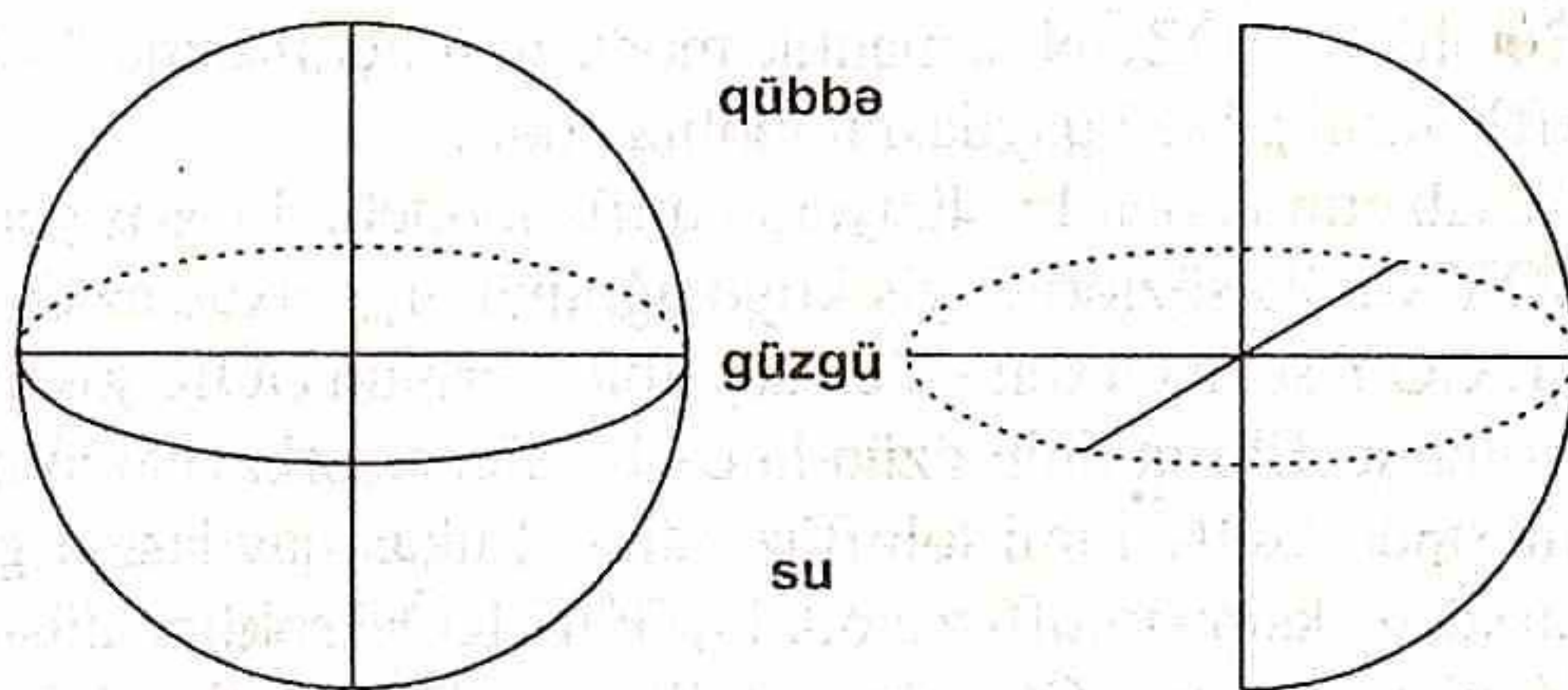
Bundan başqa sözün əsası olan SƏS dünyanın mifik modelini təşkil edən mütləq substansiyaların - 4 ünsürün - SU, GÖY, HAVA və İŞIĞIN əsas keyfiyyətlərinə uyğun gəlməlidir. Yəni SƏS yaranışın başlanğıcında iştirak etməli, şəffaflıq, gözəgörünməzlik və əks oluna bilmək keyfiyyətinə malik olmalıdır. Bu meyarla yanaşdıqda, doğrudan da aydın olur ki, SƏS həmin tələblərə cavab verir. Yəni SƏS yaranışın başlanğıcında iştirak edir - YARANIŞ "gurultu ilə" müşahidə olunur. (Yaranış haq-

qında sonrakı dini təsəvvürlərdə Yaranma Allahın "OL" kəlməsi ilə, başqa bir versiyada üç dəfə "yarat", "yarat", "yarat" kəlməsi eşidildikdən sonra başlanır) SƏS - su, hava kimi şəffafdır, gözəgörünməzdir, bu ünsürlər kimi hər yerə nüfuz edə bilən, hər yerdə ola biləndir.

SƏS - işıq kimi əks olunandır (əks səda). Əslində səs kainatın bünövrəsini təşkil edən ilkin substansiyaların, həm də sonradan yaranan canlı və cansız varlıqların keyfiyyəti olsa da (yəni potensial səsçixarma qabiliyyəti), sadaladığımız xüsusiyyətlər SƏSi 5-ci ünsür səviyyəsinə yüksəldir.

Deməli, dünyanın hələ heç nə yaranmamışdan mövcud olan və mütləq substansiyalardan (GÖY, SU, HAVA, İŞIQ) təşkil olunan şəffaf kürəsində SƏSin də özünəməxsus yeri vardır.

Başqa sözlə, şəffaf kürə ilkin mərhələdə GÖY, HAVA, İŞIQ, SƏS və SU dan ibarətdir. Bu şəffaf sfera yuxarı yarımsferaya - GÖY və havadan ibarət göy qübbəsinə, aşağıdan GÜZGÜ, əksətdirmə keyfiyyətinə malik "dibsiz" dünya okcanına -

Şəkil 8.

SUYA ayrılır. Sferanı ortadan kəsən yastı, müstəvi SU səthi isə güzgü, əks edən rolunu oynayır.

SU - GÜZGÜ səthindən yuxarıda olan hissə GÖY qübbəsidir. Bu qübbə şumer - türk təsəvvürünə görə həmişə mövcud olan əbədi haqq dünyasıdır. Onun əksi isə başlanğıcda bütünlüklə SU olan müstəvi yastı YER səthidir. Buradakı mövcudiy-

yət isə yalnız və yalnız yuxarı allahlar dünyasının əksi, şəkli və inikasıdır. Qübbənin təmiz, başlanğıcda heç nə olmayan daxili səthində Ulduzlar, bürclər, digər səma cisimləri yarandıqca QÜBBƏNİ aşağıdan qapayan yer - su səthində də onların şəkli, kölgəsi alınmalıdır. Səmadakı hər bir yaranış səslə müşayiət olunduğundan onun YER - SU səthinin güzgüsündə ƏKSI, inikası da olmalıdır.

Lakin bütövlükdə sfera şaquli və üfüqi xətlərin kəsişməsindən alınan XAÇVARI simmetriyaya malik olduğunu YER səthində alınan kölgə, şəkil də buna müvafiq olmalıdır. Başqa sözlə yaranan ilkin sadə və mürəkkəb söz səsi əks edən güzgünün yerləşmə istiqamətindən asılı olaraq birbaşa əksinə, yaxud yarıdüz, yarıəks tələffüz olunmalı, oxunmalıdır.

Buradakı başlıca çətinlik SÖZÜN ilkin tələffüz formasına müəyyənləşdirilməsidir. çünki uzun tarixi bir dövr keçdikdən sonra SÖZÜN tələffüzündə əmələ gələn cüzi fərq yanlış nəticələrə gətirir. Ona görə də istənilən sözə bu mexanizm tətbiq edilməməlidir.

Beləliklə, SÖZÜN semantik mənasının açılmasına "KOD AÇARI" kimi güzgü qaydasını tətbiq edək.

Hesab etmək olar ki, dünyanın mifik modelində əsas yer tutan GÖY və SU sözləri dəyişikliyə uğramamış, yaxud az dəyişmişdir. GÖY sözü Orxon - Yenisey abidələrində GÖK şəklində ifadə olunur. Elə indinin özündə də bu söz Azərbaycanın bəzi rayonlarında GÖK kimi tələffüz edilir. İnikas qaydasına görə həmin sözü əksinə tələffüz etdikdə; GÖK KÖG şəklinə düşür.

Yəni, yuxarıdakı GÖYün yastı SU - GÖZGÜ səthindəki əksi KÖGdür, kökdür. KÖK isə yaranışın başlanğıcını ifadə edir. KÖK mənasında ağacın, həyat ağacının kökü, nəslin kökü kimi də işlənir. Maraqlıdır ki, yuxarıda yerləşən GÖY-ü, ümumiyyətlə, "yuxarı" anlayışına GÖY sözünün əks tələffüzü şəklində - "YÖK - əri" kimi Orxon - Yenisey abidələrində təsadüf olunur (Bax: Ə. Rəcəbov, Y. Məmmədov. Orxon - Yenisey abidələri səh. 92, mətnin - 2-ci bəndi). Bakı, Yazıçı - 1993.

Aydın görünür ki, SÖZ - duallıq (ikimənalılıq), əkslik (GÖK KÖK) və inikas prinsiplərinə cavab verir.

SU sözü isə Orxon - Yenisey abidələrində SUV və SUB kimi verilir. SUB şəklini original hesab edərək güzgü qaydası ilə əksinə tələffüz etdikdə SUB - BUZ (s-z əvəzləməsi ilə) alınır.

Yenə də həmin prinsiplərə tabe olunur.

Yaranış haqqında Şumer mifologiyasında mənası anlaşılmayan NAMMÜ adına rast gəlinir. NAMMÜ Şumer mətnlərində bütün varlığın "böyük anası" adlandırılır. Güzgü qaydası ilə:

NAMMÜ elə ÜMMAN-dır.

ÜMMAN isə bizim dildə dənizdir, yaranışın anası SU-dur. Dünya okeanıdır, çünki başlanğıcda şumerlər hər yerin SU olduğunu qəbul etmişlər. NAMMU-nun bətnindən yarımkürə şəklində qalxan DAĞ da elə göy qübbəsidir ki, onun da başında "böyük ata" allah - AN (GÖY) yaşayır. (Bax: Y. B. Yusifov. Qədim Şərqi tarixi səh. 113).

NAMMU sözünün birinci hecası NAM indi dilimizdə olan NƏM sözüdür. Bu da yenə suyu ifadə edir. Eyni analogiyanı ÇAY sözü ilə aparsaq:

ÇAY YAÇ YAŞ (Ç-Ş əvəzləməsi ilə)

çayın da nəmlik, yaşlıq bildirdiyi aydınlaşır.

Kod açılışını vermək istədiyimiz başqa bir söz ZURVAN sözüdür.

ZURVAN ZAMAN və TALE allahıdır. Zurvan İran kultu hesab edilsə də M. Dantes onun Babil mədəniyyəti ilə əlaqəli olduğunu qeyd edir. Bu sözə də Güzgü qaydası ilə yanaşsaq:

ZURVAN-NAVRUZ əksliyi alınır.

Novruzda isə zamanın, ilin başlanğıcı qoyulduğu məlumdur.

Lakin həm ZURVAN, həm də NOVRUZ sözləri mürəkkəb sözlərdir. SUR (öküz), ŞİR (günəş) bürclərinin səmadakı vəziyyətləri ilə bilavasitə əlaqəlidir.

Qədim sözlərdən biri də ZİKKURATdır.

Zikkurat indiki anlamda ziyarətgahdır. Onu hündür yerdə inşa edər, çox vaxt adına GÖYTƏPƏ deyərlərmiş. İbadətgah kimi istifadə olunan ZİKKURAT, GÖYTƏPƏ adlandırılan bu məbədlər GÖY qübbəsinin modelidir. Ona görə də onları 3, 5, 7 bəzən də 9 pilləli tikmişlər. Bu mərtəbələr göyün təbəqələrini simvolizə edir. Görünür mərtəbələrin sayı hansı allaha məbədin tikilməsindən asılı olmuşdur.

Zikkurat inikas qaydası ilə TARUK+KİZ yaxud, Tanrı qız deməkdir.

Qədim Misirin MASUR, yaxud MAQAN adlandırıldığı məlumdur. Antik ədəbiyyatda bu ölkənin YEQİPET adı altında tanındığı qeyd edilir. Bu ad isə güzgü qaydası ilə aşağıdakı şəkli alır:

YEQİPET - TEPİ QEY yaxud:

TEPİ KÖK - GÖKTƏPƏ

Buradan Misir ehramlarının da GÖYTƏPƏ - ziyarətgah olması aydınlaşır. Bu ziyarətgahlardan həm də müşahidələr aparılması, münəccimlər tərəfindən ulduzlu səmanın daim müşahidə edildiyi də məlumdur.

Türk mifologiyasında (Maaday Qara) KÖKÜDEY MERQEN adına rast gəlinir. Mirəli Seyidov onu KÖKÜDEY - MERQEN formasında işlədir. (M. Seyidov qam-şaman və onun qaynaqlarına ümumi baxış səh. 135. Bakı, Gənclik 1994). Bu sözün mənası türk dilində olsa da indiyədək başa düşülmür. Çünki KÖK-ÜDEY sözü Qamların istifadə etdiyi xüsusi qayda ilə yazılmışdır və o cür də tələffüz edilir. Sözün semantik mənasının açılması üçün yenə də əkslik, inikas, güzgü qaydası tətbiq edilməlidir. Yəni söz əksinə oxunmalıdır, onda hər şey aydın olur.

KÖKÜDEY - YEDÜ KÖK,

İndiki tələffüzlə Yeddi Kök, yaxud Yeddi Göy deməkdir. Bu anlayış "Yerin və Göyün göbəyini birləşdirən" həyat ağacı ilə bağlıdır. Çünki Yer və Göyün göbəyindən keçən düz xətt Göy qübbəsinin fırlanma (zahiri görünüşcə) oxudur. Bu ox göy-

də, özü də "yeddiqatlı" göydə tərپənməz olan Qütb ulduzuna birləşir. Qütb ulduzu isə yeddi ulduzdan ibarət Kiçik Ayı bürcünün tərپənməz ulduzudur. Həyat ağacının 7 budağını simvollaşdıran bu 7 ulduz, yaxud, 7 qatlı göyün YER-SUB güzgüsündəki əksi isə həyat ağacının köküdür. Kainatın mikromodeli olan insanda isə bu 7 kök, 7 nəsil, 7 arxadönən, YEDDİ KÖK deməkdir.

Yeri gəlmişkən "Bundehişt"də Qütb ulduzu MEXİ-QAX, həm də Mexi milyon asman (səmanın ortasında mıx), bütün hərbi rəislərin üzərində komandan kimi verilir. (Bax: A. Şükürov, Mifologiya. 3-cü kitab, səh. 69). Burada da QAX sözü XAQ-HAQQ mənasını alır. Bütövlükdə isə ifadə MEXİ XAQ, yəni haqqın mıxı şəklini alır. Lakin bu, QAX sözünün sonrakı, dəyişilmiş formasıdır. Əslində elə qax ilkin, nisbətən az dəyişikliyə uğramış formadır. Mənası isə GÖY deməkdir. QAX-QOK-GÖK GÖG şəklində oxunduqda isə, hər iki istəqəmətdən eyni mənalı şəkil alınır. QÜTB sözü isə qədim mənbələrdə QÜTÜB şəklində işlənir. Bu sözün də inikası BÜTÜQ formasına düşür. QÜTB ulduzunun hərəkətsiz, "bitik", vəziyyətdə olduğunu nəzərə alsaq, qədim türklərin qəbir üzərində BİTİK daş qoymalarının mənası aydınlaşır. Yəni KÜTÜB-BİTİK bir-birinin inikasıdır.

Azərbaycanda ən geniş yayılmış miflərdən biri Ağ oğlanla bağlıdır. O ilk insan, "göydə doğulmuş" hesab edilir. Bəs Ağ oğlanla insanların əcdadı Oğuz arasında birbaşa əlaqə varmı?

Aydınlaşdırmağa çalışaq. Dastanın bir variantında Ağ oğlanın adı ƏR SOĞOTOHdur. Yenə inikas prinsipi ilə yanaşsaq:

SOĞOTAH=HAT+OĞOZ (S)=TAĞ+OĞOZ

Tağ göyün, qübbənin simvolu, ifadəsidir. Soğotaha bərabər tutulan ƏR kəlməsi inikas qaydası ilə əksinə oxunduqda RA qədim misirlilərin Günəş allahının adını verir (OĞOS – SOĞO – şüa bağlılığını sonra nəzərdən keçirəcəyik). Azərbaycan dilində isə ƏR-KİŞİ deməkdir. KİŞİ isə əksiklik qaydasına görə elə İŞİK deməkdir. Məhz buna görə də, "Üzə tenri, asra yağız yer

kılındıqda ekin ara KİSİ OĞLI (R. Ə.) yaranmış." deyilir Orxon - YENİSEY abidələrində. Nəyə görə "KİSİ OĞLU" sözüne diqqət yetirmək lazımdır? Ona görə ki, məhz İNSAN, ADAM, KİSİ yaradılmışdır deyilmir, KİSİ OĞLI yaranmış deyilir. Bu isə İŞIQ oğlu yaranmış deməkdir. Çünki, təsəvvürə görə ilk insanın ata başlanğıcı işıqla, ana başlanğıcı su ilə əlaqədardır. Elə ona görə ƏR-KİŞİ eyni mənalıdır. Müqayisə üçün İsa peyğəmbərin yaranışı ilə müqayisə etmək kifayətdir.

Beləliklə, inikas, güzgü qaydası həm Soğotoh sözünün mənasının açılmasını təmin edir, həm də ilk insan Ağ oğlan - Oğuz əlaqəsinin aydınlaşmasına kömək edir.

Oğuzun simvolikasının Öküz olması, Öküzün isə kainatın makro modelində KÖY qübbəsini rəmzləndirdiyindən danışmışıq (Daha ətraflı, R.Əliyev. "Oğuz dünyanı dərk etmənin açarıdır". Bakı, "Elm", 2000). Əgər dizdən yuxarı təsvir edilmiş (yaxud ayağı altında qatlanaraq yatmış) öküz bütövlükdə yuxarı dünyanın, işıqlı göy qübbəsinin simvoludursa (AN və ENLİLİN birlikdə), təkcə KÖYÜ öküz başı simvollaşdırır. Bu isə səmadakı Öküz bürcüdür. 12 ulduzdan ibarət olan bu bürcün mifologiyada dərin kökləri, izi vardır. Mifik təsəvvürlərdə ÖKÜZƏ dünyanın təkərini - ÇƏRXİ FƏLƏYİNİ dövr etdirən, İşıq və nur mənbəyi kimi də baxırlar. Ta qədimdən dəqiq təqvim yaradılmasının bu bürcə əlaqəsi vardır. Belə ki, düz mart ayının 21-də Öküz bürcü axırıncı dəfə səmada görünərək üfüq arxasında yox olur. Bu əlamətə görə hər il Novruz bayramının gəlişi, yeni ilin başlanğıcı müəyyənləşdirilmişdir.

Öküzün necə deyərlər "yerə enməsi" yerdə işığın, istiliyin artması ilə əlaqələndirildiyindən onu çox vaxt od, alov püskürən kimi qəbul etmiş, obrazlaşdırmışlar. Öküzün ODLA, İŞIQLA əlaqələndirilməsi onun ƏR, KİŞİ başlanğıcı kimi qəbul edilməsinə gətirmişdir.

Etimologiyaca ÖKÜZ türk sözüdür. Öküzün əks cinsinə isə İNƏK deyirlər. Lakin Öküzün ƏLİF adı da vardır. Bu söz ərəb mənşəli kimi qəbul olunmuşdur. Bu sözün etimologiyası barədə

fikir söyləməzdən əvvəl qeyd edək ki, bütün ƏLİFBA-ların birinci hərfi A hərfi ilə başlanır. Ərəb qrafikasında isə bu hərf "Ā" şəklində yazılır. Öküz-əlif bürcünün səmadakı ulduz düzümü öküz başı formasındadır. Həmin ulduzları xətlə birləşdirdikdə bu cür ∇ şəkil alınır. Həmin qrafik təsvirin güzgüdəki əksi isə qədim Finikiya əlifbasının və ona əsaslanan digər əlifbaların birinci hərfi A kimi yazılır. Deməli, "A"nın Əlif olmasının mənası aydınlaşır. Əlif sözü bir çox mənbələrdə ALEP, OLEP, OLİF şəkillərində işlədilir. hind mifologiyasında ilahi varlıqlardan biri (qandhar) KAPİLLA adlanır. "Riqveda"da Qandhar AY allahı Somun səmadakı müdafiəçisi kimi verilir. Göy qurşağı ilə eyniləşdirilir. Kapilla hind dilində inək deməkdir. (Бах: В. Г. Ерман, Е. Н. Темкин. "Мифы древней Индии", Главная редакция восточной литературы. Москва 1975, стр. 24, 206). Mifoloji modelə görə öküz və inək bir-birinin əksi olmalıdır. Bunu nəzərə alaraq müqayisə aparsaq həqiqətən belə olduğunu görürük. Əvvəlcə KAPİLA sözünü tərkib hissələrinə ayırmaq.

KA+PİLA. Buradan PİLA sözünün güzgü inikası yolu ilə ALİP-ƏLİF olduğu aydın görünür. Kapila isə AK (AĞ) ALİP mənasını verir. Deməli, AĞ ƏLİF-AĞ FİLANIN (PİLA) əksidir.

Fikrimizi daha da möhkəmləndirmək üçün daha bir misala baxaq. KAİN və AVEL-Əhdi-ətiq əfsanələrinə görə (4,1-172) ilk insanların - Adəm və Həvvanın övladlarıdır. Avel çoban, Kain isə əkinçi olmuşdur. Allah ona nəzir gətirən Kainin nəzirini rədd etdiyinə görə, bundan qəzəblənən KAİN qardaşı Aveli öldürür. (İslam rəvayətlərində Qabil və Habil adları ilə verilir). KAİN və AVEL adlarının daxili mahiyyətində çox mənalı gizlənir. İndi həmin mənalıların açılmasına diqqət yetirək.

1. İctimai münasibətlərin formalaşdığı ilkin çağlarda ƏKİNÇİ və MALDAR arasında yaranan ziddiyyət: və bu ziddiyyətə mühafizəkar münasibət.

Sözsüz ki, maldarlıq daha əvvəl mövcud olmuşdur və öz mövqeyini əkinçiliyə güzəştə getmək istəmir (Allahın ƏKİNÇİ KAİNİN nəzirini qəbul etməməsi).

2. Oturaq həyatla, əkinçiliklə köçəri maldarlıq arasındakı ziddiyyətli münasibət. Bu onunla şərtlənir ki, səmadakı ÖKÜZ yerə endikdə, çökdükdə (21 mart, yazın gəlişi ilə) əkinçi də oturaq həyata keçməli, maldar isə yaylağa qalxmalıdır, "KÖÇ" məlidir (KÖÇ və ÇÖK sözlərinin inikas olmasına diqqət yetirməli).

3. Mifoloji inama görə Səma öküzünün Yerə enməsi Dünya çərxinin dayanması təhlükəsini yaradır. Buna görə də ona yenidən can vermək, onu yenidən SƏMAYA, öz yerinə qaytarmaq gərəkdir. Buna görə Qurban verilməlidir. Avəlin kəsdiyi öküz qurbanı ona görə qəbul edilir ki, inama görə kəsilən Öküzün canı səmaya qalxmalıdır. Bu can səma öküzünü yenidən canlandırmalıdır, onun yenidən səmaya qaldırılmasına xidmət etməlidir. Novruz bayramı ərəfəsində tonqal yandırılmasının da bir mənası səmadan enməkdə olan Öküzə Alovla kömək göstərilməsidir.

İndi yenidən AVEL və KAİN sözlərinə qayıdaq.

Əgər AVEL sözündəki A hərfini sözün sonuna keçirib həmin sözü inikas qaydası ilə əksinə oxusaq ALEV sözü alınar. Bu isə elə ALOV və ƏLİF sözlərinin tələffüz formalarıdır.

Buradan aydın olur ki, nə üçün məhz AVEL "ölməlidir". Çünki GÖY öküzünə ƏLİFƏ yalnız AVEL - ALEV - ALOV - OLİF kömək göstərə bilər. Həm də aydın olur ki, elə AVEL öküzün ALİF-in sinonimidir. Əgər cyni məntiqlə KAİN sözünə yanaşsaq onun da mahiyyəti açılmalıdır. Burada hecaya bölmə üsulu ilə oxumaq lazım gəlir. (Bu cür oxuma üsulu Dədə Qorqud dastanında çox örtülü şəkildə verilmişdir). Axırıncı heca düzünə İN, birinci heca isə tərsinə AK şəklində oxunmalıdır. On-da İN+AK+İNAK, İNƏK sözü alınır.əgər AK sözünü əvvələ keçirsək AK+İN+AKİN, ƏKİN sözü alınır ki, bu da əkinçi KAİN-in mənasını açır.

Hər iki sözün etimologiyası türkmənşəlidir. KAİN sözünün başqa bir oxunuşu isə AK+İN-AKİN, AXIN-dır. İN başlanğıcının SUYA aid olduğunu nəzərə alsaq-AXIN su axını mənasını, çay mənasını da verir.

İnəyin mifik personaj kimi geniş ərazidə, müxtəlif xalqların mifologiyasında yer tutmasına dair çoxlu misal gətirmək mümkündür.

Qədim Yunan mifologiyasından bir nümunəyə baxaq:

"Некогда в Аргосе правил царь Инах, бог реки Инаха, воды который брали начало в далеком ПИНДЕ:" (Аполлодор Мифологическая библиотека. Книга II, стр. 141. Издательство "Наука", Ленинград, 1972).

Buradan aydın görünür ki, İNAX yuxarıda xüsusiyyətlərini göstərdiyimiz İnəkdir. Kitabda həm də İnəyin vətəninin ARQOS olduğu göstərilir. ARQOS sözünün mənası da həmin qayda ilə açılır. Belə ki, ikinci heca sağdan sola, birinci isə onun əksinə oxunduqda SOQAR sözü alınır. Bu söz SƏHƏR sözünün tələffüzüdür. Buna əmin olmaq üçün başqa bir cümləyə diqqət yetirək: "Всевидящий Аргос с разбросанными по всему телу глазами..." Bu səhər işığı ilə işıqlanan şəffaf GÖY qübbəsidir. İşıqlı gündüzdür. İNAX-ın mənası aşağıdakı sətirlərdən bir daha aydınlaşır:

*Предугадавши супруги приход блестящий телку
Он Инаховой дочери вид превращает немедля.*

(Үснə orada səh.142)

Ümumiyyətlə, antik Yunan mifologiyasında təsadüf edilən adlar, süjetlər göstərir ki, bunların çoxu türkdilli mənbələrdən götürülmüşdür. Bunu "Danaidlilər" və "Eqipidlilər" əfsanəsinə münasibətini bildirən Morqanın aşağıdakı fikri də təsdiq edir. (Əfsanədə öz əmisi uşaqları ilə kəbinə razı olmayan Danayainin əlli qızının Yeqipetdən qaçmasından bəhs olunur). Morqan "Qədim cəmiyyət" kitabında yazır: "Burada necə deyərlər, əmi-oğlu və əmiqızları arasında kəbini qadağan edən turan qohumluq sistemi əksini tapmışdır".

(Аполлодор. Мифологическая библиотека стр. 142)

Bu yazıda mifoloji modelin köməyi ilə Mifik kodun açılışını əyani misallarla göstərməyə çalışdıq. Belə misalların sayını də-

fələrlə artırmaq da mümkündür. Bütün hallarda prinsip eynidir. Lakin diqqəti çox mühüm hesab etdiyimiz daha bir məsələyə yönəltməyi də lazım bilirik.

Mifologiya ifadəsi Avropada-dəqiq desək Yunanıstanda yaranmışdır. Ancaq zəngin Yunan mifologiyası ən qədim mifologiya hesab edilmir.

Əgər belədirsə, qədim Yunanların verdiyi MİFOS adından əvvəl rəvayət, əfsanə, nağıl, dastan, söz anlayışının ümumiləşdirici adı necə olmuşdur?

Burada yenə də "Mifik model" köməyə gəlir. Yəni, MİFOSUN KODU inikas prinsipi ilə açılır. Mifos inikas qaydası ilə əksinə oxunduqda:

MİFOS-SOFİM adlanır.

Elə mif nəzəriyyələrinin Avropada Ellinist sofistlər tərəfindən yayıldığını da nəzərə alsaq KOD açılışının doğruluğuna heç bir şübhə yeri qalmır.

Elmi ədəbiyyatda "FƏLSƏFƏ" sözünün də yunan mənşəli olduğu qeyd edilir. Yunanca fəlsəfə "FİLOSOFİYA" sözündəndir. Mənası "hikməti sevmək" kimi alınır. "FİLOSOFİY" sözünün iki hissədən FİLO+SOFİY ibarət olduğunu nəzərə alsaq və birinci hissəyə inikas qaydasını tətbiq etsək "FİLO-OLİF" şəklinə düşür. OLİF isə ilkin mənası əvvəl qeyd etdiyimiz kimi "ALOV" olan ƏLİF-ÖKÜZ-dür. Başqa sözlə Alov püskürən, nəfəsi ilə həyat verən ÖKÜZ, rəmzi mənası GÖY, 12 ulduzdan ibarət ÖKÜZ bürcüdür.

Beləliklə, filo + sofim anlayışı olif + mifos şəklində əlif haqqında rəvayət, yəni Allah haqqında rəvayət, əfsanə, söz mahiyyətinə gəlir (Əlifin allahın adlarından biri olması barədə dini məxəzlərdə məlumat vardır). "Mifos"un kodu açıldıqda "Sofim" mənasını verməsi K.Marksın və F.Engelsin də fəlsəfə sözünü bu kökə bağlamasını başa düşməyə imkan verir (Bax: "Ekologiya, fəlsəfə, mədəniyyət" elmi məqalələr məcmuəsi. R.Rəsulov və O.Xəlilovun "Zərdüştlikdən İsa Hüseynova

qədər – Emanasiya nəzəriyyəsi” məqaləsi. Səh. 112, Bakı, Elm, 1999).

ƏLİF-ALOV-OĞUZ isə yaradıcı, eyni mənanı verən, kişi başlanğıcı hesab edilən GÖY, İŞIQLI SƏMA-ALLAHDIR. Buradan mifologiya, fəlsəfə - Sofizm zəncirvari bağlılığı aydın görünür, şübhəsiz ki, qədimliyinə görə SOFİZM birinci yerdə dayanır. Sözünl FİLO şəklində ifadəsi isə səma ÖKÜZÜNÜN fi-lədiyi həyat verən nəfəs, yaxud Sofinin duasını müşayiət edən nəfəsdır.

SOFİZMİN mənbəyini isə mütəfəkkir Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi belə ifadə edir:

*Onların ki, vahid bir sahibi var
Atası hindlidir, anası türkkən,
İki irqdən doğmuş naxışa bax sən.*

(N. Gəncəvi. "Xosrov və Şirin" səh. 375. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı 1947).

Beləliklə, Türk-Şumer dünyagörüşünün mifik KODUN açarı kimi də özünü təsdiqlədiyi aydın görünür.

Mifoloji kod açarının tətbiqi ilə daha iki qədim terminin açılışını nəzərdən keçirək. Bunlar "Ensof" və "Fanes" sözləridir.

R.Rəsulovun və O.Xəlilovun yuxarıda adını çəkdiyimiz məqaləsində belə bir cümlə vardır: "Kabalistlərin Allaha-Ensofun şüalanma qabiliyyətindən danışan Hekli onu Zərdüştliklə bağlayır."

Buradakı "Ensof" mahiyyətə orfiklərin "Fanes"i ilə eyni mənə daşıyır.

"Fanes" haqqında fəlsəfə elmləri doktoru Ağayar Şükürov yazır: "Orfizmdə yaranmaqda olan substansiya ideyasının işartılarını görürük. Fanes haqqında deyilir ki, o həm başlanğıc, həm də sonudur. O ulduzlu səmanın təməlidir. Hər şeyin *Nəfəsi* (kursiv mənimdir R.Ə.) və hərəkətidir. Dənizin əsasıdır. O, Günəş və Aydır. Hər şey ondan doğulmuşdur." (Mifologiya 7-ci kitab,

səh. 166, Bakı "Qartal", 1999.) Gətirdiyimiz bu misalda yaranışın başlanğıcının Sonu təkrarlaması tamamilə türk-şumer dünyagörüşünə uyğundur. Və burada həm başlanğıc, həm də son "Nəfəs"lə əlaqələndirilir. O da aydın olur ki, "*Fanes*" sözü "*Nəfəs*" sözünün xüsusi qayda ilə çevrilmiş formasıdır. Yəni "*Fan+es*" sözünü birinci hecanı sağdan sola, (əksinə), ikinci hecanı soldan sağa (düzünə) oxumaqla birləşdirdikdə "*Nafes*" - nəfəs sözü alınır. Eyni qayda ilə "nəfəs" "fanes"-ə, "fanes" isə "en+sof"-a çevrilir. Yuxarıda gətirdiyimiz sitatda kursivlə yazdığımız və diqqəti cəlb etmək istədiyimiz Fanes-in mənasının Nəfəs kimi izah edilməsi həmin cümlədə vardır. Lakin, kod açarını tətbiq etmədən bunu görmək mümkün olmur.

"Fanes"- "Nəfəs" anlayışının ilkin substansiya kimi verilməsi də Yaranış haqqında türk-şumer dünyagörüşünə uyğundur. Belə ki, "Nəfəs" anlayışı havanı ifadə edir. Hava isə şumerlərdə kainatın yaranışının ilkin substansiyalarından biri kimi qəbul edilir və Enlil adlanır. Həm də "fanes" in "Ensofla" cyni mənaya gəlməsi orfizmdə fanesə işıq kimi yanaşılmasının da mahiyyətini açır. Bundan başqa "fanes" həm də "bulud" dur. Bulud isə həm hava, həm də sudur.

Beləliklə, təxminən 2500 il əvvəl formalaşan antik fəlsəfənin öz mənbəyini sofist ideyalardan götürdüyünü "fəisəfə" termininin də sofizmlə bağlılığını aydın görmək olur. N. Gəncəvinin hind və türk etnosları ilə əlaqələndirdiyi sofizmin mənbəyi isə yaranış haqqında türk-şumer dünyagörüşüdür ki, bu dünyagörüşün tarixi daha qədimdir.

Qədim hind fəlsəfəsində belə bir fikir vardır: "Hər şey birdir (vahiddir)". V.S.Solovyev yazır ki, "Hər şey birdir - bu fəlsəfənin birinci sözüdür" ... (Bax: Fəlsəfə dünyası, Moskva, Siyasi Ədəbiyyatlar Nəşriyyatı, 1991, səh. 167)

Bu fikir filosoflar tərəfindən müxtəlif cür şərh edilsə də, əslində həmin fikrin əsasında Yaranış haqqında ideyalar durur. Bu Yaranışın bünövrəsi hesab edilən ilkin substansiyalara - 4 ünsürə (Göy, Su, Hava və Işıq) aiddir. Onların birliyi, vəhdəti, va-

hidliyi və bir-birinə çevrilə bilməsi ideyası həmin fikri doğrurur. Yaranışın bünövrəsi, ilkini kimi qəbul edilən bu dörd ünsür Şumer allahlar panteonunun ali şurasını təşkil edir (An, Enki, Enlil və Nusku). Bunları Varlığın əvvəli, ilkin toxumu və sonu (meyvəsi) kimi qəbul edirlər. Yə'ni, Göy, Su, Hava və Işıq (An, Enki, Enlil və Nusku) bir-birinə çevrilə bilən vəhdəti, vahidliyi, mahiyyəti təşkil edir. Varlığın sonrakı şəkildəyişmələri də (Ulduzlar, Günəş, Ay, Yer və digər təbiət ünsürləri) onlardan yaranır, inkişaf edir.

Sonralar allahı bütünlükdə kainatla eyniləşdirən panteist dini-fəlsəfi dünyagörüşün əsası da buradandır.

Məhəmməd Füzulinin fəlsəfi şerlərindən bir beytə diqqət yetirək:

***Əgər bir kəs Xudanın varlığına istəyir isbat,
Bütün varlıqdır ki, allah varlığının əsl bürhanı.***

(M. Füzuli "Heyrət ey büt". Bakı - Gənclik, 1989, səh.191)

Bu fikir varlığı bütövlükdə Allah hesab edən panteist ideya ilə bağlıdır. Təkallahlılıq, xüsusən islam ideyalarının sürətlə genişləndiyi, şüurlarda dərin kök saldığı mühitdə bütün varlığı (o cümlədən cismani olanı da – Ayı, Günəşi, ulduzları və s.) allah hesab etmək qeyri-məqbul bir yoldur. Doğurdanmı panteist filosoflar, o cümlədən M. Füzuli bütün varlıq deyəndə "cismani olmayan Allahı" elementləri cismani olan (ulduzlar, Ay, Yer, Günəş və s.) kainatla eyniləşdirir?

Görünür bu ideyaları axıracan açmaq üçün daha dərinə getmək lazımdır.

Bu münasibətlə M. Füzuli deyir:

***Əgər bir kəs vurarsa elmdən də m, bil ki, cahildir,
O, hardan anlayır hikmətdəki əsrari-pünhanı?
Elə gizlənməmişdir ki, həqiqət Sirri gözlərdən
Ki, açsın hikmət əhli əql üzündən bu müəmmarı.***

(Yenə orda səh. 184)

Hikmətdəki pünhan, həqiqət sirri Varlığın, Kainatın bütünlükdə Allahla eyniləşdirilməsi olmayıb onun ilkin halının, mütləq substansiyalarının Allahla eyniləşdirilməsidir. Mütləq substansiya kimi gözə görünməyən, şəffaf Göy, Hava, Işıq və Su vəhdəti yaranışın başlanğıcında bütün kainatı təşkil edir. Deməli, elə bütün Varlıqdır. Onlar şəffaf, pak, təmiz olması ilə Allah haqqında olan təsəvvürlərə uyğun gəlir. Həm də bunlar qədim şumer təsəvvürlərində elə Allahlardır. An-Göy, Enki-Su, Enlil-Hava, Nusku-Işıq, Oddur. Lakin, bunlar yaranışın başlanğıcı hesab edilən, kainatın ilkin halını əks etdirən modeldir.

Həmin ünsürlər vəhdətdə qəbul olunur, vahidləşdirilir. "Vahid", "vəhdət"sözlərinin eyni mənanı ifadə etdiyini də nəzərə alsaq Şumer allahlar panteonunun 4 allahının, kainatın başlanğıcı hesab edilən 4 ünsürün sonrakı mərhələdə vahidləşdirilərək Tək allahlılıq dininin əsası olduğunu asanlıqla dərk etmək olur.

İbrahim peyğəmbərin "Tövhid" dinindəki "Tövhid" ifadəsinin də vəhdət və vahid mənasında olması nəzərə alındıqda bu fikrin qəbul edilməsi bir az da asanlaşır.

Tək, vahid allahlıq ideyasının İbrahim peyğəmbərə məxsusluğu dini məxəzlərdən məlumdur. Bu cür yanaşma Orfizmin "çoxu vahidə endirmə cəhdini" də anlamağa imkan verir. Neoplotonik Damaskinin üç Yeganə haqqında fikri də öz izahını şumer-türk yaranış mifində tapır. Biri-birinə çevrilərək vahidləşmə ideyası Damaskinin: 1. "mütləq dərkedilməz"; 2. "tək-lakin hər şey" və 3. "hər şey-tək" formulasını asanlıqla izah edir.

Politeizmdən monoteizmə keçidi asanlıqla başa düşməyə imkan verən "Mifoloji model" dual təfəkkürə əsaslandığından tək, vahid allah ideyasını anlamağa əngəl törətmir ki?

Çünki, qədim şumer-türk dünyagörüşünə görə kainatda nə varsa duallıq təşkil edir. Bu modelə görə kainatda mövcud olan hər bir obyekt öz şəkli, inikası ilə birlikdə ikidir, dualldır. Bu modelə görə bəs Göy, Hava, Işıq və Su özünü necə aparır?

Bu modeldə əsas məsələ odur ki, həyat üçün vacib olan həmin elementlər şəffafdır.

Şəffaf olanın isə şəkli, surəti alınmır. Vəhdəti təşkil edən ünsürlərdən biri - Su, güzgü rolunu oynayır, ondan yuxarıda olan Göy, Hava və Işıq (nur) isə şəffaflığına görə surət, şəkil (yaxud kölgə) yaratmır. Bəlkə də İslamda "allahın şeklini çəkmək olmaz" qadağası da bununla bağlıdır.

Cəsarətlə demək olar ki, irəlidə bəhs etdiyimiz məsələlər panteizm təfəkkürü ilə tanış olan, bütün varlığı allahın varlığı kimi qəbul edən M. Füzuliyə məlum imiş. Çünki misal gətirdiyimiz fəlsəfi məzmunlu "Ənisül- qəlb" (Könül həmdəmi) qəsidəsində şair onu da qeyd edir ki:

*Xəzinə tapmaq ümidilə bir insan rəvadımı,
Zəhərli əjdahalar çənginə salsın şirin canı?*

(Yenə orada səh. 187)

Mifoloji təfəkkürdə kainatın başlanğıc, ilkin mərhələsi kimi formalaşdırılan Göy, Su, Hava, Işıq (od) modeli şüurun qəbul edə biləcəyi bir formadır. Bunlar şumerlərin allahlarıdır. Qədim türklərin inam, etiqad gətirdiyi ilkin substansiyalardır. Həmin ünsürlər qədim təsəvvürlərə görə biri-digərinə çevrilə bildiyinə görə (məs. "sular atəşi yaratdı") ilkinliyin kimə məxsus olduğu, başlanğıcın bu ünsürlərin hansından hərəkət götürdüyünü anlamaq çox vaxt müşkülə çevrilir. Baxmayaraq ki, Yararışın kainat modelini verən şumer təsəvvürü "əvvəl hər yerin su olduğunu" qeyd edir. Vəhdətdə olan bu ünsürlərin biri-birinə çevrilməsi, məs: Səma sferasında Göy, Su, Işıq, Hava vəhdətinin müəyyən şəraitdə təkə Göy, başqa bir şəraitdə təkə Su, təkə Hava və nəhayət təkə Işıq (nur) formasında təzahür etməsinin də nəzəri cəhətdən mümkünlüyü ideyasını yaradır.

Su və hava şəffaf olsa da onların hər ikisində cismanilik keyfiyyəti vardır. Bu cəhətdən Göy və Işıq onlardan fərqlənir. Göy, Səma, boşluq mənasında qəbul edilsə də, kainatda, təbiətdə mütləq mənada boşluq yoxdur. Çünki, ulduzlararası mühitin

özü, yaxud atomlararası "boşluğun" özü bu ulduzlar (yaxud atomlar) biri-biri ilə daimi qarşılıqlı təsirdə olduğundan, sahə (elektromaqnit, qravitasiya və s.) ilə sanki doldurulmuşdur. Elektromaqnit, qravitasiya sahələrini də materiya kimi qəbul etdikdə Göyün materiyanın xüsusi halı-sahədən ibarət olduğunu qəbul etmək mümkündür.

İşığa gəlincə, o da elektromaqnit dalğası olduğundan, həmişə ən böyük sürətlə hərəkət edən sahədir.

Əgər kainatın başlanğıc kimi qəbul edilən mifoloji modelinin Su və Hava misalında cismani haldan, Göy və Işıq halında cisimsiz sahə halına bütövlükdə keçə bilən vəziyyətini təsəvvür etsək, bu o deməkdir ki, kainatda cism halında heç nə qalmayıb bütün kütlə tamamilə sahəyə çevrilmişdir.

Bu prinsipə kainatın elə nəzəri halıdır ki, burada cisimsiz varlıq, cisimsiz materiyadan başqa heç nə yoxdur. Kainatın bu cür təsəvvür edilən halını Panteistlərdə olduğu kimi Allah anlayışı ilə cyniləşdirdikdə, Allahın cisimsiz varlıq olması haqqındakı sonrakı təkallahlılıq təsəvvürlərini aydın başa düşmək olur. Deməli, Kainatın nurla dolu, sahə, şüa ilə dolu sferası Allah kimi qəbul olunmuşdur. Yəni kainatın mütləq sahədən, mütləq işıqdan, nurdan ibarət cisimsiz ilkin halı mütləq şüur, (ali şüur) mütləq zəka kimi qəbul olunmuşdur.

Əgər Kainat sferasında bütün varlığın, maddi haldan tamamilə işıq, şüa, nur halına keçməsi mümkün olsaydı, bundan böyük enerji, bundan böyük qüvvə təsəvvür etmək mümkün olmazdı.

Buradan Allahın ən böyük qüvvə olması barədə ideyalar da aydınlaşır.

Kainatda bütün kütlənin şüaya, sahəyə çevrilməsi məqamı həm də elə nəzəri vəziyyətdir ki, burada hərəkət edən başlıca varlıq işıqdan ibarət olduğu, hərəkət sürətinin isə maksimum sürət, yəni işıq sürəti olduğu üçün zaman və məkan anlayışı ortadan götürülür. Yəni laməkanlıq alınır. Bu da Allahın zaman-

dan və məkandan xaric, laməkan olması barədə inamı əks etdirir.

Panteist fəlsəfənin dərin qatlarına endikcə, Yaranışın və Sonun nur aləmindən -Hər şeyə qadir, ən böyük qüvvə, laməkan Allahdan başlayıb Allahda da qurtarması ideyasının dərkəsi asanlaşır.

Lakin, bu ideyalar xeyli dərəcədə müasir elmlə, nisbilik nəzəriyyəsi ilə bağlı olduğundan, hər şeyə qadir Allah haqqında dini təsəvvürlərin zənginliyi heyranət və təəccüb doğurur.

Mifoloji modeldə yaranışın başlanğıcının sudan (həm hind, həm şumer, həm azərbaycan-türk miflərində belədir) qəbul edilməsi və suyun əks edən, inikas yaradan olması məcazi mənada dərk etmə mexanizmini simvolizə edir. Kainatın mifik modelində maddiliyi özündə birləşdirən su və hava tamamilə cisimsiz sahəyə-şüaya keçəndən sonra su-(güzgü-əks edən) sıradan çıxdığından bu məqam həmin modelə görə dərk etməni, inikas yaratmanı da ortadan götürür və şüa, nur aləmini əks etdirən, "dərk edən" heç nə qalmır və Allah dərk edilməz olur. Nur aləmi (Nurlu, təkə işıqdan-sahədən ibarət sfera) isə mütləq dərk edənə, mütləq zəkaya çevrilir (Təkə nurdan ibarət şəffaf göy sferası duallıq xüsusiyyətinə görə həm də əks edən inikas yaradan funksiyasını qazanır). Bu, Ali dərk, ali şüur simvoludur. Yaradılış mifində belə bir məqama da diqqət yetirilməlidir ki, kainatın əsası, həmişə mövcud olan ilkin substansiyaları kimi qəbul edilən Su, Göy, Hava, Işıq dördlüyü şəffaf sfera daxilində cismanilikdən sahəyə (Işığa, Göyə) , sahədən cismaniliyə keçə bilən harmonik təkrarlanan çevrilmə ilə kainatın ilkin və son halını, başlanğıc və axırını xarakterizə edir. Kainatın, ulduzlu göyün mövcud vəziyyəti isə bu mütləq kənar vəziyyətlər arsındakı aralıq hal kimi başa düşülür.

İlk nəzərdə, hind yaradılış mifində "hələ sulardan əvvəl mövcud olan "Xaos" öz xarakterinə görə belə kənar vəziyyətdən birini-tamamilə maddiləşmə halını göstərir. Belə ki, kaos vəziyyəti mütləq soyuq, mütləq Hərəkətsizlik (sükunət), müt-

ləq qaranlıq (ışığın, şüanın mövcud olmadığı) vəziyyəti kimi xarakterizə olunur. Lakin mifik təfəkkürdə Xaos bir mə'nalı qəbul edilmir. Məsələn: "Qədim yunan mütəfəkkirlərinin əsərlərində əfsanəvi Orfey "Xaosu" qorxulu boşluq adlandırır. Xaos həm də "kosmik boşluq" anlamında da işlədilir". (A. Şükürov. Mifologiya 1-ci kitab səh. 68. Bakı, Elm. 1995) .

"Hesioda görə Xaos Geya ilə yanaşı Tartar və Erosla bir yerdə yerləşir. O, həm fiziki (xaos sonsuz və boş dünya məkanıdır) anlayışıdır, həm də mifoloji (o, Erebi və gecəni, onlar isə Efir və günü doğurur) anlayışıdır. Sxolastlarda Xaos gah Su kimi başa düşülür, gah da parçalanma, ayrılma yeri kimi təsəvvür edilir. Sokrata qədərki alimlərdən Akusilay və Ferekil Xaosu hər bir varlığın başlanğıcı hesab edirlər.

... Evripiddə Xaos yerlə göy arasındakı məkan hesab edilir. Prob isə Evripiddən bir məsəl gətirərək deyir ki, Xaos havadır, o göy ilə yer arasındakı boşluğu doldurur. " (Yenə orada səh. 69).

Göründüyü kimi "Xaos" haqqında qədim yunan filosoflarının görüşləri də yaranışın ilkinə kimi qəbul edilən substansiyalardan (Su, Göy, Hava, Işıq) kənara çıxmır. Müəyyən şəraitdə bir-birinə keçə bilərək yalnız bir ünsür kimi təzahür edən (Gah Su, gah Hava, gah boşluq (Göy)) Xaos həmin Makroyaranışın başlanğıc ünsürlərinin vəhdətindən ibarətdir. Lakin, makroyaranışın "Mifoloji modeli"ndən kənar yuxarıda söylənən fikirləri aydın başa düşmək olmur.

Deməli, "Xaos" 4 ünsürün vəhdətindən başqa bir şey deyildir. Müəyyən şəraitdə (maksimum yüksək və maksimum alçaq, mütləq sıfır temperaturlarında) materiyanın bir-birinə keçə bilən vəziyyətini əks etdirən anlayışdır. Başlanğıcın və sonun, mütləq maddiləşmənin və mütləq sahələşmənin, mütləq istinin və mütləq soyuğun başa düşülməsi üçün düşünülmüş bir anlayışdır. Kainatın başlanğıcı və sonu dövrü dəyişən, təkrarlanan kimi qəbul edildiyindən hər iki mütləq kənar vəziyyət zaman etibarilə dayanıqlı olmayıb keçid məqamını göstərir. Belə çıxır ki, kainatı

təşkil edən bütün materiyanın bir nöqtədə maddiləşdirməyə "gətirilməsi" yenidən böyük partlayışa səbəb ola bilər və əksinə kainatın bütövlükdə sahə halına keçməsi yenidən hərəkətsizlik, mütləq soyuq yarada bilər.

Bu cür paradoksal ikili vəziyyəti əks etdirən mənə "Xaos" terminin özündə də cəmlənmişdir. Belə ki, "Xaos" - un kodu açıldıqda Xaos -

SOAX - soyuq

OSAX - ocaq

SOXA - şüa

SAXO - sahə, zəka

$\left\{ \begin{array}{l} AXOS - \text{öküz} \\ OXAS - \text{oğuz} \end{array} \right\}$ (öküz göyün simvoludur)

mənalarına gəlir.

Bunlar isə mütləq soyuq, mütləq isti (ocaq) , mütləq şüa (nur) , mütləq sahə (Göy) deməkdir.

Yaranış miflərinin, antik yunan fəlsəfəsinin müqayisəli təhlili aşağıdakı nəticələrə gətirir:

1. Şumer-türk yaranış mifləri müəyyən prinsiplərə əsaslanan vahid və mükəmməl bir dünyagörüşü sistemidir.

2. Bu dünyagörüşü formalaşdıran və dünyanın geniş bir ərazisinə yayan Qamlar, kahinlər, sofistlərdir.

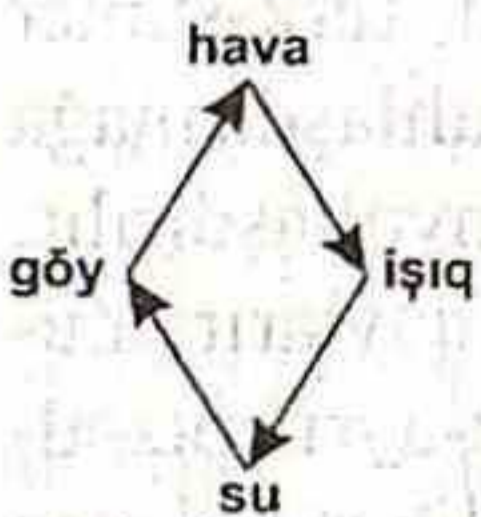
3. Antik yunan fəlsəfəsi öz mənbəyini sofizmdən, sofizm isə qədim şumer-türk dünyagörüşündən götürür.

Türk-şumer dünyagörüşünün prinsipləri əsasında ictimai şüur tarixinə yanaşdıqda bu dünyagörüşün həm mifoloji, həm dini, həm də elmi-fəlsəfi baxışların formalaşmasında əsas olduğunu görməmək mümkün deyil. Fərq ondadır ki, türk-şumer başlanğıcı təbiət, kainat ünsürlərini reallıqdan allahlaşdırmağa istiqamətlənir, reallıq allhlarla obrazlaşdırılır, simvollaşdırılır. Antik yunan fəlsəfəsi isə şumer allahlarını reallığa qaytarır. Yunan miflərində, həm də yunan fəlsəfi fikrində ayrı-ayrı epizodlar, yanaşma tərzii türk-şumer dünyagörüşü ilə eynilik təşkil etsə

də, bütövlükdə türk-şumer dünyagörüşünün sistemi pozulmuş, deformasiyaya uğradılmışdır. Pərakəndəlik həm də yarımçıqlıq yaradır. İlk nəzərdə yunan fəlsəfi təfəkkürü orijinal təsir bağışlayır. Məhz buna görə də çox vaxt yunan filosoflarının dünyagörüşündə şumer-türk təsiri nəzərə çarpmır. Antik yunan fəlsəfəsi müstəqil, sərbəst yaranmış elmi dünyagörüşü kimi təqdim edilir. Bir neçə müqayisə aparmaqla bunu asanlıqla görmək mümkündür.

Şumerlər yaranışa başlanğıc substansiya kimi Su, Göy, Hava və Işıqı qəbul edirlər. (Enki, An, Enlil, Nusku) . Bunlar şumerlərin allahlar panteonunun əsasıdır. Yaranış mifinə "Əvvəl hər yer su idi..." fikri ilə başlayırlar. (Azərbaycan yaranış miflərində də bu fikir vardır). Sonra "Sular atəşi yaratdı..." deyə davam edirlər.

Antik Yunan filosofu Fales də ilkin substansiya kimi Suyu qəbul edir. Aristotel Falesin fikirləri haqqında yazır: "Fales ... təsdiq edir ki, başlanğıc-sudur. (Ona görə o, bəyan edir ki, Yer suda yerləşir); bu mülahizəyə o, ola bilər ona görə gəlir ki, bütün mövcudatın qidasının nəm olduğunu və istiliyin özünün nəmdən yarandığını və onunla yaşadığını görür (belə ki, hər şey nədən yaranırsa, o da hər şeyin başlanğıcıdır). Beləliklə o, özünün bu mülahizəsinə məhz ona görə gəlir ki, təbiətinə görə toxum nəmdir və bu təbiətin başlanğıcının nmliyinə-Suya bərabərdir." (Fəlsəfə dünyası səh. 184. Moskva Siyasi Ədəbiyyatlar Nəşriyyatı 1991-ci il). Buradan aydın görünür ki, Falesin Suyu ilkin substansiya kimi qəbul etmək ideyası şumer yaranış mifindən gəlir. Hətta Falesin Yerin Suda yerləşməsi, yəni bütünlüklə su ilə örtülməsi ideyası da şumerlərin "Əvvəl hər yer su idi..."

Şəkil 9.

mülahizəsi ilə, istiliyin nəmdən yaranması mülahizəsinin "Sular atəşi yaratdı" (Hind yaradılış mifində) ideyası ilə üst-üstə düşür.

Anaksimən və Diaqon havanı substansiya kimi sudan ilkin hesab edirlər. Metopantlı Hippas və Efesli Heraklit onu birinci sayırlar. (Bunlar da

şumerlərin mifoloji yaranış modelində 4 ünsürə daxil olan Ha-va-Enlil, Od-Nuskudur). Mövcudatın əsası kimi odu götürən Heraklit onu təbiətin vahid ilk maddəsi hesab edir. Onun: "Hər şey içərisində vahid olan dünya allahlardan heç biri və insanlardan heç biri tərəfindən yaradılmamışdır, qanunauyğun surətdə alovlanan və qanunauyğun surətdə sönən əbədi canlı od olmuş, oddur və od olacaqdır" müddəası türk-şumer kainat modelinə daha yaxındır. Təkcə fərq ondan ibarətdir ki, bu müddədə başlanğıcdan-başlanğıca (yaxud sona) fikri ifadə olunur. Cism-sahə-cisim ardıcılığı, yaxud sahə-cisim-sahə ardıcılığı örtülü qalır.

Axının, inkişafın od-od-şəkli başlanğıc və sonun üst-üstə düşən yalnız bir nöqtəsini ifadə edir.

Türk-şumer formulasında isə yaranış və inkişaf Od (ışıq)-Su-Göy-Hava-Od (ışıq), yaxud – Su-Göy-Hava-Od (ışıq)-Su qapalı ardıcılığı ilə ifadə olunur (Şəkii 9).

Empedokl isə Su, Hava və Oda 4-cü elementi-torpağı əlavə edir və Su, Hava, Od və Torpaqdan ibarət dörd ünsürü ilkin sayır.

Burada maraqlı bir detallı müəyyənləşdirmək mümkün olur.

Şumer allahlar panteonunun 4 ünsürü şəffafdır. Göy, Hava, Su və Işıq.

Empedoklun dörd ünsürünü bunlarla müqayisə etdikdə bu ünsürlər arasına qeyri-şəffaf "torpağın" daxil edildiyini görürük. Bu şumerlərin kainatın ilkin mifoloji modelinin formalaşdırılması prinsipinə cavab verməyən, ona zidd olan bir yoldur. İkinci bir tərəfdən şəffaf Göy Empedoklun 4 ünsürü arasında yoxdur. Əgər yunan fəlsəfəsi yuxarıda irəli sürdüyümüz mülahizəyə əsasən şumer allahlarını substansiya kimi əsas götürmüşdürsə, bəs bu dəyişikliyin səbəbi nədir?

Şumer təsəvvürlərində əgər Göy, Su, Hava və Işıq (od) məhv olmayan bir-birinə çevrilə bilən substansiyalar, "ölməz" allahlardırsa və Xaos onların qarışığı, müəyyən şəraitdə mövcudolma formasıdırsa, Yunan mifologiyası bu sistemi bir qədər

deformasiyaya uğratmışdır. Belə ki, qədim yunan mifologiyasında allahların əcdadı Uran (Göy) və Geya (Yer) qəbul edilir. Əslində "Geya" adı elə "Göy" deməkdir. Uran isə kiçik dəyişikliklə, yəni "N" hərfini sözün əvvəlinə keçirməklə "Nura" Nur deməkdir. Bu isə Işıqlı, Nurla dolu səma, işıq deməkdir. Yunan sofistlərinin (Qamlarının) apardığı bu dəyişiklik cüzi görünsə də türk-şumer dünyagörüşünün mahiyyətinə təsir edən, onun sistemini pozan prinsipial fərq yaradır. Bu dəyişiklik isə Empedoklun 4 substansiya kimi irəli sürdüyü ünsürlər cərgəsinə qeyri-şəffaf "torpağın" da daxil olmasına səbəb olmuşdur. Həm də gətirdiyimiz bu misal yunan mifologiyasının daha qədim türk-şumer mifoloji sistemindən bəhrələndiyini göstərir. Aparılan dəyişiklik şumer-türk dünyagörüşünün sistemini pozaraq başa düşülməyən, deformasiyaya uğramış bir mifoloji dünyagörüşü formalaşdırmışdır.

Dediklərimizi təsdiq edən başqa bir misala baxaq.

Aristotel yazır: "Parmenid... Kainatın yaranışını təsvir edərkən qeyd edir:

"Всех богов पहले Эрот был ею замышлен",
Hesiodun sözlərinə görə isə:

*Прежде всего во Вселенной Хаос зародился,
а следом широкогрудая Гея.
Также-Эрот, что меж всех бессмертных
богов отличается."*

(Fəlsəfə dünyası I hissə səh. 186, Siyasi Ədəbiyyatlar Nəşriyyatı Moskva 1991)

Hesioda görə ilkin yaranış Xaosdan başlanır. Sonra isə "Geya" (Yer) və Erot yaranır. Əslində isə bu cümlə Xaosdan Geya-Erot yarandı kimi mövcud olan fikrin düzgün başa düşülməyən dəyişilmiş formasıdır. Çünki, Şumer-türk dünyagörüşündə "Xaos"-dan ilkin təzahür edən ünsür şəffaf olmalıdır. Şumer prinsiplərinə uyğun dəyişiklik apardıqda isə həmin fikir "Xaos"-dan "Göy-tarı" yarandı şəklinə düşməlidir. Erot sözü əvvəl

baxdığımız sözlər kimi Tore (Tanrı, Tarı) sözünün əks yazılışı olduğundan görünür Yunan Maq-ları türklərin Göy Tanrı ifadəsini iki ayrı-ayrı allah kimi başa düşmüşlər. Həm də Geya öz Göy mənasını itirərək "Yer allahı" mahiyyətinə calaq edilmişdir.

Buradan Empedoklun da 4 ünsürünün tərkibi dəyişikliyə uğramış türk-şumer ünsürləri olduğunu görürük. Beləliklə, antik fəlsəfənin bütünlüklə qədim şərqin allahlar dünyası üzərində qurulduğu, konkret halda şumer-türk dünyagörüşü əsasında formalaşdığı aydın nəzərə çarpır.

Dediklərimizi Platonun belə bir fikri də təsdiq edir ki:

"... В род богов не позволено перейти никому, кто не был философом и не очистился до конца, - никому, кто не стремился к познанию." (Мир философии, часть 1. стр. 10 Издательство Политической литературы. Москва 1991)

Kainatın yaranışının türk-şumer modelinin öyrənilməsi, bəzi indiyədək başa düşülməyən məqamlara da aydınlıq gətirməyə imkan verir.

Həm yaranış miflərində, həm də antik fəlsəfədə əsasən başlanğıcın 4 ünsürdən (Su, Göy, Hava və Işıq) hesablandığını müəyyən etmək o qədər də çətin deyil. Lakin çox vaxt bu dörd ünsürün hansının birinci, ilkin sayılması həm mifologiyada, həm də fəlsəfədə fərqli cərəyanların əmələ gəlməsinə səbəb olmuşdur. Halbuki, bu modeli formalaşdıranlar həmin ünsürlərin bir-birinə keçə, çevrilə bilən dövrü halını ilkin saymışlar. Dövrü, dairəvi olan belə sistemdə isə başlanğıcı təyin etmək mümkün olmur. Təkcə prinsipial fərq ondan ibarətdir ki, bu dörd ünsürün çevrilmə halları materiyanın cismani olan halı (Su, Hava) ilə, cismani olmayan, sahə, ruhi (Göy və Işıq) halını fərqləndirməyi tələb edir.

Başlanğıcı cisimsiz, Göy və Işıq kimi mütləq kənar vəziyyətlə bağlayanlar onu mütləq ideya, ruh və Allahla eyniləşdirir. Başlanğıcı Su və Hava ilə, yəni mütləq maddiləşmiş (əslində cisimləşmiş) kənar vəziyyətlə əlaqələndirənlər isə mütləq mate-

riallaşmış vəziyyəti əsas götürürlər. Hər iki halda başlanğıcın iki kənar vəziyyətdən birindən götürülməsi bir də onunla əlaqə-dardır ki, başlanğıc və son bu halda zamanın dayanması, sıfıra gəlməsi ilə eynizamanlı olur. Bunu isə yalnız müasir elmin-A. Eynşteynin nisbilik nəzəriyyəsinin köməyi ilə başa düşmək mümkündür.

Başlanğıc zaman haqqında, yaxud: varlığın başlanğıcı və sonunda zamanın eyniliyi haqqında

Nisbilik nəzəriyyəsində hər hansı hadisənin baş verməsinə sərf olunan zaman fasiləsi $t_2 - t_1 = \frac{\Delta t}{\sqrt{1 - \frac{v^2}{c^2}}}$ düsturu ilə ifadə olunur.

Kainatın yaranışı və sonu kimi qəbul edilən iki maksimum kənar vəziyyətə həmin düsturu tətbiq edək: Bu iki kənar vəziyyət mifoloji-fəlsəfi təsəvvürdə başlanğıcı təşkil edən 4 ünsürün ya bütövlükdə maddiləşməsi (cisimləşməsi, kütlələşməsi) ya xud, bütövlükdə sahələşməsi (ışığa, nura, sahəyə, enerjiyə çevrilməsi) məqamlarına aiddir.

1-ci hal: Qəbul edək ki, Varlığı təşkil edən bütün ünsürlər işığa (nura-sahəyə) çevrilib. Bu halda kainatı təşkil edən materiyanın hamısı sükunət kütləsi olmayan fotona çevrilir və kainat-daxili bütün hərəkət işıq sürətinə bərabər olur. Yəni $V = C$. Bu halda hər hansı zaman fasiləsi

$$t_2 - t_1 = \frac{\Delta t}{\sqrt{1 - \frac{v^2}{c^2}}} = \frac{\Delta t}{\sqrt{1 - 1}} = \frac{\Delta t}{0} = \infty$$

$$t_2 - t_1 = \infty; \Delta t = (t_2 - t_1) \cdot 0 = 0$$

sonsuz uzun olur. Başqa sözlə zaman dayanır.

2-ci hal: Qəbul edilməlidir ki, Yaranışın başlanğıcını təşkil edən ünsürlər bütünlüklə materiallaşmış, daha dəqiq desək cisimləşmişdir. Hətta işıq fotonları da sükunət, tam hərəkətsiz vəziyyətə gətirilmişdir. İşıq fotonlarının mütləq sıfır temperaturuna yaxın temperaturda sürətinin azaldılaraq "tutulması" haqda (Yəni fotonun cisimləşdirilməsi, işığın cisimləşdirilməsi haqda) təcrübənin mümkün olduğunu bu yaxınlarda amerika və ingilis alimləri bəyan etmişlər.

Yəni: $C = V = 0$. Lakin mütləq sükunət mümkün olmadığından $C = V = V_{\min}$ həmişə sıfırdan azacıq da olsa böyük olmalıdır. Bu halda $\frac{v^2}{c^2} = \frac{0}{0}$ qeyri-müəyyənlik halından çıxır və

$\frac{v_{\min}^2}{c_{\min}^2} = 1$ alınır. $V_{\min} = C_{\min} > 0$. Onda:

$$t_2 - t_1 = \frac{\Delta t}{\sqrt{1 - \frac{v_{\min}^2}{c_{\min}^2}}} = \frac{\Delta t}{\sqrt{1 - 1}} = \frac{\Delta t}{0} = \infty$$

$$t_2 - t_1 = \infty; \Delta t = t_2 - t_1 = 0.$$

Bu vəziyyətdə də birinci halda olduğu kimi $t_2 - t_1 = \infty$ alınır. Yəni yenə də hər hansı hadisənin baş verməsi üçün keçən zaman fasiləsi sonsuz böyük olur. Yəni yenə də zaman dayanır.

Nəticədə həm birinci, həm də ikinci nəzəri (ən kənar) vəziyyətlərdə zaman dayanmış olur. Başqa sözlə başlanğıc və son eynizamanlılaşır.

Məhz buna görə də yaranışın başlanğıc vəziyyətinin hər iki kənar vəziyyətin birindən hesablanması prinsipial fərqi olmur.

(Nəzərə almaq lazımdır ki, mütləq maddiləşmə temperaturun mütləq kiçik (mütləq sıfıra ən yaxın) məqamında; mütləq sahələşmə (Varlığın bütünlüklə işığa, nura, sahəyə çevrilməsi) isə maksimum yüksək qiymətində mümkündür.)

Çünkü, hər iki kənar vəziyyətdən başlanğıc götürən Yaranış zamanın dayanmış halından, sıfır halından başlayan proseslə birlikdə inkişaf edir.

Yaranışın makromodelində başlanğıc Kainatı təşkil edən materiyanın mütləq bircinsli halından (ya mütləq cisim, yaxud mütləq sahə) hesablandığından bunların hansının birinci, hansının ikinci olduğunu müəyyənləşdirmək qeyri-mümkündür. Çünki bu vəziyyətlər başlanğıcla sonun üst-üstə düşməsi ilə xarakterikdir. Belə vəziyyət isə dairəvi harmonik təkrarlanan prosesdir. Materiyanın cismani halının tam sonu-sahə halının tam başlanğıcı ilə zaman etibararı ilə eynilik təşkil edir. Müasir nəzəriyyə cisim (kütlə) ilə sahə (enerji) arasındakı asılılığı

$$E = \Delta mc^2$$

düsturu ilə ifadə edir. (E - enerji, m - enerjiyə çevrilən kütlə, C - işıq sürətidir) Yəni qəbul etsək ki, m qədər kütlə tamamilə enerjiyə (sahəyə) çevrilib bu enerji həmin kütlənin yarada bildiyi maksimum enerji olmalıdır. Həm də kütlə (cisim) enerjiyə (sahəyə) çevrildiyi kimi sahə (enerji) də cismə çevrilməlidir. Əks halda kainatda inkişaf birtərəfli olar, disbalans yaranardı. Yaranış haqqında türk-şumer təsəvvürlərini antik yunan fəlsəfəsi ilə müqayisə etdikdə bir sıra prinsiplial fərqləri nəzərə almaq lazım gəlir.

1. Türk-şumer təsəvvürlərində yaranışın başlanğıcı kimi qəbul olunan ilkin substansiyalar (Su, Göy, Hava, Işıq) təbiətdə mövcud olan elementlərdir. Bunlar həm materiyanın cismani (Su, Hava), həm də sahə (Göy, Işıq), ruh, cisimsiz halını xarakterizə edir. Həm cisimsiz (Göy, Işıq), həm də cisimli varlıq Allah adı ilə adlandırılır. Allah adı ilə varlığın bünövrəsi hesab edilən ünsürlərin adlandırılması simvollaşdırmadan başqa bir şey deyil.

Antik yunan fəlsəfəsinin idealizmə aparan qolunda isə materiyanın başlanğıc ünsürləri "təbiətləşdirilir". Allah anlayışı isə abstrakt anlayış kimi onlardan ayrılır, ona yaradıcı funksiya verilir.

2. Türk-şumer təsvürləri makroyaranışı bütöv bir kompleks halında modelləşdirir. Mikroaləmin hər bir elementini isə onun kiçildilmiş obrazı, şəkli kimi qəbul edir. İlk ünsürlərin ölməzliyini, həmişəyaşarlığını qəbul edir və onların bir-birinə keçə, çevrilə bilməsinə həmin ünsürlərin (Göy, Su, Hava, Işıq) xüsusiyyəti kimi baxır. Antik yunan fəlsəfəsi türk-şumer substansiyalarını bir-birindən ayırır. Daha çox varlığın mikro modelini yaratmağa üstünlük verir. Bu modeldə isə həmin ünsürlərdən birinə istinad edir. Bu isə ya ibtidai materializmə, yaxud ibtidai idealizmə meyllənmə yaradır. Bununla da Yaranış, varlıq haqqında türk-şumer təsvürlərinin yalnız bir tərəfini (Ya mütləq maddilik, yaxud mütləq ideya, ruh, cisimsizlik) qabardır, ön plana çəkir, ikinci tərəfi isə tamam kölgədə qoyur.

3. Türk-şumer modeli varlığın həm cisimli (maddi), həm də cisimsiz (sahə, enerji, işıq) halını əhatə edir. Bunların bir-birinə başlanğıc olduğunu, harmonik təkrarlanan dairəvi proses kimi formalaşdığını irəli sürür.

Yunan fəlsəfəsinin ibtidai materializm qanadı başlanğıcı maddilikdən (cisim halından) hesablayır. Lakin ruhi vəziyyətə (sahə, enerji) keçidi izah edə bilmir. İbtidai idealizm qanadı isə başlanğıcı materiyanın sahə, enerji (ruh) halından yox abstraktlaşdırılmış ruhdan, ali şüurdan nəzərdə tutur, cisimsiz ali varlığın mənbəyini izah edə bilmir.

4. Türk-şumer Yaranış modelində başlanğıc zaman etibarı ilə ikilidir. Yəni həm bütövlükdə maddilikdən sahəyə, həm də sahədən, enerjiden maddiliyə keçid halından hesablanır və bunların heç birinə üstünlük vermək mümkün olmur. İnkişaf prosesi dairəvi olduğundan birinciliyi müəyyənləşdirmək mümkünsüzdür.

İbtidai materializmdə və idealizmdə başlanğıc zaman etibarı ilə bir nöqtədən götürülür. Həm də həmin nöqtə, an bir-birindən fərqlidir. Əks qütblərdə dayanır. İnkişaf, yaranışın sonrakı mərhələsi düzxətlidir. Harmoniya izaha gəlmir, abstraktlaşır.

Yaranış haqqında türk-şumer təsəvvürlərindən öz mənbəyini götürən monoteist dinlərdə də başlanğıc bir çıxış vəziyyətindən götürülür. Cisimsiz ali ruh, ali şüur, ali yaradıcı mücərrədləşdirilir. Sonrakı məqamlar başa düşülməz, dərkedilməz, fantastik mahiyyət kəsb edir.

Yuxarıda nəzərə çarpdırdığımız məqamlar nəzərə alınmadıqda türk-şumer dünyagörüşü əsasında formalaşan müxtəlif dini, fəlsəfi cərəyanların əsl mahiyyətini dərk etmək mümkün olmur. Həm də həmin nəzəriyyələr əsas prinsiplərdən birtərəfli qaydada qidalandıqından sonrakı mərhələdə dolaşılıq yaranır, daha dəqiq desək çözülməz kələfin düyünə düşməsi qaçılmazdır.

Yaranış haqqında türk-şumer təsəvvürlərinin prizmasından baxdıqda isə ayrı-ayrı nəzəriyyələrin (həm dini, həm də fəlsəfi) mahiyyəti aydınlaşır.

Bir misala diqqət yetirək:

Neoplotonik Damaski üç Yeganə haqqında fikrini aşağıdakı formula şəklində ümumiləşdirir:

1. Mütləq dərkedilməz,
2. Tək-lakin hər şey,
3. Hər şey-tək.

(Bax: A. Şükürov Mifologiya 7-ci kitab səh. 163. Bakı "Qartal" 1999).

Varlıqdan əvvəlki halı müəyyənləşdirmək funksiyasını ifadə edən bu formula mücərrəddir. Başa düşülməsi çətinidir.

Türk-şumer modelinin köməyi ilə üç Yeganənin mahiyyəti asanlıqla açılır. Bu modelə görə varlığın ilkin substansiyaları (Göy, Su, Hava, Işıq) bir-birinə çevrilə və onlardan biri kimi təzahür edə bilər. Onların vəhdəti Xaosu əmlə gətirir. Xaos gah Su, gah Işıq, gah Göy, gah da Hava kimi bircinsli vəziyyətə gəlir. Bu modeldə həmin ünsürlərin məcmuu hər şeydir. Bütün varlıq, onun ilkin halıdır. Deməli, hər şey-Bütün varlıq (Göy, Su, Hava, Işıq) bunların biri kimi təzahür etdikdə - məsələn, təkcə Su, təkcə Işıq, təkcə Göy, təkcə Hava kimi təzahür etdikdə:

"Hər şey-tək" formulası ödənilir. Elə həmin "tək" hər şeyi-yəni varlığın ilk vəziyyətini-bütün ünsürlərini bir Yeganədə birləşdirdiyindən həmin "Tək"dən kənar da heç nə qalmır:

"Tək"-hər şey olur.

Belə çıxır ki, yaranışın sonrakı mərhələsi, məsələn mövcudatın ayılı, ulduzlu indiki halı-Bütün Kainat "hər şey", "Hər şey" isə "Tək"dir.

Kainatın mütləq işıqdan, yaxud mütləq göydən ibarət cisimsiz halı bu Yeganələrin ən mürəkkəb qavranılanıdır. Bu isə "mütləq dərk edilməz"dir. İndinin özündə də tək cə "ışığı, nur, sahə kimi qəbul edilən" həmin nəzəri vəziyyəti nisbilik nəzəriyyəsinə bilmədən dərk etmək mümkün olmur. Bu materiyanın sahə, işıq halı ancaq relyativistik nəzəriyyə ilə başa düşülə bilər.

Yaxud orta əsr filosofu Foma Akvinskiyə aşağıdakı fikrini nəzərdən keçirək.

"Есть какие-то истины о Боге, которые превосходят всякую способность человеческого рассудка, как например, о том, что Бог троичен и един." (Мир философии, стр. 15 Москва Издательство Политической литературы 1991).

Burada da "üç Yeganə"də olduğu kimi yaranışın ilkin substansiyalarının gah üç, gah da tək bir halda təzahürü kimi başa düşülməlidir. Həm də həmin ünsürlərin Şumer allahları (Göy-An, Su-Enki, Hava-Enlil, Işıq-Nusku) olduğunu əvvəl qeyd etmişdik.

Hər cür həqiqətin mənbəyini bütün şeylərin ilkin mövcud olma halında axtaran F. Akvinski onu da yada salır ki;

"Для познания того, что рассудок способен узнать о Боге, нужно многое узнать заранее, так как рассмотрение почти всей философии предрасполагает к познанию Бога".

(Yenə orada, səh. 15)

Aydın olur ki, monoteist Xristian dinin "üç uqnum" ideyası da öz kökünü türk-şumer dünyagörüşündən götürür. Allahlar dünyasının dərk edilməsinə yönələn axtarışlarında antik-filo-

soflar qədim türk-şumer mifoloji təfəkkürünə əsaslanaraq kainatın makro modelini varlığın real, gerçək mikro modelinin formalaşdırılmasına tətbiq etmişlər. Onlar maddəni təşkil edən ilkin substansiya kimi, Ani, apeyron, Atom kimi terminlərdən Fanes, od, işıq, Su, boşluq, hava kimi istilahlardan istifadə etmişlər. Asanlıqla görmək olur ki, həmin terminlər Yaranışın makromodelində istifadə olunan mifoloji anlayışlardır. An, Ani şumer-Babil allahıdır. Makromodeldə istifadə olunan kainatın yaratıcısı – Ən böyük-Ani, fəlsəfədə maddəni təşkil edən ən kiçiyə verilən addır. Maddənin ilkin substansiyasının adı kimi istifadə olunan (mikromodeldə) "Fanes" adı orfizmdə həm işıq, həm də nəfəs kimi anlanılır ("Fanes" in kodunu açdıqda nəfəs v Ensuf (şüalanma) anlamına gəldiyindən danışmışdıq). Bunlar da hava və işıq mənasına gələn adlardır və makromodeldə öz yerləri vardır. Mısır mifologiyasında ilkin yaratıcı Atum adına rast gəlinir. Atum dünyanın yaratıcısı, Mısirin ilk padşahı hesab olunur. Professor Ağayar Şükürov yazır: "Günəş allahı Ra allahların və insanların padşahı rolunda ilkin allah Atumla eyniləşdirildiyindən öz təbiətinə görə ulu qocadır".

(A.Şükürov "Mifologiya", 2-ci kitab, səh. 29, Bakı, "Elm" 1995).

Demokrit isə maddə quruluşunun mikromodelində "Atom" terminindən istifadə edir. Maddəni təşkil edən bölünməz, əbədi, dəyişməz bu zərrəcik ən böyüyün "ulu Qoca", yaratıcı Allah "Atum"un mikro obrazıdır. Demokritin fikrincə atomlar mürəkkəb olan hər şeyi: odu, suyu, havanı, torpağı törədirlər. Makroyaranış modelində də şumer-türk təsəvvürü yaratıcı, Allah kimi qəbul olunan ilkin varlıqların oda, suya, havaya çevrilməsini nəzərdə tutur. Yeni makro yaratıcı Allah-Atum da od, su, hava, torpaq və s. kimi təzahür edə bilər. Buradan "Atom"-"Atum" terminlərinin eyni mənalılığı aydın nəzərə çarpır. Əgər həm "Atom", həm də "Atum" istilahları doğrudan da türk-şumer dünyagörüşünün məhsuludursa, onda bunların türk dilində anlamı da olmalıdır.

Bəs "Atom", yaxud "Atum" necə izaha gəlir? Həmin ifadələrin semantikasi necədir?

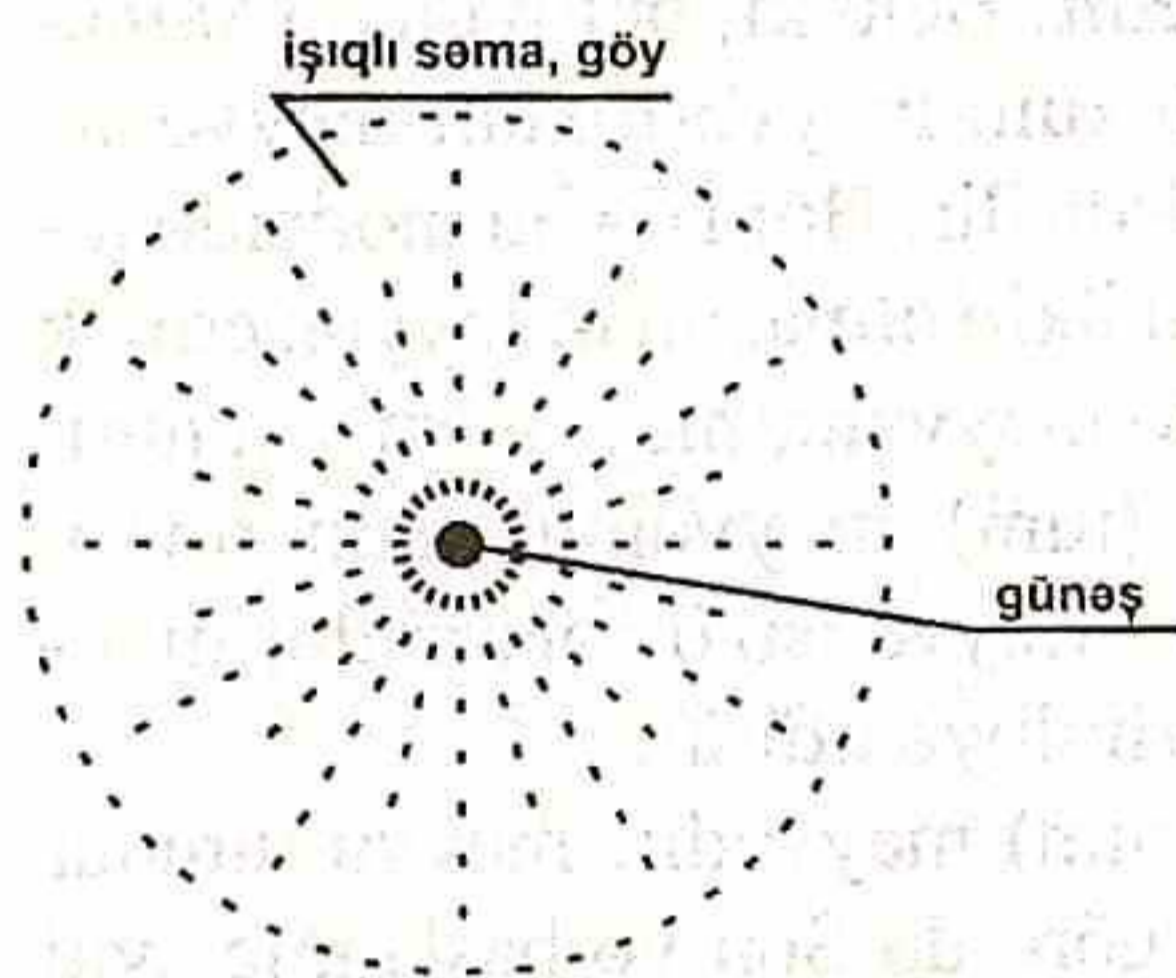
Misir mifologiyasında Nut (Göy) adlı allah da vardır. Lakin onun ilkin işlənmə forması "Mut", yaxud "Mot"-dur.

Əgər "Atom" və "Atum" sözlərini "At+tom" və "At+tum" kimi hissələrə ayırısaq "Mot" və "Mut" anlayışlarının Atom və Atum ifadələrində əks yazılışını görürük. Yəni Mut-Tum, Mot-Tom sözlərinin əks yazılışındadır. Burada "Tum" və "Tom" sözlərinin toxum, tum mənasını ifadə etdiyi ilk nəzərdə seçilir.

Lakin bu mülahizənin əsaslılığı kainatın yaranışı haqqında mifoloji modeldə özünü təsdiq edir. Belə ki, bütövlükdə kainatın yaranması, inkişafı və sonu toxum-meyvə-toxum-meyvə ardıcılığı, qapalı tsikli ilə modelləşdirilir. Həm də bu modeldə toxumun (tumun), yaxud meyvənin ilkin olmasını müəyyən etmək olmur. Yəni, toxum son nəticədə meyvəni, meyvə isə son nəticədə toxumu yaradır. Toxum (tum) meyvənin əlamətlərini özündə gizli şəkildə cəmləşdirir. Meyvə isə öz əlamətlərini toxumda "kodlaşdırır" sonrakı mərhələyə ötürür.

Müəyyən mənada Tum (toxum) meyvədir, meyvə tumdur (Toxumdur) mənası alınır. Ona görə də Son və başlanğıc eyni mənalı sözlə ifadə olunur. Kainat modelində ilkin yaradıcı "Atum" başlanğıc oddan götürüldükdə kainatın başlanğıcını, eyni zamanda sonunu ifadə edir. Elə "Atum"un "ulu qoca" adlandırılması da Sonu rəmzləndirir. Son da Odlə bağlıdırsa, At+tum sözü "Od+tum" od tumu deməkdir. Maddənin , eyni zamanda kainatın ən kiçik hissəsi olan "Atom" da od tumu, od hissəciyi odun toxumu mənasına gəlir. Beləliklə, Odun tumundan (Atomdan) -kainat-Atum, Kainatdan-Atumdan-od tumu Atom yaranır. Buradan Misir allah adı Mut (yaxud Mot) da tum-toxum mənasına gəlir. Atumun Günəş allahı Ra ilə eyniləşdirilməsi çox vaxt onların "Atum-Ra" şəklində birlikdə yazılmasına gətirir. Məsələn: filologiya elmləri namizədi Ramazan Qafarlının "Mif və Nağıl" kitabında "Qədim Misir geliopolunda "Doqquz böyük

Allah " mətnində mifik dünya modeli cədvəli verilmişdir. Cədvəldə Atum-Ra (Günəş) vahid allah kimi birinci yerdə durur: Bütövlükdə Atum-Ra-nın Günəşlə eyniləşdirilməsi həmin ifadənin elə Mut+Ra (Mitra) ifadəsindən alındığını asanlıqla göstərir. Qədim şərqdə Mitra adı ilə adlandırılan Günəş Allahı ilə Atum+ Ra-nın eyni mə'nalılığı açılır. Əslində isə At+ Tum+Ra şəklində baxıldıqda Attum Günəş işığının (Ra-nın) tumu (od tumu), od dənəsi anlamını verir. Yə'ni, Günəş onu əhatə edən işığın tumu, çəyirdəyidir. Eyni zamanda Tum-Mut Göy mə'nasında olduğundan Günəş Göyün tumu, toxumu, hissəciyidir. Burada da duallıq prinsipi özünü göstərir. Yə'ni Günəşin Göyü, ya-

Şəkil 10.

xud Göyün Günəşi yaratdığını, hansının hansına başlanğıc olduğunu müəyyənləşdirmək olmur. Sxematik təsvirdə Günəşə tum (çəyirdək) Göy-ə meyvə kimi baxılsa: tum meyvəyə, meyvə (Göy) isə kainat sferasında Tuma (Günəşə) çevrilir. Eyni vəziyyət Günəş-İşıq münasibətində də özünü göstərir. Yəni Günəş Odun (ışığın) tumu, tumu əhatə edən işıqlı sfera isə meyvə obrazına çevrilir. Günəşin (tumun) tamamilə işığa çevrilən nəzəri vəziyyətində isə yenidən Günəşi yaradacaq işıq toxum, tum keyfiyyətli olur. Bütün bunlardan sonra maddənin ən kiçik hissəciyi kimi qəbul edilən "Apeyron" terminin də indiyədək başa düşülməyən semantikasını açılır.

Ap+ ey+ ron ən kiçik hissəcik kimi "nor+pa+ye"-Nur payı deməkdir. Yəni bütünlüklə işığa çevrilən kainatın ən kiçik zərrəciyi "Nur payı", Nur (ışıq) porsiyasıdır. Qəribə deyilmi?

Mifoloji kodun açılması doğrudan da elmin, şüurun müasir səviyyəsi ilə izah oluna bilən elə gözlənilməz nəticələrə gətirir

ki, bunları təəccüb və heyrətsiz qəbul etmək olmur. Bunlar tarixdən əvvəlki yüksək inkişaf etmiş sivilizasiyanın məhsuludurmu, yoxsa yerdən kənar sivilizasiyanın kodlaşdırdığı məlumatlar sistemidirmi? Əsl müəmma, sirr, möcüzə məhz buradadır.

Kainatın, dünyanın dərki ilə əlaqədar Qam və Kahinlərin formalaşdırdığı dünya modeli onların fəhminin məhsuludurmu, yaxud peyğəmbərlərə gələn kodlaşdırılmış vəhylərdirmi? Bunları demək bu gün də çətindir, mümkünsüzdür.

A. Şükürovun "Mifologiya"sının 2-ci kitabında misir allahı Atumla bağlı belə bir fikir vardır: "... İnsanların Atuma qarşı günah işlətməsi hələ bizim eradan əvvəl 2100-cü ildən xatırlanırdı".

(Mifologiya 2-ci kitab səh.29)

Atum sözünün Atom sözü ilə eyni mənalılığı "Atoma qarşı günah işlətmək" insanların Atomla düzgün davranması nəticəsində yaranan global fəlakətdən xəbər vermirmi görəsən?

Bu suallara cavab tapmaq yəqin ki, elmin gələcək inkişaf mərhələlərində mümkün olacaqdır.

Yaranışın mifoloji makro modelini maddə tərkibinin mikro modelinə keçirən yunan filosofları Levkip, Demokrit, Epikür başlanğıcı cisimli, maddi haldan-atomdan qəbul edərək materialist fəlsəfənin əsasını yaratmışlar. Bu nəzəriyyənin mifoloji təsəvvürlərdən qidalandığını Atom və Atum anlayışlarının eyni mənalı olub od+tum, yaxud od+tom mənasına gəldiyini izah etdik. "Materiya" sözü də kökü "Mate" olan həmin ifadə ilə bağlıdır. Əslində "Mate" - "Mot+do" - Maddə deməkdir. O isə öz növbəsində Od tumu (od toxumu) anlayışının yazılış formalarından biridir. Bu anlayış həm də odu allahlardan oğurlayıb insanlara bəxş edən "Prometey" adında da vardır. P+ro+metey sözünün kodunu açdıqda: Metey+or=meteyor - "Meteor" alınır. (Metey-düzünə; "ro" əksinə oxunduqda.) Tək qalan "P" hərfi "Pe" - "eP" - ev deməkdir. Buradan aydın görünür ki, odu allahlardan oğurlayıb insana gətirən "Meteor"-dur, 2-ci halda "Pe+ro" hissəsi Misir Mifologiyasında "faraon" adının ilkin for-

ması olan "Pe+ro"-dur. Bu böyük ev deməkdir. (Yə'ni Səma, göy qübbəsi) Həmin sözün də mə'nası or+er, yaxud or-günəş, er-ev deməkdir, Günəş evi, od evi mə'nasına gəlir. "Metey" hissəsini maddə kimi qəbul etdikdə isə Böyük evdən - (Səmadan) gələn maddə - mə'nası alınır. "Maddə" - "od tumu" eyniliyini də nəzərə alsaq "Səmadan gələn od tumu" - od toxumu anlamı alınır.

Yaxud: "Meta fizika" termininin hərfi mənasının "fizikadan sonra" anlamı olması da "təbiətdən kənar maddə", yaxud "Atom+fizika", fizikadan kənar, (sonra) maddə deməkdir.

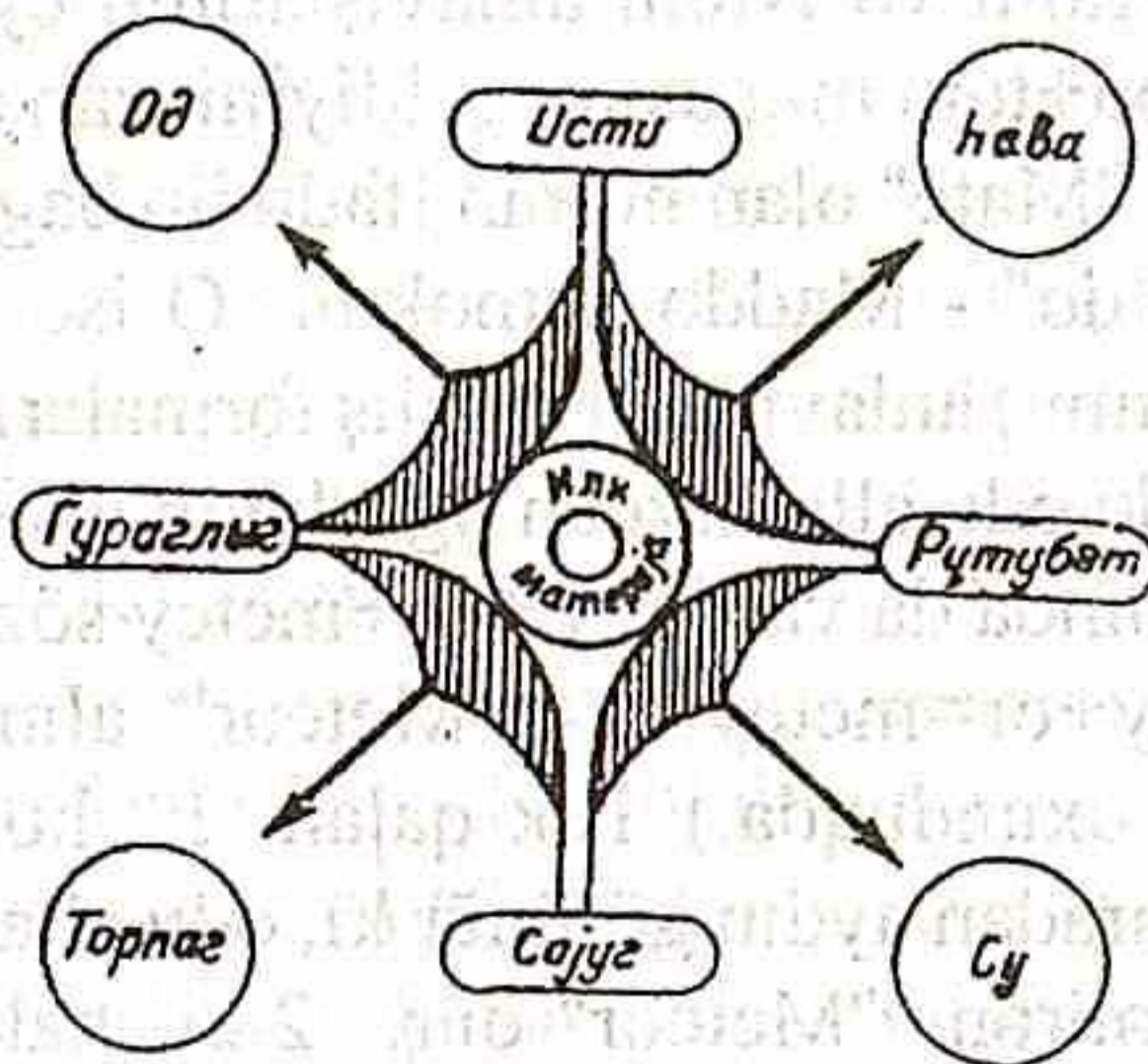
Dini istilahlardan biri "Mələkül-Möte" şəklində işlənir. Onun da kodunu açdıqda "Molekul-atom" şəklinə düşür. Yaxud, Mələ+kül mote - Aləm+kül+atom. Başqa şəkildə Kül+Aləm+atom. Kül-aləm-od+tumu.

Sözsüz ki, bunlar hər şeyə şübhə ilə baxan oxucu üçün inan-dırıcı olmayacaqdır. Lakin "kod" açma mexanizmi bəzi nəticələrə gətirir.

Elə Maddənin bütün xassələrini özündə cəmləşdirən "korpuskul" ifadəsini nəzərdən keçirək: "kor+pus"- qor (düzünə oxunduqda) Sub (pus ifadəsi əksinə oxunur) - "Qor+sub" şəklinə düşür. Bu da yenə türk-şumer makromodelində kainatın ilkin

halını xarakterizə edən Qor (od, işıq), Sub-Su, Kul-kül mənalarnı verir. Əgər Platonun tələbəsi Aristotelin maddə quruluşu modelini nəzərdən keçirsək, bu modelin də türk-şumer modelindəki qapalı sferanın hissələrə ayrılıb əksinə çevrilmiş variantı olduğunu görürük.

Burada da fərq ilkin ünsür kimi Göy əvəzinə

Şəkil 11.

qeyri-şəffaf Torpağın daxil edilməsidir. Bu sistem 200 ildən artıq bir müddətdə elementlərin sistemi kimi qəbul olunmuşdur.

(Şəkil B. Həsənov, R. Əliyevin "Kimyəvi elementlərin dövrü sistemində yeniliklər" kitabından götürülmüşdür. Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, Bakı, 1969, səh. 6).

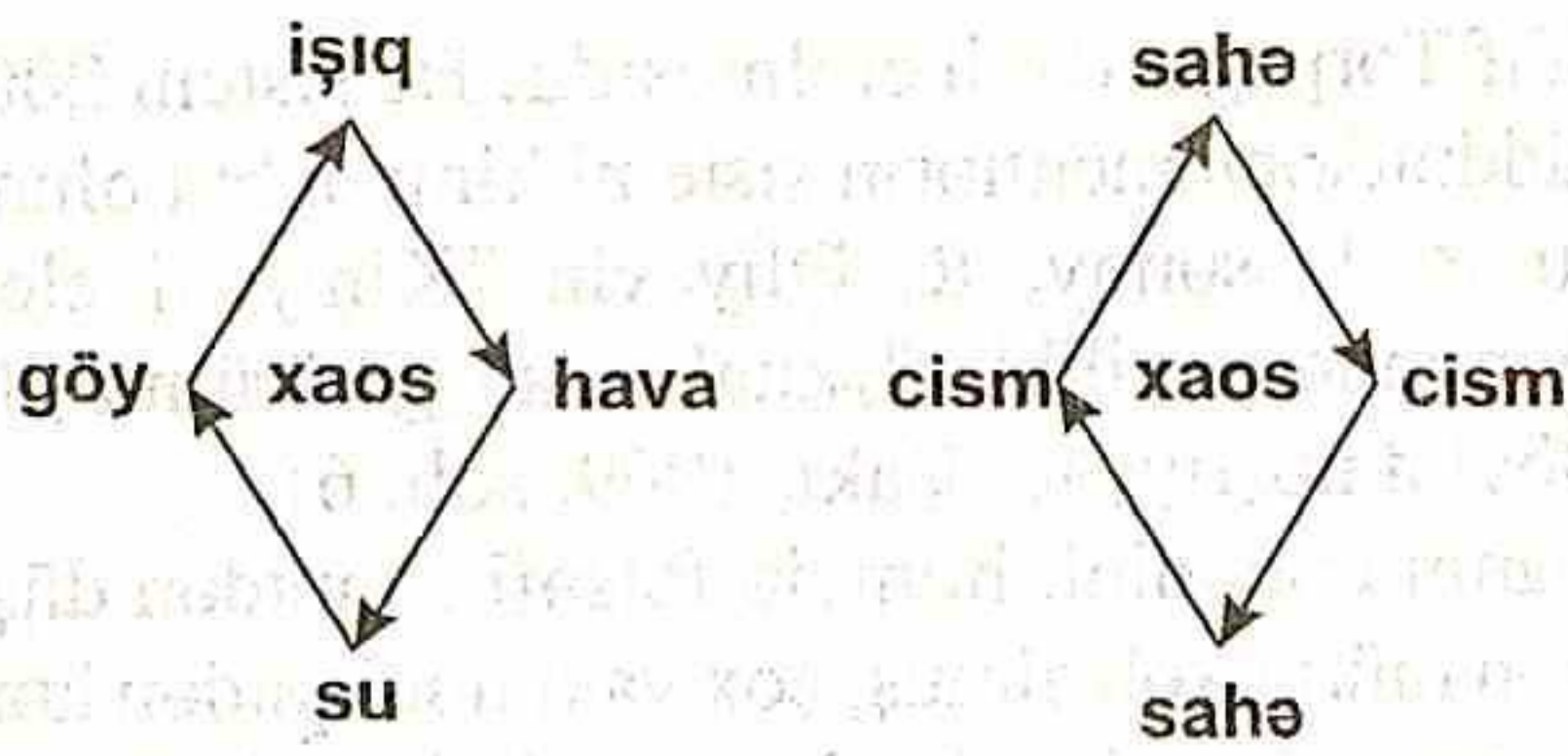
Dünyanın həm dini, həm də fəlsəfi cəhətdən düşünülməsi yolu tarixən mürəkkəb olmuş, çox vaxt həqiqətdən kənar ideyaların meydana gəlməsinə, bunların ya dini, ya da fəlsəfi baxışlar sistemi kimi formalaşmasına gətirib çıxarmışdır.

Araşdırmalarımız göstərir ki, həm müxtəlif dini, həm də fəlsəfi baxışların müxtəlifliyi türk-şumer dünyagörüşünə, kainatın yaranış modelinə münasibətdə özünü göstərir. Dünyanın dərk olunmasının bütöv, bitkin bir sistemi kimi düşünülmüş türk-şumer dünyagörüşündən mayalanan müxtəlif dini, fəlsəfi cərəyanlar bu modelə birtərəfli yanaşdığından fəlsəfənin əsas məsələsində bir-birinə zidd mövqələrdə dayanmışlar. Fəlsəfi baxışların toqquşmasında *şüurun varlığa münasibəti* və ya, başqa sözlə, *ideal olanın maddiyə münasibəti məsələsi mərkəzi yer tutur*. Əvvəlcə yaranış haqqında türk-şumer dünyagörüşünü fəlsəfənin əsas məsələsi prizmasından nəzərdən keçirək.

Türk-şumer modelində kainatın ilkin substansiyaları heç nədən yaranmamışdır. O, daim mövcud olan materiyadır. Lakin başlanğıc ikilidir. Materiyanın ya maddi (cisim) halı, yaxud sırf sahə halı ən kənar vəziyyət kimi ilkin hesab oluna bilər. Cisimsiz sahə (nur aləmi, ruh, ali şüur) materiyanın şəkildəyişmələrindən biridir. Sahə cisimli materiyanı, cisimli materiya isə sahəni doğurur. Belə çıxır ki, türk-şumer dünyagörüşündə materiya anlayışı özü ilkin fəlsəfi cərəyanların qəbul etdiyi materiya anlayışından fərqlidir. Yəni:

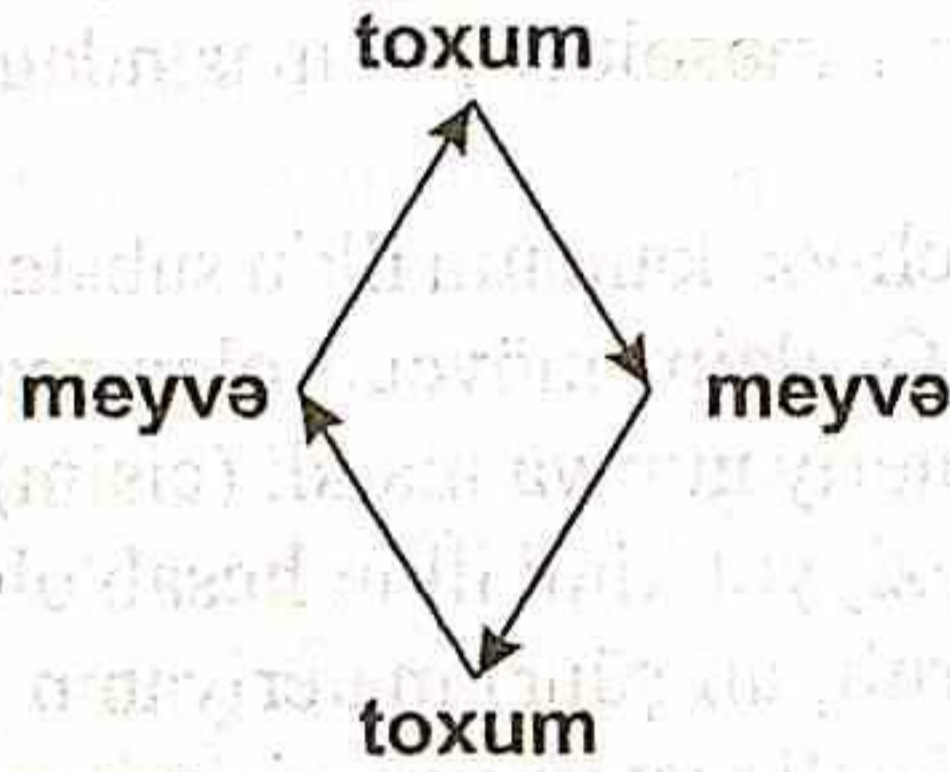
Sahə - materiyadır.

Sahə (ışıq, elektromaqnit və qravitasiya) həm cisimsiz ruh, həm də ali şüurdur. Materiyanın bir qanadı, bir kənar vəziyyəti cisim, digər kənar vəziyyəti isə sahədir. Bunların bir-birinə çev-

Şəkil 12.

rilməsi, bir kənar vəziyyətdən digər kənar vəziyyətə düşməsi qapalı xətt boyuncadır və hansının hansını doğurması qeyri-müəyəndir. Hər iki kənar vəziyyətdə zaman "dayandığından" bunların hər birinin başlanğıc olması eyni hüquqludur. Başlanğıc və son üst-üstə düşür. Eyni zamanda sahə nə qədər bircinsli, təmiz olsa da özündə materiyanın cisimli halının toxumunu (tümünü), cisimli kütlə, yəni, materiallaşma nə qədər maksimuma yüksəlsə də sahə toxumunu(tümünü) özündə saxlayır. Bu model aşağıdakı sxematik təsvirdə daha asan başa düşmək olur:

Şəkil 13.

Bu model isə toxum-meyvə-toxum ardıcılığı ilə daha əyani anlanılır.

Monoteist dinlərdən çox-çox əvvəl yaranan türk-şumer modeli materiyanın cisimsiz halını-Sahəni həm dini, həm də idealist fəlsəfi cərəyanlara "başlanğıc" kimi bəxş etmişdir. Yəni mo-

noteist dinlər Sahə (ışığı, nur, Göy) anlayışını cismi olmadığından "heç" kimi qəbul etmişlər. Əslində "Heç" kimi başa düşülən anlayış külli-aləmin sahə halında təzahür edən məcmusudur - "Hər şey"dir. Bu "Heç"-dən ali ruh (cisimsiz) ali şüur cisimli varlıqları yaradır. Ali ruh, ali şüur özü də Sahə anlayışını ifadə edir. Bu sahə insan şüurundan kənarda mövcud ola bildiyindən ali ruh, ali şüur, Allah-mütləq varlıqdır. Allah, ali şüur isə cisimli materiyanın, yaxud maddiliyin yaradıcısıdır. Obyektiv idealizmin, dini monoteizmin kökü buradandır.

Politeizm dini məktəbi isə kainatın ilkin halını yox, Su, Göy, Hava, Işıq, Günəş, Ay, ulduzlar və bürcələrin hər birini yaradıcı hesab etdiyindən onların hər birini bütləşdirmişdir. Məsələn: Şir bürcü ilə birləşən Günəş-Sfinks obrazında, Öküz bürcünü öküz obrazında, Qurd bürcünü qurd obrazında və s.

Bürcü yaradan ulduzları birləşdirən cizgilər çox vaxt insan və heyvan obrazlarına oxşadığından qrifon, kentavr obrazlarında bütələr meydana gəlmişdir.

Kainat modelini insan obrazında qəbul edənlər isə insanların özlərini bütləşdirmişlər. Burada ilk nəzərdə yaranışın ilkin vəziyyəti ilə əlaqə yoxdur. Başlanğıc yaranışın istənilən aralıq halından götürülə bilər.

İlkin materialist dünyagörüşünü yaradanlara gəlincə, onlar da birtərəfliliyə yol verir, başlanğıcın yalnız maddi (cisimli) halından mümkünlüyünü qəbul edirlər. Əslində isə başlanğıc ikilidir.

Bu prinsipial, bir-birinə zidd baxışların formalaşmasına əsas səbəb ondan irəli gəlir ki, dini və idealist filosoflar və materialistlər "materiya" anlayışına fərqli münasibət göstərmişlər.

Monoteistlər - Sahəni, təkə sahə halında olan kainatı, Allah kimi qəbul etmişlər və başlanğıcı zaman etibarını ilə Sahə halından hesablamışlar.

Obyektiv idealistlər - Monoteist dini dünyagörüşün Allah adlandırdığı ali-ruh, ali şüurun təkə adını qəbul etməmiş, materiyanın Sahə formasını ali yaradıcı (ali şüur, ruh) adı ilə qəbul

etmişlər. Bu dünyagörüşdə də başlanğıc, çıxış nöqtəsi zaman etibarı ilə sahədən götürülür.

Politeistlər - Kainatın həm cisimli, həm də cisimsiz orta halını əsas götürmüş, təbiətdəki, yerdəki real varlıqları səma cisimlərinin, bürclərin, Günəşin, Ayın (Allahların) obrazları, şəkilləri kimi bütələşdirmişlər.

Subyektiv idealistlər - Kainat modelini şüurlu varlıq-İnsan obrazı ilə eyniləşdirmiş, cisimdən və ruhdan "yaranan" insanı kainatın (materianın) sahədən (ancaq işıqdan, Göydən, ruhdan, mütləq ali şüurdan) ibarət kənar vəziyyəti ilə, maddiləşmiş, cisimləşmiş əks kənar vəziyyətinin məcmusu kimi başa düşmüşlər. Burada insan şüuru kainatın təkə sahədən ibarət cisimsiz halı, ali şüurla eyniləşdirildiyindən ona da maddiliyi yarada bilən qüvvə kimi baxılır. Kainat modelində təkə sahə halından kənarında heç nə qalmadığından, insan şüuru xaricində obyektiv mövcud olan gerçəklik qəbul olunmamışdır.

İlkin materialist baxışlar: Kainatın ilkin halının cisimli (maddi) vəziyyətini birinci qəbul edir və bütövlükdə maddi (cisimli) halı materiya hesab edir. Cisimsiz vəziyyət (kainatın makro modelində ali ruh, ali şüur-Sahə) ya heç qəbul edilmir, yaxud materiyanın (cisimli halın) törəməsi hesab edilir (İnsan şüuru).

Beləliklə aydınlaşır ki, həm dini, həm də fəlsəfi baxışların əsasında dayanan ilkin varlıq materiyaadır. Ya sahə halında, yaxud cisim halında. Elmin müasir inkişaf səviyyəsi həm sahənin, həm də cismin (maddiliyin), materiyanın şəkildəyişmələri olduğunu çoxdan sübütə yetirmişdir. Sahə və cisim bir-biri ilə vəhdətdə olan varlıqdır. Materiyanın təzahür formalarıdır. Hətta cismin sahəyə, yaxud sahənin cismə tam çevrilməsi zamanı sahədən cismin, cisimdə isə sahənin toxumu (tumu) saxlanılır. (Tam çevrilmə ən alçaq, mütləq sıfır temperaturunda, yaxud ən yüksək maksimum temperaturda mümkündür). Hər hansı sahənin, məsələn, işığın dual xarakteri bunu əyani şəkildə sübut edir.

O, müəyyən şəraitdə dalğa, başqa şəraitdə korpuskula xarakteri göstərir.

Yuxarıda araşdırdığımız məsələlər tarixən fəlsəfədə ənənəvi şəkildə qəbul olunan bəzi termin və anlayışlara aydınlıq gətirməyi tələb edir:

Müasir dialektik - materializm - "materiya" dedikdə insan şüurundan asılı olmayaraq mövcud olan obyektiv gerçəkliyi nəzərdə tutur. Buraya həm cisim, həm də sahə, enerji daxildir. Bunlar yox olmur, biri-birinə çevrilə bilər. Sahə və cisim bir-birilə vəhdətdə olan, bir-birinə çevrilə bilən varlıqdır.

Qədim materialistlər "materiya" anlayışı ilə dünyanın ilk əsasını "maddi olanı", cismani şeyləri nəzərdə tuturdular. Belə çıxır ki, maddiliyin çevrilə bildiyi sahə, enerji qədim materialistlərin nəzərincə "materiya" deyildir. Materiyanın "yox olması" ideyası onun sahəyə, enerjiyə çevrilməsinin başa düşülməməsinin nəticəsidir.

Deməli: müasir dialektik materializmə görə:

materiya = cisim + sahə

Qədim materialistlərə görə

materiya = cisim

Onda: maddilik anlayışı müasir materializmə görə:

maddi = cisim + sahə;

Qədim materializmə görə:

maddi = cisim

İndi "ilk səbəb" anlayışını müasir materializm və qədim materializm nöqtəyi-nəzərindən aydınlaşdıraraq.

Həm qədim, həm də müasir materializm yaradılışın "ilk səbəb"ini materiyanı götürür. Lakin "materiya" anlayışının özünün fərqli başa düşülməsinə görə:

Müasir materializmə görə:

"ilk səbəb" - cisim və sahədir;

Qədim materializmə görə:

"ilk səbəb" - tək cə cisimdir.

Beləliklə:

Müasir materializmə görə:

cisim və sahə = maddilik, maddi olandır.

Qədim materializmə görə:

təkcə cisim = Maddi olandır.

İndi "ilk səbəb" anlayışını dini (monoteist), obyektiv idealizm və materializm nöqtəyi nəzərindən araşdıraraq.

Dini monoteist və obyektiv idealizmin "ilk səbəb"ini, başlanğıcı müasir materializmin və qədim materializmin "ilk səbəb"i ilə müqayisə etsək:

1. Dini monoteist baxışlara görə ilk səbəb "mütləq ideya", yaxud Allahdır. Bu türk-şumer dünyagörüşünə görə varlığın cisimsiz halı - sahədir.

2. Obyektiv idealizmə görə "ilk səbəb" ideya, ruh, dünya zəkasıdır. Burada da varlığın cisimsiz halı - sahə, ideya, ruh, dünya zəkası ilə eyniləşdirilir.

3. Qədim materializmdə "ilk səbəb", başlanğıc yalnız maddilikdən (cisimdən) törəyir. Burada kainat modelinin, Yaranışın ilkin vəziyyəti nəzərə alınmadığından sahə, materiyanın cisimsiz vəziyyəti görünür. Şüur anlayışı Yaranışın çox sonrakı mərhələsində meydana gələn insan şüuru kimi nəzərdə tutulur. Buradakı materiya, varlığın yalnız maddi halını ifadə edir.

4. Müasir dialektik materializm "ilk səbəbi", başlanğıcı materiyanı götürür. Dialektik materializmə görə, materiya həm maddilik, həm də sahədir, həm cisim, həm də enerjidir. Lakin, kainatın yaranışı məqamında qədim materializmin ənənəvi "maddilik" terminindən, anlayışından uzaqlaşır. Nəticədə ilkin yaranışda birinciliyi materiyanı qəbul etsə də, materiyanın şəkildəyişməsi kimi təzahür edən sahədən, enerjiden olan başlanğıcı qəbul etmir. Şüur anlayışı altında yalnız qədim materializmdə olduğu kimi insan şüurunu nəzərdə tutur.

Allah, mütləq ideya, ali şüur, ruh anlayışlarının məhz materiyanın sahə forması olmasını fərqiə varmır. Bunlar isə dini-monoteist və obyektiv idealizmin ilkin hesab etdiyi başlanğıclardır.

Beləliklə, müasir "materiyanın" anlayışı "maddilik" anlayışından geniş anlayış olub, həm də materiyanın cisimsiz sahə halını əhatə edir. "Maddilik" anlayışına materiyanın sahə, enerji forması daxil deyil. O, ancaq "cisim" anlayışına uyğun gəlir.

"Sahə, enerji" anlayışları isə monoteizmin Allah (cisimsiz varlıq, nur aləmi), obyektiv idealizmin "dünya zəkası", "mütləq ideya" anlayışları ilə eyniyyət təşkil edir.

(Subyektiv idealizmin nöqtəyi nəzəri bilavasitə insan şüuru ilə bağlı olduğundan və insan Yararışının sonrakı mərhələsinin məhsulu hesab edildiyindən bu barədə bir az sonra söhbət açacağıq). Lakin "varlıq" anlayışı altında da, çox vaxt "maddilik" nəzərdə tutulduğundan insan şüurundan asılı olmayaraq mövcud olan gerçəkliyin sahə forması "varlıq" mahiyyətindən kənar qalır. Halbuki, obyektiv aləm maddiliyi və sahəni özündə birləşdirən materiyanı təşkil olunmuşdur.

Aydın görünür ki, "maddə", "cisim", "Allah", "mənəvi", "mütləq ideya", "ali ruh", "ali şüur" və nəhayət, materiyanın anlayışının müxtəlif cür başa düşülməsi kainatın yararışı haqqında vahid fəlsəfi baxışın formalaşmasına gətirib çıxara bilməzdi. Elə buna görə də, fəlsəfə yarandığı gündən mifoloji dünyagörüşün irəli sürmüş olduğu suallara düzgün, hərtərəfli cavab tapa bilmir. Nəccə deyərək mifoloji "kiidən", "qıfı bəndin" min illər ərzində açarını axtarır. Türk-şumer dünyagörüşü əsasında bərpa etdiyimiz "mifoloji model" bu dünyanın, başqa sözlə mifoloji kodun açılmasına yardım edir. Fəlsəfi baxışların meydana gəldiyi ilkin vaxtdan mübahisə obyektinə çevrilən "fəlsəfənin əsas məsələsi" və onun iki tərəfini türk-şumer mifoloji modeli əsasında araşdırmağa çalışaq.

Yada salmaq ki, fəlsəfənin əsas məsələsi "Şüurun varlığa, mənəvinin maddiyə olan münasibəti məsələsidir".

Fəlsəfənin əsas məsələsinin iki tərəfi isə: Birincisi - "dünyanın mahiyyəti və onun təbiəti məsələsindən, ikincisi isə - onun dərk edilən olması məsələsindən" ibarətdir.

Əvvəlcə bütün mövcudatın yaranmasını şərti olaraq iki mərhələyə ayıraq:

1. Yaranışın insana, subyektə, insan şüuruna qədərki dövrü;
2. İnsan şüurunun mövcudolma dövrü.

Mövcudatı bu cür iki şərti mərhələyə ayırmaq fəlsəfənin əsas məsələsnə dini, idealist fəlsəfi və materialist baxışları daha asan başa düşməyə kömək göstərir. Belə ki, şərti qəbul etdiyimiz birinci mərhələdə insan şüuru iştirak etmir, çünki hələ insan özü yaranmamışdır. Bu vəziyyət üçün "Nə nədən asılıdır, səbəb hansıdır, nəticə hansı? Yaxud, nə birinci və nə ikinci hesab edilir, maddi və ya mənəvi?" suallarına monoteist dini təlimin, obyektiv idealizmin və qədim, ilkin materializmin necə cavab verdiyini nəzərdən keçirək. Müasir dialektik materializmin həmin məsələyə münasibətdə mövqeyini araşdıraq:

Qədim materializm birmənalı olaraq yaranışın bünövrəsini maddiliklə bağlayır. Həmişə mövcud olan maddilik səbəbdir. Materiya anlamı maddiliklə cyniyyət təşkil edir. Qədim materializmdə dini monoteist təlimin qəbul etdiyi ilkin varlıq - Allah, fəvqəltəbii qüvvə, obyektiv idealizmin qəbuletdiyi ali ruh, dünya ruhu, dünya zəkasına yer yoxdur. Səbəb maddi (Cisim) - Nəticə mənəvi, şüurdur. Lakin mənəvi, şüur - nəticə anlayışı altında ikinci materializm insan şüurunu nəzərdə tutur. Təbii ki, "maddinin mənəviyə münasibəti məsələsi" dedikdə maddiliklə insan şüuru qarşılaşdırılır.

Ardıcılıq maddilik - insan şüuru şəklindədir.

Monoteist dini təlimdə və obyektiv idealizmdə başlanğıc Allahdan, fəvqəltəbii qüvvədən, dünya ruhu, yaxud dünya zəkasındandır.

Bunlar səbəb, maddilik isə nəticədir. İdeal olan, mənəvi olan səbəb maddi olan nəticəni doğurur, yaradır. Burada da ilk nəzərdə maddilik - materiya anlamının eynidir. Yaranış ardıcılığı isə:

Allah, dünya zəkası - Maddilik şəklindədir.

Yəni mənəvi, şüur birinci - səbəb, maddilik-materiya ikinci, nəticədir. Burada da, maddilik və materiya eyni məfhum kimi başa düşülür.

Lakin biz Yaranışın makro modelini nəzərdə keçirərkən türk-şumer mifoloji təsəvvürlərində Allah, dünya zəkası, fəvqəltəbii qüvvə, ruh kimi anlayışların cisimsiz materiya, sahə anlayışına uyğun gəldiyini aydınlaşdırmışdıq. Elmin son əsrdəki inkişaf səviyyəsi də materiya anlayışını maddə və sahənin cəmi, məcmusu olduğunu sübuta yetirmişdir.

Müasir dialektik materializm materiya məvhumu altında maddiliklə sahənin biri-birindən ayrılmayan vəhdətini qəbul edir. Həm də maddilik sahəyə, sahə isə maddiliyə çevrilə bilən heç kəs tərəfindən yaradılmayan, məhv olmayan yalnız bir-birinə çevrilə bilən materiya kimi qəbul olunur.

Belə çıxır ki, materiya anlayışının bu gün qəbul edilən meyarı ilə həm dini monoteist, həm obyektiv idealizmin, həm də antik materializmin başlanğıcı, "ilk səbəbi" materiyadır. Fərq ondadır ki, Dini idealist baxışlar birinciliyi, səbəbi materiyanın sahə halından, materialist baxışlar isə materiyanın maddi halından hesablayır. Dinin, idealizmin Allah, dünya zəkası, ruh və s. anlayışları isə materiyanın Sahə halını ifadə edən Simvollardan, şərti adlardan başqa bir şey deyildir.

Bu baxışların xarakterik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, Allah, dünya zəkası, fəvqəltəbii ruh dedikdə Kainatı təşkil edən bütün materiyanın sahə (ışığı, nur, yaxud gözəgörünməyən elektromagnit, qravitasiya və s. Sahələri) şəklini başlanğıc qəbul etmişlər. Qədim materializm isə materiyanın sahə formasını, necə deyərlər, görə bilməmişdir. Ona görə də dini idealist baxışlar fəlsəfənin əsas məsələsində birinciliyi, səbəbi sahəyə, qədim materialistlər isə maddəyə vermişlər. Hər iki tərəf bunların dövrü olaraq bir-birinə çevrilməsini başa düşməmişdir.

Müasir materialist fəlsəfə "materiya" anlayışını qədim materialistlərdən fərqli maddi və sahə şəklində qəbul etsə də, fəlsəfənin əsas məsələsinin həllində qədim materialistlərdən irəli

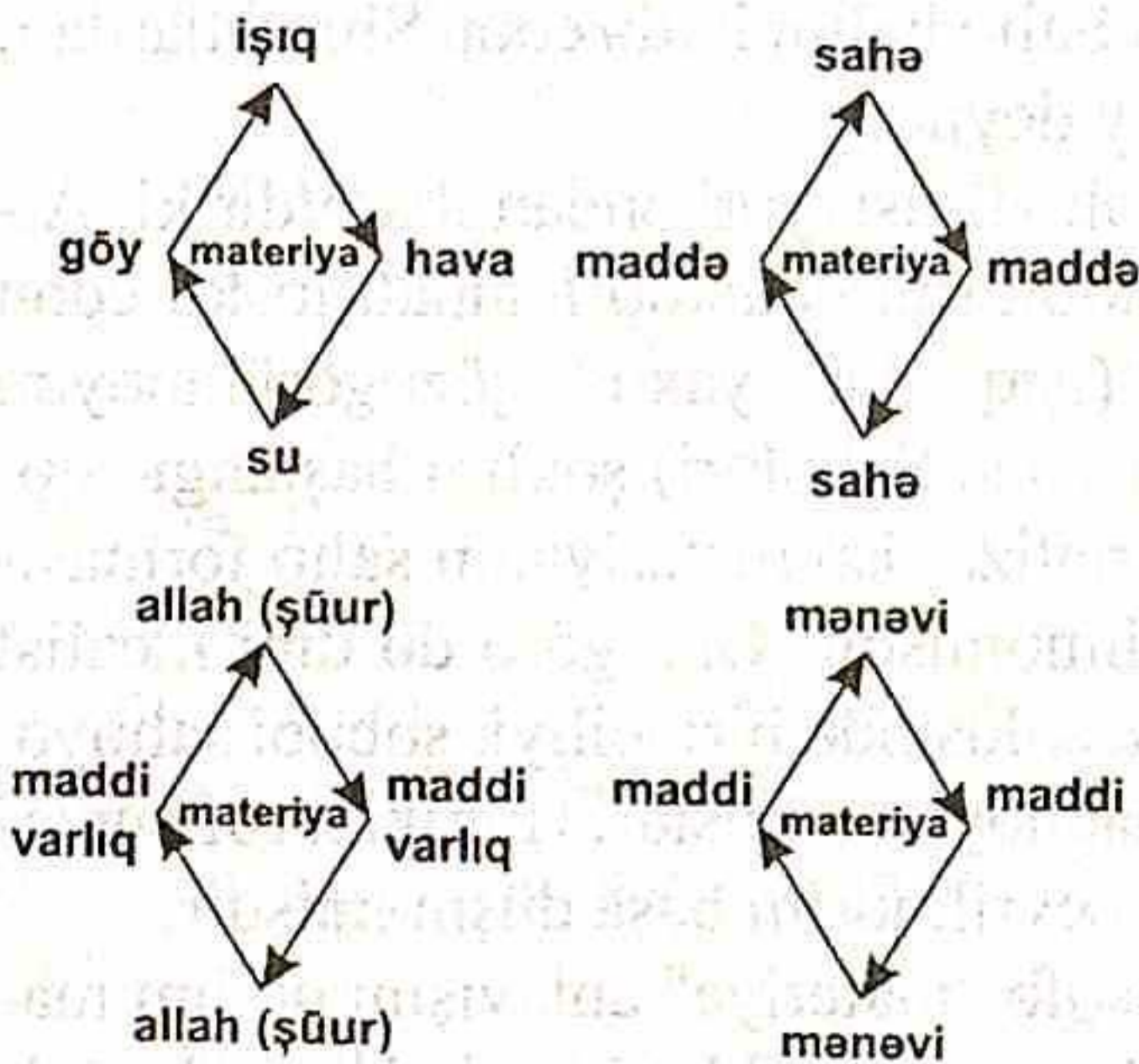
gedə bilməmiş, maddinin mənəviyə münasibəti məsələsində birinciliyi, səbəbi maddiyə vermiş, sahənin birinci ola bilməsini mütləq şəkildə rədd etmişdir.

Halbuki, irəlidə nəzərdən keçirdiyimiz mifoloji kodun açılışı zaman etibarı ilə kainatın (ümumi materiyanın) "yaranişının" ikili (dual) başlanğıcı olmasını göstərir. Belə ki, kainatın harmonik dəyişən (maddidən sahəyə, sahədən maddiyə çevrilən) ən kənar sahə (enerji) halında da, mütləq maddiləşmə halında da zaman dayanır. Və inkişaf, yaranış başlanğıcı zamanın dayanma vəziyyətindən hesablanır. Bu vəziyyət isə ikidir. Həm mütləq maddiləşmə, həm də mütləq sahələşmə vəziyyətindən. Beləliklə, mövcudatın yaranışının şərti olaraq ayırdığımız birinci mərhələsi üçün fəlsəfənin əsas məsələsini modelləşdirsək:

Materiyanın şəkildəyişmələrinin 14-cü şəkildəki qapalı tsiklləri yaranır.

Buradan isə mütləq birinciliyin kimə məxsus olmasını müəyyənləşdirmək mümkün olmur.

Dialektik materializmin müasir məktəbi materiyanın maddi və sahə formalarını qəbul etsə də ənənəvi olaraq qədim materi-

Şəkil 14.

alizmin "maddi" başlanğıcını saxlamışdır. Bu başlanğıc isə maddinin səbəb, mənəvinin nəticə olması konsepsiyasına gətirir. Materiyanın ikili (dual) qəbul edilməsi ilə başlanğıcın bir qəbul edilməsi paradoksal ziddiyətli vəziyyət yaradır. Əslində materiyanın özünü ikili qəbul edən fəlsəfə başlanğıcın da ikili olmasını qəbul etməlidir. Başqa bir tərəf-

dən dialektik materializm idealist fəlsəfənin və dinin qəbul etdiyi ilkin başlanğıcı (mənəvini) (sahəni) qəbul etmir. Müasir dialektik materializmin "mənəvisi" yüksək inkişaf etmiş materiyanın məhsulu olan insan şüurudur. Deməli, dialektik materializm konsepsiyası maddidən (kainatın, dünyanın maddiliyindən), başlanğıc götürən, insan şüuruna qədərki inkişafı düzxətli hesab edir.

Lakin materiyanın özünün ikili qəbul edilməsi - maddinin sahəyə, sahənin maddiyə qarşılıqlı çevrilməsi qapalı, dairəvi, yəni, əyrixətli. Bütövlükdə materiya onun maddi hissəsinin artması zamanı sahə hissəsinin azalması, sahə hissəsinin artması zamanı maddinin azalması balansını qoruyan harmoniya ilə bağlıdır.

Həm qədim, həm də indiki materializm idealizmin və dinin Allah, ruh, dünya zəkası, dünya şüuru adı altında qəbul etdiyi "mənəvini" rədd etməklə bütövlükdə "sahə" anlayışını, macriyanın "sahə", "mənəvi" şəklini qəbul etməmiş olur. Müasir materializmin "materiyanın" anlamı baxımından yanaşdıqda isə materializmin, dinin və obyektiv idealizmin kökü bir nöqtədə kəşşir. Həmin başlanğıc yenə də "materiyadır", materiyanın "sahə" şəklidir. Belə çıxır ki, materialistlər obyektiv gerçəkliyin, materiyanın bir (maddi), monoteist dini və obyektiv idealist baxışlar isə materiyanın digər (mənəvi, sahə) tərəfini başlanğıc kimi götürmüşlər. Deməli, yaranışın insana, subyektə, insan şüuruna qədərki dövrü üçün fəlsəfənin əsas məsələsini "təfəkkürün varlığa münasibəti" məsələsi kimi qəbul etmək düzgün olmazdı. Çünki, bu mərhələ üçün subyekt özü hələ yaranmadığından insan təfəkküründən söhbət gədə bilməz, "təfəkkür" dedikdə isə, yalnız "dünya ideyası" nəzərdə tutulur ki, bu da əvvəl gəldiyimiz nəticəyə görə materiyanın sahə formasıdır. "Varlıq" termini altında isə yalnız "maddilik" nəzərdə tutulur. Bu da materiyanın yenə də yalnız bir tərəfi, bir formasıdır: - Cisimlilik, maddiliktir, əşyavi olandır. Əgər varlıq istilahi bütövlükdə materiyanı

nəzərdə tutsaydı onda "təfəkkürə", "dünya ideyasına" yer qalmazdı.

Beləliklə: Fəlsəfənin əsas məsələsi - materiyanın özünün iki tərəfinin, iki şəklinin biri-birinə olan nisbəti məsələsinə gəlir. *Yəni, materiyanın maddi formasının sahəyə, yaxud sahə formasının maddiyə münasibəti məsələsi fəlsəfənin əsas məsələsidir.*

Maddilik və sahə bütövlükdə materiyanı təşkil etdiyindən və biri-birindən ayrılmaz şəkildə olduğundan bunların biri digərinə yalnız çevrilə bilər. Maddilik sahəni, sahə maddiliyi yarada bilər. Çevrilmə dairəvi prosesdir, başlanğıc və son eyni hüquqludur. Yəni, başlanğıc və son nisbidir. Bunların hər birinin birinci, "ilkin səbəb" sayılması, yaxud törəmə sayılması nisbidir. Məhz buna görə də tarixən dünyanı dərk etmə mexanizmini qurmağa çalışan mütəfəkkirlər məsələni: "Fanes"i həm başlanğıc, həm də son, "Fanes" obrazında havanı (nəfəsi), işığı həm başlanğıc, həm də son hesab etmişlər. İlkin ünsürlərdən, suyun, odun da başlanğıc və son hesab edilməsinə təsadüf edilir. "Son" olanın başlanğıc, "başlanğıc" olanın son ola bilməsi prosesin dairəviliyini, həm də nisbiliyini göstərən şərtidir. Bu dairəvi prosesdə maddilik sahəyə görə ilkin, başlanğıcdır. Sahə isə maddiliyə görə ilkin başlanğıcdır. Yaxud maddilik sahəyə görə ikinci, törəmə, yaxud sahə maddiliyə görə ikinci törəmədir. İkinci hesab edilən hər bir halda birinciyə çevrilə bildiyindən birinciliyi (yaratıcılığı, törədiciliyi) qazana bilir və ya əksinə. Aydın olur ki, birinciliyi və ikinciliyi həmişə özündə sahə və maddi halda birləşdirən materiya mütləq mövcudolandır. Müasir materializmin çatışmayan tərəfi ondadır ki, başlanğıc, "ilk səbəb" kimi Allahı, "dünya zəkasını", ruhu, fəvqəltəbii qüvvəni qəbul etməməklə bu adı altında gizlənən sahə anlayışının birinci ola bilməsini də özündən kənarlaşdırır.

Materiyanın özünün ikili keyfiyyətdə olması, başlanğıcın hər iki halda materiyanı (ya maddi, yaxud sahə) götürülməsi son nəticədə materializm və idealizmin "barışdırılmasına" gəti-

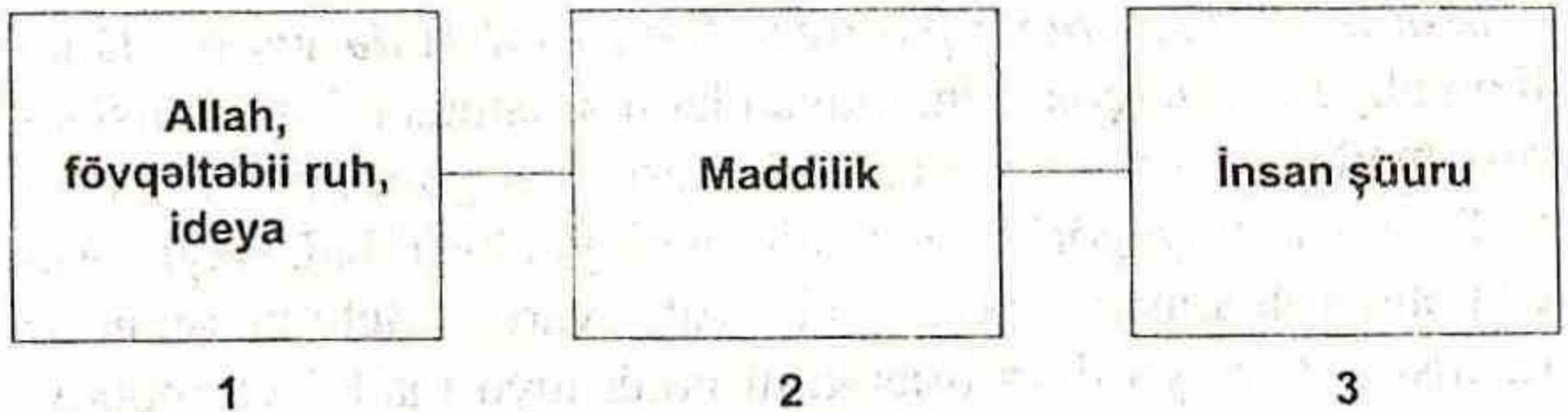
rib çıxarır. Bütün mövcudatın əsasında bir başlanğıc götürən istər materialist, istərsə də idealist monizm əslində vahid olan materiyanın yalnız bir tərəfinə ya maddiliyə, yaxud da sahəyə (mə-nəvi tərəfə) üstünlük vermişdir.

Lakin fəlsəfə tarixində monizmdən fərqli olan və *aləmin əsasında iki başlanğıcı götürən dualist təlim də vardır*. Dualizm obyektiv gerçəkliyin, mövcudatın əsasında iki substansiyanı - maddi və mənəvi substansiyaları əsas götürməklə dualist türk-şumer dünyagörüşü ilə zahiri eyniyyət təsiri bağışlayır. Ancaq bunların arasında prinsipial fərqlər vardır. Belə ki, ənənəvi dualist nəzəriyyə ilkin əsas kimi götürdüyü maddi və mənəvi substansiyaları bir-birindən ayırır. Qeyri-maddi olanı maddi olandan ayrı təsəvvür edir. Lakin türk-şumer dualizmində maddi olan mənəvi ilə vəhdət, vahidlik təşkil edir, ondan ayrılmazdır. Hətta maddiliyin maksimuma qədər artması zamanı azalan mə-nəvilikdə (sahədə) mənəviliyin toxumu səviyyəsində sahə qalır. Sahə maksimum artıb, maddilik azaldıqda isə maddilik sahə sferasında öz toxumunu, zərrəsini (cövhərini), qoruyur. Türk-şumer dualizmi materiyanın sahə və maddi formasını vəhdətdə qəbul etdiyindən, bunların biri-birini yarada bilməsini, biri-birinə səbəb ola bilməsini qəbul etməklə materializmə aparır.

"Materializmi idealizm ilə barışdırmağa çalışan dualizm şüuru materiyanı, ideyanı varlıqdan qeyri-maddi olanı maddi olandan ayırmaqla nəticədə idealizm mövqeyinə keçir" (F.Qasımsadə, H.Şirəliyev. "Dialektik materializm", "Maarif" nəşriyyatı, Bakı - 1972, səh.10).

Türk-şumer dünyagörüşü bütün mövcudatın əsasında ikili keyfiyyətli materiya (cövhər) dayandığını qəbul edir. Materiyanın iki tərəfindən hər birinin yaradılışda ilkin, yaxud törəmə olması nisbidir. Məhz buna görə də türk-şumer dünyagörüşü fəlsəfənin əsas məsələsinin iki tərəfindən birincisinin, yəni dünyanın mahiyyəti və onun təbiəti məsələsinin dərk olunmasında özünü bitkin bir nəzəriyyə kimi göstərir.

İndi isə gerçək aləmin şərti olaraq ayırdığımız ikinci mərhələsini - insan şüurunun mövcudolma dövrünü nəzərdən keçirək. Bu dövr üçün müxtəlif fəlsəfi və dini nəzəriyyələrin ilkin substansiyaları

Şəkil 15.

mərhələləri ilə xarakterizə olunur. Fəlsəfənin əsas məsələsi deyəndə çox vaxt, ya 1-2 münasibəti, yaxud 2-3 münasibəti nəzərdə tutulur. Yəni maddinin mənəviyə, yaxud şüurun varlığa nisbəti məsələsində 2-ci və 3-cü pillə nəzərdə tutulur. Dialektik materializm maddiliyin insan şüurunu yaratması (2-3) ideyasını qəbul etsə də, əks prosesi qəbul etmir. Yəni insan şüuru maddiləşə bilməz. O, yalnız obyektiv varlığın şəkli, inikasıdır. Şüur törəmə, maddilik səbəbdır.

Subyektiv idealistlər isə məsələyə başqa tərəfdən yanaşır, təbiət fəvqündə duran ilkin başlanğıcın, yəni allahın mövcudluğunu mümkün sayır, insan şüuruna subyektiv birinciliyi verir.

Subyektin şüurundan asılı olmayan hər hansı reallığın mövcudluğunu inkar edir. Obyektiv idealizmdə olduğu kimi materiyanı (yəni maddiliyi) ikinci törəmə sayır, aləm və onun hadisələrinin səbəbini real gerçəklikdən, (əslində maddilikdən) kənar da axtarır. Təbiidir ki, subyektiv idealizm ilk səbəb, ilk yaradıcı məsələsində dayaq kimi qəbul etdiyi fəvqəltəbii ideyanı materiyanın sahə forması kimi görə bilmir.

İnsan duyğularının mənşəyi məsələsində də maddiliyin üstündən keçərək dünya zəkasına (makro sahəyə) müraciət edir.

Subyektiv idealizm nəinki cisimsiz varlıq - maddilik - cisimsiz varlıq tsiklində şumer-türk təsəvvürlərinin düyününü açə bilmir, hətta gah insan şüuru, gah da fəvqəltəbii şüura müraciət etməklə bunların yerini düzgün müəyyənləşdirə bilmədiyindən kələfi bir az da dolaşdırır. Və belə bir səhv nəticəyə gəlir ki, fərdin duyğularından kənarda obyektiv varlıq mövcud deyil. Bilavasitə duyğularımızla dərk edə bilmədiyimiz mövcud deyil. Göründüyü kimi ilkin substansiyanın düzgün müəyyənləşdirilə bilməməsi fəlsəfənin əsas məsələsinin ikinci tərəfinə də təsir edir.

Bir məsələyə də aydınlıq gətirmək gərəkdir. Müxtəlif fəlsəfi cərəyanlar subyektiv, insanın şüurunun mənşəyini necə qəbul edir?

Materializmə görə şüur ikinci hesab edildiyindən o maddiliyin, həm də yüksək inkişaf etmiş maddiliyin (insan beyninin) məhsuludur. Burada maddiliyin (cisimli varlığın) yaratdığı şüura (cisimsiz varlıq) materiyanın çevrilməsi, maddi haldan cisimsiz hala keçməsinə birtərəfli yanaşılır. Şüurdan maddiliyə dönüş yoxdur.

Dini monist və ənənəvi dualist fəlsəfədə, həm də idealizmin digər bütün qanadlarında insan şüuru nə ikinci, nə də birincidir. O birincinin (fəvqəltəbii şüurun) hissəsi, parçası kimi özünü göstərir. Şüur subyektiv, insana məxsus olduğundan subyektiv (insanın) yaranışı və sonu (ölümü) ilə əlaqədar müxtəlif dünyagörüşlər meydana gəlmişdir.

İnsana cisimli varlıqla cisimsiz ruhun (şüurun) məcmusu kimi baxılmışdır. Dini görüşlərin çoxunda insanın yaradıcısı allah hesab edilir. O insanı artıq mövcud olan maddilikdən - torpaqdan yaradır (4 ünsürdən birindən). Sonra isə ona can (ruh, nəfəs) verir. Onu da qeyd etməliyik ki, torpaqdan yaradılma ideyası əslində türk-şumer dünyagörüşünə uyğun gəlmir. Çünki, ilkin substansiyalar (4 ünsür) arasında torpaq yoxdur. O, suyun törəməsi hesab edilir. (İlkin fəlsəfi baxışlarda da torpağın 4 ünsür arasına daxil edilməsinin yaratdığı ziddiyyəti qeyd etmişdik). Mifik təsəvvürlər insanı kainatın obrazı, mikromodeli kimi qə-

bul etdiyindən insan yaranışı da aləmin makromodelinə uyğun olmalıdır. Yəni mifoloji makromodel kainatın başlanğıcını maddilik nümunəsi kimi Sudan və sahə, cisimsizlik nümunəsi kimi Göydən, yaxud Işıqdan qəbul edirsə insan başlanğıcı, yaranışı da ona uyğun götürülməlidir.

İnsan yaranışına bu cür münasibət yaranış haqqında türk-şumer təsəvvürlərini gözəl bilən Nizami Gəncəvi yaradıcılığında geniş əks olunmuşdur. "Sirlər Xəzinəsində" insanın yaranması haqqında məqaləsində N.Gəncəvi yazır:

***"O qaldırılmış yalnız torpaqdan və fələkdən,
İki aləm məğzindən yaranmışdı o bədən"***

(N.Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1947, səh.47.)

Təbiidir ki, makro yaranışın bünövrəsini Sudan qəbul edən Nizaminin baxışlarında insan yaranışı da Su ilə əlaqələndirilməli idi. "İki aləm məğzi" dedikdə Nizami cisimli və cisimsiz varlığı nəzərdə tutur. İnsan cisimsiz "fələkdən" və cisimli torpaqdan yaranmışdır deməklə şair öz görüşlərinin mənsub olduğu dinin görüşlərindən fərqlənmədiyini nəzərə çarpdırır. Lakin, elə orada torpağın törəmə olmasını, torpaqdan əvvəl Suyun mövcudluğunu bildirən "Xəmmərə tənhü - Su torpağın cövhəridir" misalını gətirməklə Suyun ilkinliyinin onun üçün əsas olduğunu eyhamla bildirir.

"Xilqət haqqında" məqalədə də N.Gəncəvi bu fikri vurğulayır:

***"Toz qaldırıb çağlayan sudan Yer doğurdular,
Sənin cəvahirini bu qumdan yoğurdular".***

(Yenə orada, səh.83)

Göründüyü kimi N.Gəncəvi insan yaranışının "mikro" modelini kainatın "makro" modelinə uyğun təsəvvür edir. Yəni, insanın özünü "fələk" obrazında cisimsiz ruhdan (sahədən) və Su obrazında maddilikdən ibarət hesab edir.

Nizami Gəncəvi insan yaranışını tətqiq edərəkən bəzi terminlərin də mahiyyətini açmağa çalışır.

*Bu dünyanı yaradan ərşin padşahı Allah,
Bu can, surət mülkünü yaradarkən ol agah.
Tökdü kərəm tərkihi, həmən bu qarışıqdan,
Uyuşdu bir birinə doğdu surət ilə can.*

Yəni, yaranış, mövcudat, surət və candan ibarətdir. Nizamini sözlərilə "Bir könülə möhtacdır həyatda surət və can". Bəs "könül" anlayışı nədir, Nizami onu necə qəbul edir? "Könülün" mahiyyətini, anlamını dərk edən Nizami özü də təəccüblənir:

*"Könlün sözü, adı çatanda dimağıma,
Beynimin ağı süzdü yetişdi çırağıma".*

Başə düşdüyü "könül" terminin mahiyyətini isə o belə çatdırır: "Adına padşahlıq verilən böyük könül, Anası cisimdəndir, atası ruhdandır bil".

Nizaminin dediklərindən bütövlükdə aydın olur ki, o, həm kainatı həm də insanı eyni başlanğıcla, bir-birindən ayrılmayan eyni "ilk səbəb"lə cisim və ruh (sahə) tərkibindən hesab edir. Bu isə türk-şumer dünyagörüşünün əsasıdır. Bütövlükdə bu vəhdət müasir "materiya" anlamına gəlir.

Yuxarıda "Sirlər xəzinəsi"ndən gətirdiyimiz misallarda bir cəhətə də diqqət yetirmək lazım gəlir. "Ərşin padşahı Allah"la, adına padşahlıq verilən "böyük könül" eyniləşdirilir. Onların hər ikisi cisimdən və candan (ruhdan) ibarətdir. "Adına padşahlıq (Allahlıq) verilən "böyük könül" türk mifalogiyasında ali yaradıcı Ülgen deyilmi? Mifoloji kod açarının "heçəsindən düz oxunsa" mexanizmi kön+ül sözünün elə ül+kön anlayışı ilə eyniliyini də açır. "Böyük könül" dedikdə türk mifologiyasında ali yaradıcı allah "ülgen", könül dedikdə isə onun mikro obrazı insan könlü nəzərdə tutulduğu da buradan aydınlaşır.

Ümumiyyətlə, "Sirlər xəzinəsi" əsərinin əsas xətti Allahı dərk etmə, bu ad altında isə bütün mövcudatın mənşəyi, yaranışı və dərki məsələlərinə yönəlmişdir.

*"Onda mayası vardır həm dərvişin, həm şahın,
Sirlər xəzinəsi ondadır bir allahın".*

Deyən Nizaminin insan, mövcudat və onun dərki məsələləri ilə əlaqədar dünyagörüşlərdən Sirləli düşünlərin açılmasına xidmət göstərən bir əsər təqdim etdiyini görmək olur.

*Sənin ağıl bir candır, onun da cismi sənsən,
Canın bir xəzinədir, onun tilsimi sənsən.*

(N.Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi, səh.126, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı-1947).

N.Gəncəvi subyekt, insanı bir fərd kimi kainatın, aləmin bir parçası, kiçik obrazı kimi verir. Burada cisimsiz can dedikdə ağıl nəzərdə tutulur. Cisim isə bədəndir. Deməli insana, subyektə də ağıl, şüur, düşüncə ilə (ruh, sahə ilə) cisimli bədənin vəhdəti kimi baxılır. Bu cür yanaşma isə türk-şumer dünyagörüşünün eynidir. Nizami fəlsəfəsində də mövcudatın həm kainat, həm də insan modeli toxum-meyvə-toxum dövrülüyünü saxlayır. Yəni insan cövhəri, insan toxumu işıqdan (sahədən) və sudan (maddilikdən) vücuda gəlir.

Aləmə nur saçan, ey parlaq çıraq

Sən parlaq nur idin həyatdan qabaq.

(Xosrov və Şirin. Səh.330. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı. Bakı, 1947)

İnsan cövhərinin, toxumunun atasının ruhdan, işıqdan (deməli sahədən) anasının cisimdən - sudan, nəmdən, palçıqdan, gildən (palçıq, lil, torpaq suyun törəmələridir, bunlar bəzi dini görüşlərdə ilkin maddlik kimi götürülür. Başlanğıcın qeyri-şəffaf olan həmin elementlərdən qəbul edilməsi türk-şumer mifoloji sistemini pozur.), yəni maddilikdən götürülməsi azərbaycan

dilində formalaşan ər, kişi, tağ, qadın, xatın kəlmələrində də özünü göstərir. Belə ki, ər güzgü əksətməsi ilə ra (günəş alahı), kişi isə işik (ışıq) sözünün əksidir. Tağ sözü göyü, göy qübbəsini, halə-qövsü quzehi ifadə etməklə həm də, cisimsiz kişi başlanğıcını, tağ (dağ) sözünün əksi olan qat (yaxud xat) kəlməsi isə xat+ın yaxud Qad+ın anlamını formalaşdırmışdır. Əvvəl qeyd etdiyimiz kimi yarı allah, yarı insan olan İsa peyğəmbərin Nurdan, işıqdan (ata başlanğıcı) Məryəmin (Mariyanın) bətninə düşməsi də həmin fikirlərlə birbaşa əlaqəlidir.

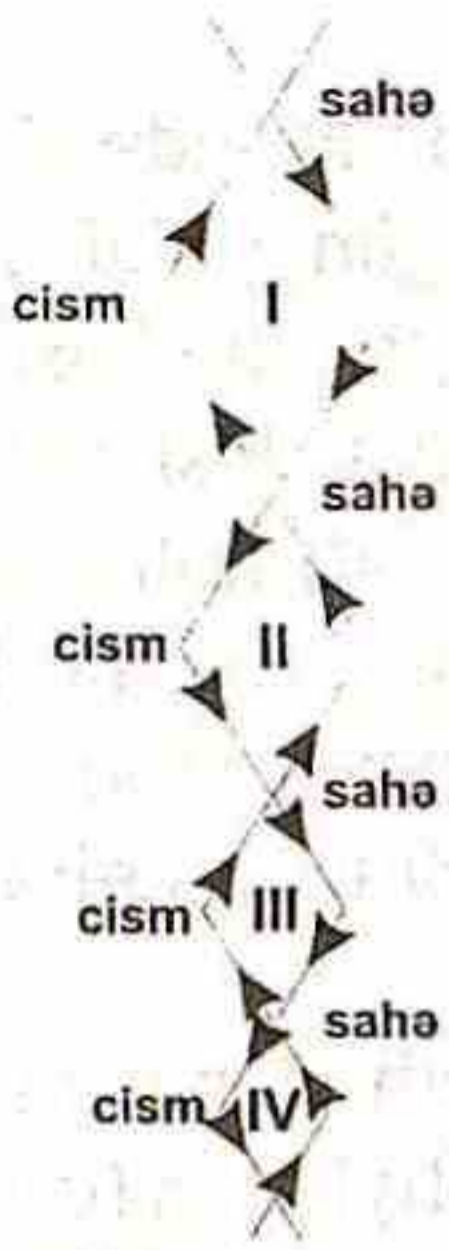
İlk insan - Adəm (yaxud Zurvan) maddiləşən sahədən yaranır. Maddilik obrazı olan Həvva isə Adəmin maddiliyindən (qabırğasından) yaranır. Lakin, onlar sahə (ışıq, nur) və cisimlilik, maddilik daşıyıcıları kimi öz toxumlarını, tumlarını, mayalarını yaratma imkanı qazanırlar (Zurvan isə öz təbiəti ilə ikilidir). Kişi, ata başlanğıcı, onun toxumu, mayası işıq, nur, sahə obrazında, qadın, ana başlanğıcı isə su, nəm maddilik obrazında özünü göstərir. Bunlardan yaranan hər bir fərd isə sahə obrazını fikir, düşüncə-şüur şəklində və bədən, maddilik formasında özündə cəmləşdirir. Fərd, subyekt sahədən və maddilikdən ibarət kainatın, aləmin, dünyanın obrazı səviyyəsinə yüksəlir.

Məhz ona görədir ki, N.Gəncəvi insanın Allahın (səmanın, kainatın) şəkli olması barədə mifoloji təsəvvürü:

*Ədalət aynası böyük asiman,
Səndən gördüyünü əks edər hər an*

şəklində ifadə etməklə həmin fikri bir daha təsdiq edir (Yenə orada səh.330). Beləliklə subyekt, insan öz şüuru və maddiliyi ilə birlikdə asimanın, kainatın obrazıdır. Və kainatı, allahı dərk etməyin yolunu Nizami özünü dərk etmədə axtarmağı məsləhət bilir.

Əgər makro yaranış modelinin sahə-cism sxemini analogi olaraq insan yaranışına tətbiq etsək onda makro yaranışın ilkin mərhələsindən sonrakı dövrləri də nəzərə almaqla aşağıdakı ardıcılıq alınır (Şəkil 16).

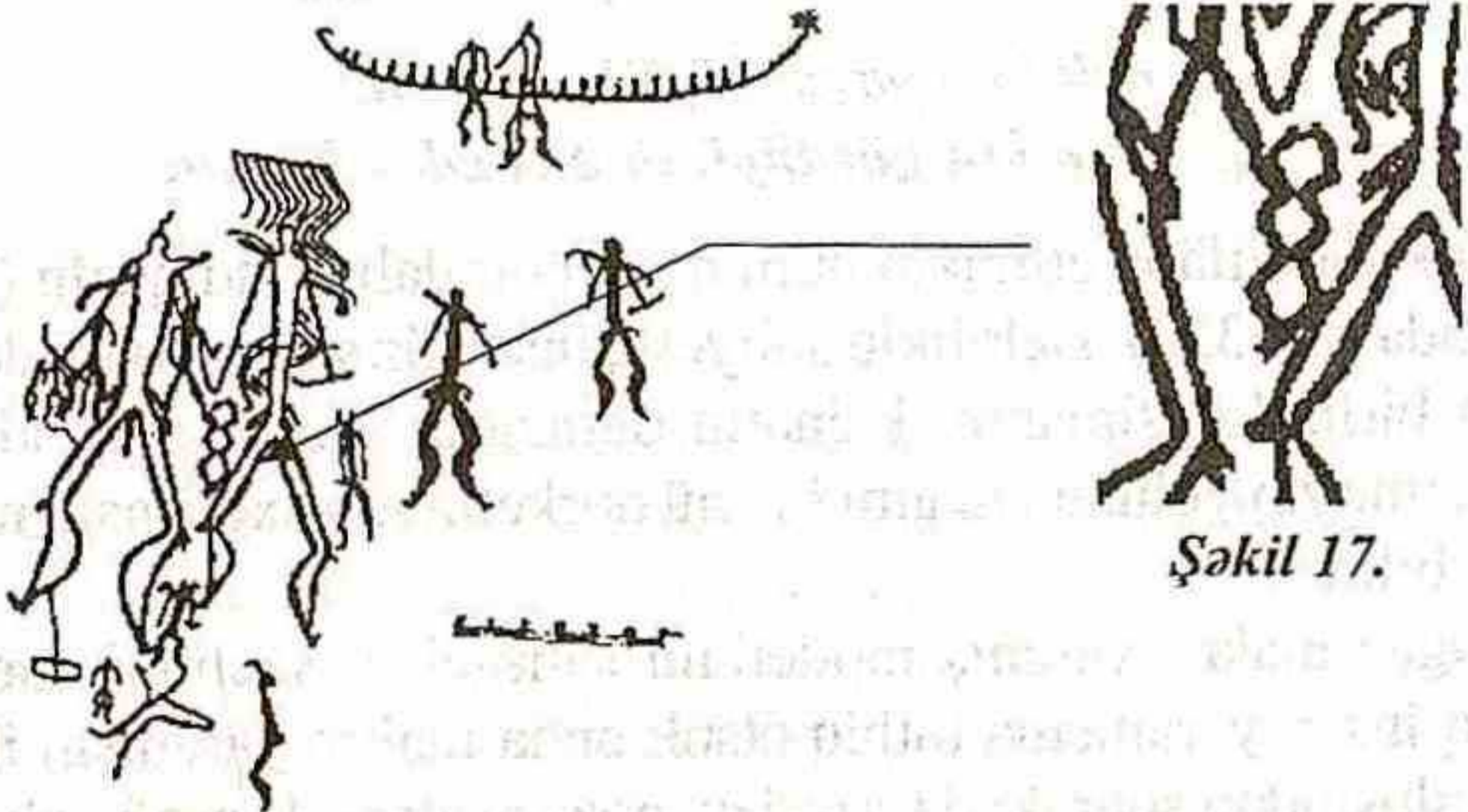

Şəkil 16.

Bu sxemdə maraqlı cəhət ondan ibarətdir ki, I tsikllə, II tsikl əkslik təşkil edir. I tsikl III-nü, II tsikl IV-nü təkrarlayır. Bu sxemlə materiyanın məsələn, qeyri-üzvi varlığından üzvi varlığına keçidi ən ümumi şəkildə əks etdirmək olur. Axırncı mərhələdə şüur (sahə) - maddilik nisbətində şüurun xüsusi çəkisinin (payının) artması sonsuz olaraq ideal hala yaxınlaşmasına aparır və beləliklə də tsikl qapanır. Həm də materiyanın ayrı-ayrı inkişaf mərhələlərində özünü mühafizə edən (sinif, növ, cins) pilləsindən daha yüksək pilləyə keçidinin mexanizmini görmək olur. Bu tsikl məsələn hüceyrənin əmələ gəlməsi barədə müasir təsəvvürlərə uyğun gəlir.

Maraqlıdır ki, həmin tsikl Qobustan qayaüstü təsvirlərində də vardır.

Bu təsvirdə insan boyunun hündürlüyünün 4 diz ölçüsünə bərabər olmasından istifadə edən qədim insanların bütövlükdə insan boyunu 4 ünsürü (Göy, Hava, Su, Işıq) obrazlaşdırmaq üçün istifadə etdiklərindən əvvəlcə söhbət açmışdıq. Dizəqədər ölçünün ay (yaxud Su) ilə eyniləşdirilməsi də inikas yaradan Su (yaxud Ay), güzgü simvollarını vermək üçündür. N.Gəncəvi də

Şəkil 5.

Şəkil 17.

həm suyu, həm də göyü, asımanı ayna güzgü obrazı ilə eyniləşdirir. Gah səma, gah da Su, dünya okeanı güzgü keyfiyyətli təsvir edilir. Belə çıxır ki, bütün kainat iki güzgü arasındakı varlıq kimi qəbul olunur. Bu isə sonsuzluq deməkdir. Çünki, iki güzgü arasında qoyulmuş hər hansı obyektin sonsuz sayda təsviri alınır. Həm də iki güzgü arası məkan cisimsiz sonsuzluğu ifadə edir. Nizaminin dediyi kimi:

*İki saf güzgünü qoysan üz-üzə
Onlarda bir ləkə görünməz gözə.*

(N.Gəncəvi, 4-cü cild, səh.551, "Elm" Nəşriyyatı, Bakı, 1985)

Burada güzgü obrazı ilə dərkətmənin, inikas yaratmanın mexanizmini açmağa çalışmışlar. Bu güzgülərdən biri kainatın cisimsiz halını "mütləq sahəni", "fövqəltəbii zəkani", ikincisi insan şüurunu, zəkasını ifadə edir. Subyektin şüuru, düşüncələr aləmi ilə fəvqəltəbii zəka "qarşı qarşıya qoyulduqda", başqa sözlə baş-baş qaldıqda bütün maddilik "ortadan çıxır". Yəni mistik düşüncələrə dalan hər subyekt, adam da öz maddiliyini unudur. Bu cür ideyalar şamanlar, qamlar arasında geniş yayılmışdır.

Özünü təlqin yolu ilə bədən üzvlərinin (yəni, maddiliyin) hiss edilməməsi, görünür beyində sinir mərkəzlərinin tormozlanmasına səbəb olmaqla demək olar ki, bütün duyğu orqanlarının fəaliyyətini dayandırır. Ağrı hiss etmədən ekstaz vəziyyətində şamanların hətta özünü yandırması faktları tarixdən məlumdur. Bu psixi hal düşüncələr aləminə dalan şamanın "maddiliyinin yox olması", yanaraq mütləq zəkaya qovuşması inamı ilə bağlıdır. Özünü təlqin yolu ilə yoqların xeyli müddət ərzində öz həyat fəaliyyətlərini dayandırması "özlərini öldürməsi", sonradan yenidən dirilməsi halları da bu prosesslə əlaqəlidir.

Mifoloji mistik təsəvvürlər insanın, subyektin mikro modelini Allah adı ilə rəmzləndirdiyi kainatın, aləmin makro modelinə uyğun olaraq qəbul etdiyindən müxtəlif dünyagörüşlərin for-

malaşmasında bu prinsiplər bu və ya digər dərəcədə özünü göstərir.

Kainat cisimsiz sahə və cisimli maddilikdən ibarət bütöv bir sistem olduğu kimi insan da sahə (şüur) və maddilikdən (bədən) ibarət bir yığcam sistemdir. Kainatın təkə cisimsiz, maddilikdən kənar halı (Allah) olduğu kimi, insanın da maddilikdən kənar halı olmalıdır (Ölümdən sonrakı hal, ruh, can). Kainat mütləq sahələşmə (cisimsizləşmə) halından mütləq maddiləşmə halı və əksinə dövrü olaraq dəyişdiyindən canlı varlıq da mütləq maddiləşmə və mütləq sahələşmə (düşüncələr aləmi, yaxud ölümdən sonrakı ruh) halında ola bilər. Görünür, yuxarıda sadaladığımız əlamətlərin oxşarlığı N.Gəncəvini belə bir fikrə gətirir ki,

***"Çalış həqiqətlə özünü bil sən
Allahu bilərsən özünü bilsən."***

Bu fikir bir varlıq kimi insanın Allahın əksi, şəkli olması ideyasına gətirir ki, bu da həm türk-şumer mifoloji modelinə uyğundur, həm də müxtəlif xalqların mifik təsəvvürlərində öz əksini tapır (Məsələn: "Allah suda öz əksinə baxaraq insanı yaratdı". İrokez mifi).

Araşdırdığımız məsələlər insan şüurunun da materiya olması fikrinə gətirir. Əgər mifoloji təsəvvür makro materiyanın sahə halını, cisimsiz vəziyyətini Allah kimi qəbul edərsə bu modelə uyğun qəbul edilən insan obrazının şüuru da sahədən fərqli olmamalıdır. Bütövlükdə kainat, aləm maddilikdən və sahədən ibarətdirsə bir varlıq kimi insan da maddilikdən və sahədən, şüurdan (ruhdan) ibarət olmalıdır. Yaranış haqqında mifoloji təsəvvürlər də bunu təsdiq edir.

Mifoloji makro yaranış modelinə kainatın başlanğıcı Göy (cisimsiz) və Su (cisimli) olduğu kimi insan yaranışı da İşıq (cisimsiz) və Su, nəm (cisimli) təsvir olunur. Bu cür qəbuletmə türk-şumer təsəvvürlərinə uyğun gələn N.Gəncəvi yaradıcılığında vardır.

İlkin materiyası (mayası, cövhəri) cisimsiz sahədən (ışıqdan) və cisimli sudan, maddilikdən olan insan, insan kimi formalaşdığı, mövcud olduğu dövrdə də maddiliyi və sahəni (ruh, şüur, cisimsiz varlıq) özündə cəmləşdirir. Beləliklə, insan maddiliklə sahənin vəhdətindən ibarət fizioloji varlıq kimi qəbul edilir.

İnsanın maddiliyi energetik sistem kimi sahəni də özündə birləşdirir. Bədənin energetik sistemi bütün canlı varlıqlarda olduğu kimi duyğularla əlaqədardır. Lakin maddiliyin yüksək zirvəsi olan insan beyni başqa canlı varlıqlardan fərqlənən şüurla (daha güclü sahə ilə) həmahəngdir. Həm bütövlükdə energetik sistemin, həm də fikrin düşüncənin mərkəzi beyindir, daha güclü sahə yarada bilən maddilikdir. Beyin öz düşüncə və fikirlərlə birlikdə, şüurla birlikdə sahəni və maddiliyi özündə birləşdirən materiyadır. Mərkəzi beyin olan insan bədəninin bütövlükdə energetik sistemi də bədənlə birlikdə sahə və maddilik obrazı yaradır.

Bu obraz bütövlükdə kainat obrazı ilə üst-üstə düşdüyünə görə insana - bütə sitayiş ideologiyası yaratmışdır. Büt-pərəstliyin mifologiyadan gələn mənbəyi də bununla bağlıdır. İnsan prinsipcə Allah-Kainat modelinə uyğun gəldiyindən, o Allahın şəkli, inikasıdır. Makroyaranışın sonrakı mərhələləri kimi qəbul edilən ulduzlu Göyün ayrı-ayrı bürcləri öz cizgiləri ilə müxtəlif heyvanlara, qrifonlara bənzədiyindən onlar da bütləşdirilmişdir.

Büt-pərəstliyin bir allah obrazı kimi insana sitayiş edən ən əsas xəttindən əlavə təkcə başa-beyinin, şüurun məkanına, kəlləyə sitayiş edən qolu da olmalıdır. Bu barədə N. Gəncəvi yazır: "İsgəndər... Əhalisi başlara sitayiş edən bir kəndə gəlir."

(Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası, Elm nəşriyyatı, Bakı, 1985, 4-cü cild. N.Gəncəvi, İsgəndərnamə, səh. 561).

Baş, kəllə maddiliyi və mənəvililiyi (ruhu, düşüncəni, şüuru) daha qabarıq şəkildə kainat - allah obrazı kimi özündə birləşdiriyindən və çox vaxt mənəviliklə, şüurla əlaqələndirildiyindən

ona allahın əksi, obrazı kimi baxılmışdır. Elə Al +lak sözü də Kal + la sözünün əksi kimi meydana gəlmişdir. Həm də başda -kəllədə olan 7 deşik Kainatın, ulduzlu göyün ən yüksək nöqtəsində, kəlləsində olan qütb ulduzu və onunla birlikdə 7 ulduzdan ibarət kiçik ayı bürcü ilə eyniləşdirilmişdir.

Görünür, Asiya və Avstraliya xalqlarının mifologiyasında insanların gözsüz, qulaqsız və s. doğulması, sonradan onların kəlləsində həmin deşiklərin açılması haqqında fikirlər də göy qübbəsində 7 ulduzdan ibarət Kiçik Ayı bürcünün Xaosdan sonra yaranan ilk bürc olması barədəki təsəvvürlərlə səsləşir. Göyün "kəlləsində" 7 ulduzlu kiçik Ayı bürcü (Səmanın ortasında mix adlanan tərpənməz qütb ulduzu bu bürcün ulduzlarından biridir) sanki səmanın 7 dəlikli başıdır. Bəzi miflərdə allahın məkanı həmin bürcün üzərində, bu bürc isə "milyon asmanın üzərində hesab edilir". Bu oxşarlıq çin mifologiyasında Xaos - Xuntunun başında 7 dəlik açılmasına cəhd göstərilməsində də öz ifadəsini tapır. (Bax A. Şükürov, Mifologiya 5-ci kitab, səh. 117. Bakı - Elm - 1996.)

Beləliklə, kainatın, deməli həm də allahın makro modelinin insan başı ilə müqayisəsinin izlərinə yenə də mifik baxışlarda təsadüf edildiyini görürük. Formaca müqayisə və bənzədilmə həm də məzmun, mahiyyətə Ali şüurla, fəvqəltəbii zəka ilə insanın, subyektin şüurunun oxşarlığını qabartmaq, nəzərə çarpdırmaq üçündür. Diqqət yetirilməlidir ki, kainatın da, insan başının da (yəqin ki, beyin nəzərdə tutulur) ilkin materiyası Xaosla əlaqələndirilir. Bu materiya isə həm maddiliyi, həm də sahəni, şüuru özündə cəmləşdirir. Lakin burada maddiliyin və sahənin nisbəti bəlli deyildir. Beləliklə, mifoloji təfəkkürün formalaşdırdığı şüurlu varlıq ikidir. Bir-birinin bənzəri, obrazı kimi qəbul edilən bu varlıqlardan biri İlkin yaranış məqamını, kainatın ilkin halını əks etdirən materiya - Allah, ikincisi isə subyekt - insandır.

Subyektin ali materiyası da sahə və maddilikdən ibarət olmaqla Allahın - yaranışın ilkin halının təkrarıdır. Subyekt haq-

qında mifik təsəvvürün çözülməsi ona gətirib çıxarır ki, insan şüuru materiyaadır. Materiyanın sahə formasıdır. Əgər materiyanın maddi formasının cisimsiz sahəyə və əksinə çevrilə bilməsini nəzərə alsaq, onda insan şüuru da maddiləşə bilməlidir.

Materiya anlayışını dəqiqləşdirərkən onun maddi və mənəvinin maddi və sahənin cəmi, vəhdəti olduğunu qeyd etmişdik. Belə olduğu halda ənənəvi olaraq fəlsəfədə işlədilən "Materiya ruhun məhsulu deyildir, ruh materiyanın ən yüksək məhsuludur" ifadəsi "Maddilik ruhun məhsulu deyildir, ruh maddiliyin ən yüksək məhsuludur" şəklinə düşür. Bu formula isə obyektiv gerçəkliyin - həmişə mövcud olan materiyanın cisimli haldan cisimsiz hala (maddilikdən sahəyə) və əksinə cisimsiz haldan cisimli hala (sahədən maddiliyə) keçidini, materiyanın şəkildəyişməsini ifadə edə bilmir.

Həmin formulanı mifoloji təsəvvürlərə uyğun formalaşdırdıqda isə: "Maddilik ruhun, ruh isə maddiliyin məhsuludur" fikri alınır. Bu isə Materiyanın maddilik və sahə arasındakı şəkildəyişməsindən başqa bir şey deyildir.

Lakin hər maddilik sahə yaratdığı halda hər maddilik şüur yarada bilmir. (Müasir materialist fəlsəfədə şüuru yüksək inkişaf etmiş materiyanın - insan beyninin məhsulu sayırlar). Aydın olur ki, hər maddiliyin yaratdığı sahə şüur deyildir. İnsan beyni maddiliyin yüksək inkişaf etmiş forması sayıldığı kimi, şüur da sahənin ən yüksək pilləsi hesab edilməlidir.

Kainatın ulduzlu aləmin hər bir fərdi sahə vasitəsilə digərini hiss edir, biri digərinə təsir və cavab verir. Mikroaləmin hər hansı bir oblastında olan dəyişiklik sahə vasitəsilə ümumi nizamə təsir edir. Kainat öz bütöv mövcudluğunu qorumaq, mühafizə etmək üçün ayrı-ayrı oblastlarda olan dəyişikliyin miqyasına uyğun olaraq bütöv sistemi təshih edir. Ümumi materiya təshihəti materiyanın maddi və sahə formalarının nisbət dəyişməsi ilə tarazlaşdırılır. Kainatın ümumi inkişafı da maddilik və sahə nisbətlərinin artıb azalması ilə baş verir. Gah maddilik sahəni, gah da sahə maddiliyi üstələməklə harmonik inkişaf prosesi

tənzim edilir. Əgər qapalı sistemdə bu dəyişmə mümkün olmasaydı hərəkət və inkişaf da mümkün olmazdı.

Həm də sonsuz sayda ulduzlar fasiləsiz işıq saçmaqla öz kütləsini, maddiliyini sahəyə, işığa çevirməklə kainatın ümumi kütləsini azaltmış olardı. Təbii ki, kainatla əks proses getməklə sahə, işıq da maddiliyə, kütləyə çevrilir və beləliklə balans yaranır. Sahə maddiliyi, maddilik sahəni yaratmaqla əbədi mövcudiyyət qorunur.

İnkişaf isə gah sahənin, gah da maddiliyin bir-birini üstələməsi ilə gedir.

Lakin əvvəl qeyd etdiyimiz kimi, materiyanın "vahidləşməsi" mifoloji anlama görə xüsusi hallarda mümkündür. O ya sonsuz yüksək temperaturda mütləq sahələşməli, yaxud da mütləq sıfır temperaturda (hərçənd mütləq sıfıra ancaq sonsuz yaxınlaşma mümkündür) mütləq maddiləşməlidir. Varlığın ilkin substansiyalarının (4 ünsürün) şəkildəyişmələri və mütləq vahidləşməsi haqqındakı mifik baxışlar öz izlərini dini idealist fəlsəfədə, həm də şərq peripatetik filosoflarının metafizik baxışlarında saxlayır.

Məsələn: XII əsrin görkəmli Azərbaycan filosofu, işraqilik təliminin banisi Şihab Əd-Din Sührəvərدي özünün "Filosofların görüşləri" adlı əsərində yazır: "İlk materiya clə bir substansiya dan ibarətdir ki, o, gah od formasına, gah hava formasına, gah su formasına, gah da torpaq formasına girir" (səh. 13, Bakı, "Elm" 1986).

Burada türk-şumer mifoloji dünyabaxışından prinsipial fərqli cəhətlər olsa da (Bu ilkin substansiyalara, münasibətdəki fərqlərdir. 1 -cidə Göy, Su, Hava, Işıq; 2-cidə Od, Hava, Su, Torpaq ilkin substansiya kimi qəbul edilir) İlkin substansiyaların bir-birinə çevrilməsi və vahidləşməsi mənasında fikirlər eyni istiqamətlidir.

Həm də Şihab-Əd-Din Sührəvərdinin "Filosofların görüşləri"ndə rast gəlirik ki, "Cisimlər aləmində heç şey vahid deyildir." (Yenə orda səh.12) Bu fikir 4 ünsürün (Göy, Su, Hava,

İşıq) vahidləşməsi, bu vahidləşmənin isə materiyanın cisimsiz, yəni sahə misalında təzahürünün qəbul edilməsi türk-şumer mifoloji təsəvvürləri ilə üst-üstə düşməsi ilə maraq doğurur. Belə ki, Şihab Əd-Din Sührəvərdiyə görə aləmi təşkil edən ilkin substansiyalar (4 ünsür) bir-birinə çevrilə bilərək o halda mütləq vahidləşə bilər ki, həmin halda materiya tam cisimsiz olsun. Bu vəziyyət isə maddiliyin tam sahəyə keçməsi, kainatın tam sahə halında, cisimsiz halda olması kimi qavranmalıdır. Həm də bu vahidlik, vəhdət yeganə hal kimi qəbul olunur. Yəni Materiya yalnız tam, mütləq sahə halında - Yeganə halda təzahür edə bilər. Bu Yeganəlik isə başlanğıc kimi başa düşülmüşdür. Kainatın, varlığın, Materiyanın bütövlükdə sahə halında qəbul edilməsi onun vahidliyinin və Yeganəliyinin təzahürü kimi anlanmışdır. Materiyanın mütləq sahələşən, mütləq vahidləşən və Yeganələşən halı orta əsr Azərbaycan filosoflarının da görüşlərində Həm mütləq zəka - Haqq - Allah, həm də düşüncəli nəfsdir. Lakin Şihab Əd-Din Sührəvərdinin, həm də müasirlərinin fəlsəfi baxışları şüuru, zəkani maddilikdən ayırır. İlk nəzərdə cisimdən kənar nəfs mifoloji anlamda materiyanın tamamilə sahələşən halına uyğun gəlsə də, konkret hallar üçün də nəfs (sahə) maddilikdən, cisimlilikdən ayrı olaraq ondan yüksək pillədə qavranılır. Bunu aydın görmək üçün "Filosofların görüşləri"nin 7-ci bəndinə diqqət yetirmək kifayətdir.

7. Belə hesab edirlər ki, insan yerdəki heyvanların ən şərəflisidir, o, düşüncəli nəfsə malikdir. Düşüncəli nəfs isə filosofun fikrincə, yeganə əqli substansiyadır, nə ünsürü aləmdə, nə də göylər aləmi olan efir aləmindədir. Onun mövcudluğu cisimlər aləmində təsəvvür edilməz. Çünki o, cisimlər aləmində mövcud olsaydı, ilk Haqqın (onun böyüklüyü artıq olsun!) vəhdətini qavramaq təsəvvürə gəlməzdi. Vahidi yalnız yeganə bir şey qavrayır, o, yeganə bir şeydir. Həllacın çarmıxa çəkildiyi vaxt dediyi kimi: "Vahidin ləyaqəti vahidin onu yeganə etməsidir. Cisimlər aləmində heç şey vahid deyildir. Deməli nəfsin varlığı cisimlər

aləmində təsəvvür edilməz." (Filosofların görüşləri, səh.12. Bakı, "Elm", 1986.)

Cisimlər aləmində olmayan nəfsin özü də düşüncəli (insana məxsus) nəfsə və düşüncəsiz (heyvana məxsus) nəfsə ayrılmaqla düşüncəli nəfs şüurla, yaxud mütləq şüurla (Allahla) eyniləşdirilir. Bu münasibətlə Ş. Sühərov deyir: "Filosofların fikrincə bədənlərimizin düşüncəli nəfsi olduğu kimi, göylərin də diri, bilici, öz yaradıcısına aşıq, əbədi ehtirasla sevən düşüncəli nəfsləri vardır ki, onlar həmişə daimi vəcd, aramsız həzz içindədir." (Yenə orada səh. 13) Yenə də "cisimlər aləmində təsəvvür edilməyən" düşüncəli nəfsin (şüurun) maddilikdən yüksəkdə, qəbul edilməsi mücərrədliyə aparır, halbuki, türk-şumer modelində cisimsiz mütləq sahə makro aləmin bütün materiyasının sahə formasındakı anı ilə eyniləşir. Deməli makro mənada mütləq düşüncəli nəfs - Allah materiyadan kənar olmayıb onun xüsusi vəziyyətidir.

Maddilikdən kənar "vahidliyin" qavranması haqqında işlənən "Vahidi yalnız yeganə bir şey qavrayar, o yeganə bir şeydir" fikri isə mütləq zəkanın, mütləq sahənin - Allahın özünü dərk etməsidir. Həmin fikir Nizami Gəncəvidə Büzürgümdün dili ilə "Birincini bilən o birincidir" şəklində ifadə olunur (N.Gəncəvi, Xosrov və Şirin, Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, Bakı, 1997, səh.328). Maraqlıdır ki, həmin fikir ilk yaradılışdan söhbət gedərkən səsləndirilir. Bu da türk-şumer dünyagörüşünə tamamilə uyğundur.

Beləliklə, türk-şumer kainat modelində "güzgü", "Su" obrazında obyektiv gerçəkliyi dərk etmə simvolu, həm də cisimsiz dünyada özünüdərk simvoluna çevrilir. Yəni kainatın cisimsiz sahədən ibarət yekcins, mütləq halında Vahid, Yeganə ancaq öz-özünü dərk edə bilər. (Bu Allahın dərk edilməzliyinə gətirən müddədir) İnsana, subyektə də kainatın kiçildilmiş obrazı kimi baxıldığından belə çıxır ki, insanın tam mənada özünüdərk mümkün deyildir.

*Çalış həqiqətlə özünü bilsən,
Allahu bilərsən özünü bilsən.
Yaxınında varkən böylə bir ayna,
Uzaq fələklərlə girmə oyuna.*

(N.Gəncəvi. Xosrov və Şirin, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1947, səh.339)

deməklə N.Gəncəvi həmin misralarda bir tərəfdən allah obrazı ilə insan obrazının eyniləşdirilməsi, (Kainat və insan) daha ümumi şəkildə materiyanın maddi və sahə halını, digər tərəfdən də allahın insan tərəfindən dərk edilə bilməsi məsələsinə münasibətini bildirir. Özünüdərk maddiliyin tam unudulması, fikir düşüncə aləminə maksimum dalma yolu kimi başa düşüldüyündən Allahın dərk edilməsi də maddi aləmdən tam uzaqlaşma yolu ilə olmalıdır. Bu cür dərk etmə yolu şüurun özünün dərk olunması deməkdir. Yəni insan öz şüurunu dərk edə bildikdə mütləq şüuru da dərk edə bilər nəticəsinə gətirir. "Ləkəsiz güzgü" ifadəsi ilə verilən:

*"Ləkəsiz bir güzgyə hənzərdi əzəl dünya
Ləkələndi bir neçə nəfəslə gözəl dünya."*

deməklə N. Gəncəvi dünyanı ləkədən (maddilikdən) kənar şüurla eyniləşdirir. Ləkəsiz güzgü obrazında şəffaf dünya nəzərdə tutulduğundan (Buraya şəffaf 4 ünsür, Göy, Su, Hava, Işıq substansiyaları daxildir.) şumer-türk dünyagörüşünün yaranış modelindəki ilkin substansiyaların da şəffaflığına işarə edilir. Həm antik fəlsəfədə, həm də dini dünya görüşlərdə şəffaf türk-şumer substansiyalarının qeyri-şəffaf torpaqla əvəz edilməsinə N. Gəncəvi 4 ünsürün (yəni dünyanın) ləkələnməsi kimi qəbul edilir. "Ləkələndi bir neçə nəfəslə" deməklə kimin fikriləsə şəffaflığa qeyri şəffaflıq qatıldı demək istəyir. Bir ünsür kimi qeyri-şəffaf torpağın həm kainatın, həm də insanın yaranış modelinə daxil edilməsi qədim türk-şumer təfəkkürünün özünün aydınlığına da xələl gətirdiyi, "ləkə" yaratdığı, bu fikirlərin qey-

ri-müəyyənliyinə şərait yaratdığı nəzərdə tutulur. Elə buna görə də N. Gəncəvi "Sirlər Xəzinəsi"ndə Xilqətdən bəhs edərkən

*Toz qaldırıb çağlayan sudan yer doğurdular,
Sənin cəvahirini torpaqdan yoğurdular.*

deməklə türk-şumer yaranış modelində aparılan ünsür dəyişikliyinə nəzərdə tutur. Belə ki, sonrakı dini-fəlsəfi görüşlərdə həm kainatın yaranışında, həm də insanın xəlq olunmasında torpaq əsas götürüldüyündən qədim türk-şumer baxışlarının rəngarəng dünyası başa düşülmür.

Türk-şumer dünya görüşünün xarakterik əlamətlərindən biri, bəlkə də başlıcası ondan ibarətdir ki, kainatda baş verən proseslərdə səbəb-nəticə-səbəb prinsipi əsas götürülür. Bu dönəri prosesdir. Yəni səbəb nəticəni yaratdığı kimi nəticə də səbəbi yarada bilir.

Səbəb nəticənin, nəticə isə səbəbin inikası əksidir. Səbəb və nəticə öz yaradıcılıq keyfiyyətinə görə ikili xüsusiyyətlidir. Nəticəni yaradan səbəb özü də nəticədən yaranır. Yaradan və yaranan anlamında səbəb və nəticə münasibətləri nisbidir. Səbəb nəticənin yaradıcısı, nəticə yaranandırsa, sonrakı mərhələdə nəticə özü səbəbə çevrilərək yaradıcı rolunda təzahür edir və səbəbi yaradır. Bu cür münasibət materiyanın cisimli və cisimsiz halları arasında şəkildəyişməsində özünü daha qabarıq göstərir. Belə ki, maddilik sahəni, sahə isə maddiliyi yarada bilir. Burada birinciliyin səbəbə, yaxud nəticəyə aid olması qeyri-müəyyəndir. Bu cür hal isə dönəri, dairəvi prosesə xas olan cəhətdir. Səbəb və nəticə əlaqələrinin belə xarakterini nəzərə almadan kainatdakı ən ümumi harmoniya izaha gəlmir.

Türk-şumer dünya görüşünün əsaslandığı bu prinsip sonrakı fəlsəfi görüşlərdə də özünü göstərir. Məsələn: Ş. Sühərovərdi yenə də "Filosofların görüşləri" traktatında qeyd edir: "Əmələgəlmə və məhv olma aləmində yeniləşən hər bir şey öz səbəbinin yaradılması sarıdan mövcud olmuşdur" (səh. 13)

"Yeniləşən hər bir şeyə nəticə kimi baxdıqda o, yenidən səbəb yarada bilməlidir ki, yenidən yeniləşə bilsin".

Beləliklə, büt.vlүkdə kainatı təşkil edən materiyanın tam maddilik və tam sahə şəklinə gələn qlobal harmonik dəyişməsi yuxarıda nəzərdən keçirdiyimiz səbəb-nəticə modeli ilə izah oluna bilər. Bu model həm də mifik təsəvvürdə kainatın yaranışı və məhvi, cisimsizlikdən maddiliyə, maddilikdən cisimsizliyə qlobal harmonik dəyişməni analogi olaraq insan cəmiyyətinə şamil edən metafizik baxışların oxşarlığı ilə xarakterikdir. Yəni, ictimai şüurla ictimai varlıq arasındakı münasibətlər də nəzərdən keçirdiyimiz səbəb-nəticə prinsiplərinə tabedir. Maraqlıdır ki, kainatın qlobal yaranış və məhvolma harmoniyası mütləq kənar vəziyyətlərdə zamanın dayana bilməsi nəticələrinə gətirir. Yəni qlobal mənada kainatın, bütün varlığın sahə halından maddiləşmə halına və mütləq maddiləşmədən mütləq sahəyə keçməsi prosesi zamanın özünün də harmonik artıb azalması prosesini yaradır. Bu dəyişmədə zamanın dayanması labüd hal kimi təzahür etməlidir.

"Hərəkət etməyən" zaman anlayışına müxtəlif xalqların, o cümlədən keltlərin, irlandların, skandinavların axirət dünyası haqqında təsəvvürlərində də rast gəlinir. (Bax: A. Şükürov. Mifologiya, səkkizinci kitab, səh. 118, Bakı, "Elm" 1999.)

Beləliklə: varlığın, mütləq mövcudiyyətin (materiyanın) sahə-maddilik-sahə formaları arasında qapalı harmonik şəkildəyişmələrində başlanğıcın hansı nöqtədən götürülməsi ictimai şüur tarixində müxtəlif dini fəlsəfi baxışların formalaşmasına gətirmişdir. Bunlar isə fəlsəfənin əsas məsələsində fərqli münasibətlər yaratmışdır.

Əslində fərdin, subyektin şüurunu materiya hesab etməyən müasir dialektik materializm dolayısı ilə o nəticəyə gəlir ki, ictimai şüur özü də materiyadır.

Belə ki, şüur haqqında müasir dialektik materialist filosoflar deyir: "Şüur obyektiv gerçəkliyin (yəni materiyanın) insan bey-nində inikasıdır". Digər tərəfdən ictimai şüur fərdin, subyektin

şüuruna nisbətdə obyektiv gerçəklikdir. Deməli, ictimai şüur da materiya kimi qəbul olunur.

İctimai inkişaf prosesində isə ictimai şüuru həmişə 2-ci hesab etmək mifoloji təsəvvürlərə zidd gəlir. Mifik modeldən çıxan nəticələrə görə nə bazis kimi qəbul edilən madiyyəyə, nə də üstqurum kimi qəbul edilən ictimai şüura (sahəyə) birinci, yaxud, ikinci yeri vermək düzgün olmazdı. İnkişaf harmoniyasının hərəkətverici qüvvəsi bunların periodik olaraq bir-birini qabaqlaması yolu ilədir. *Bazisin üstqurma, Üstqurumun bazisə üstün gəlməsi, birincilik qazanması inkişafın mənbəyidir.* Bu isə həm ayrı-ayrı oblastda və məkanda, həm də bütövlükdə dünyada gedən prosesdir.

Qədim türk-şumer dünyagörüşünün mifik modeli qamların çox əski vaxtlardan dil problemlərində də sirli, başqaları üçün başadüşülməz bir sistem yaratdığını da anlamağa imkan verir. Yeni söz, termin, ad yaratma mexanizmi şumer-türk dünyagörüşü əsasında formalaşdığından əvvəl bəhs etmişdik.

"Kitabi Dədə Qorqud" dastanında həmin mexanizmin ayrı-ayrı elementlərinə üstü örtülü, eyhamlı işarələr edildiyini də nəzərə çarpdırmışdıq.

Lakin bizcə həmin mexanizmin dildə tətbiqi ilə əlaqədar əlavə faktlara və şərhlərə də ehtiyac vardır.

Doğrudanmı qədim dünyanın hansı hissəsindəsə belə bir mexanizmdən istifadə olunmuşdur? Yoxsa sözlərin əks yazılışı ilə yeni termin yaradılması, yaxud Dədə Qorqud dastanında qeyd edilən "hecəsindən düz oxunsa" eyhamının nəzərdə tutduğu sözlərdəki hecanın yerini dəyişməklə - yaxud hecanın birinin düz, digərinin əks yazılması ilə formalaşan ad, termin, söz sistemsiz, təsadüfi xarakter daşıyır?

Türk-şumer dünyagörüşünün əsasında formalaşdırılan belə terminlərin əsasında hansı dil dayanır? Bu sualları cavablandırmaq üçün yenidən bir neçə fakta diqqət yetirək:

Məsələn, biz qeyd etmişdik ki, Misir Fironlarından biri Xu-fu adlanır. Güzgü qaydası "Xufu" adının türk-azərbaycan dilin-

dəki "Ufux" - üfûq sözünün əksi olduğunu göstərirdi. "Xufu" sözünün "Üfûq" sözü ilə bağlılığına aydınlıq gətirən daha bir detallı diqqət yetirək: "Yeqipit piramidaları necə tikilmişdir" kitabının müəllifi X. A. Kink yazır: Piramidaları öyrənən keçən əsrin arxeoloqları birinci olaraq ən böyük piramidanın kimə məxsusluğunu müəyyənləşdirə bilməmişlər. Qəbri örtən daş örtüklərin birinin üzərində onun Xufu adlı sahibinin adı saxlanmışdır. Ən böyük piramida belə adlanmışdır: "Хуфу есть тот, кто принадлежит горизонту" (X. A. Кинк, "Как строились египетские пирамиды" стр. 26, Издательство "Наука", Москва, 1967)

Həmin cümlənin tərcüməsi belə səslənir: "Xufu o kəsdir ki, Üfûqə məxsusdur". Buradan aydın görünür ki, "Xufu" sözü Üfûq sözü ilə bağlıdır. Daha dəqiq desək "Xufu" "Üfûq" sözünün əksidir.

Bu qəbildən olan mifoloji adlardan:

"Nammü" - "Ümman"

"Köküdey" - "Yeddikök"

"Diana" - "Anaid"

"Seta" - "Ateş"

və s. sözlərinin əks yazılışı və yaxud, əks tələffüzü ilə formalaşmışdır.

Həca vasitəsilə xüsusi qayda ilə formalaşdırılan söz və terminlərdən də bəhs etmişdik.

"qəs + sab" - "bas + qəs" (baş kəs).

Tserk + vo - krest + ov (krest evi)

Al + fa - Al + if (Əlif)

Ka + pila - Ak + alip (ağ əlif)

Müxtəlif dillərdə öz varlığını indiyədək saxlayan belə sözlərin qam-kahinlər tərəfindən formalaşdırıldığı şübhə doğurmur.

Türk dilindəki ço + ban ifadəsi İspan dilində pan + ço formasında səslənir. Türk dilindəki "al + me" (alma) ifadəsi italyan dilində me + la şəklində işlənir və s. Araşdırmalarımız göstərir ki, bu cür termin və adların, yeni sözlərin yaradılması sonralar

"jarqon", yaxud "arqon" dili adlandırılan dillə əlaqəlidir. Həm də jarqon dili ənənələrinin çox qədim dövrdən maqlar, kahinlər tərəfindən istifadə olunmasını gətirdiyimiz dəlillər əsaslı şəkildə sübuta yetirir.

Kahin - Qamların son əsrlərə qədər istifadə etdiyi bu cür dil üslubuna İran ərazisində təsadüf edilmişdir. Bunlar fransız səyyahı J. Şardenin tədqiqatlarında öz əksini tapmışdır. J. Şarden (1643-1713) öz müşahidələrinə əsaslanaraq İran ərazisində 3 dilin geniş yayıldığını göstərir: "Farslar üç dildən istifadə edirlər: Onların dövlətinin köklü dili olan fars dilindən, türkləşdirilmiş dildən və ərəb dilindən. Farsiyada başqa hansısa dildən istifadə edilməsi məlum deyil... Fars dili poeziya dilidir və xalq arasında ümumi istifadə olunan dildir. Türkləşdirilmiş dil orduda və sarayda yayılmışdır, hansı ki, burada bu dildən başqa dildə danışmırlar..."

(Н. Ханьков, Записки по этнографии. Персии, стр.37, Издательство "Наука", Главная редакция восточной литературы, Москва, 1977)

Fars dilinin nisbətən cavan dil olduğunu qeyd edən müəllif İranda başqa bir dildən də istifadə edildiyini göstərir:

"Gəbrlər (bunlar farsların, yaxud atəşpərəstlərin qalıqlarıdır, öz müqəddəs adət və qanunlarını hətta onların dövləti dağıldıqdan sonra da atadan oğula ötürənlərdir.) xüsusi dillə danışirlər, lakin bunu qədim dil kimi yox, jarqon kimi qəbul edirlər. Onlar bəyan edirlər ki, özlərinin müqəddəs yeri sayılan Qaramanın Yəzd şəhərində köklənən onların kahinləri şifahi ötürmə yolu ilə bu dili hazırkı dövrdək gətirib çıxarmışlar" (Yenə orada səh. 37) Bəs gəbrlərin geniş istifadə etdiyi, nəsldən-nəslə ötürdüyü "jarqon dili" hansı dildir? Onun formalaşması mexanizmi necədir? Bunlar xüsusi tədqiqata ehtiyacı olan az öyrənilmiş, bəlkə də ardıcıl öyrənilməmiş sahədir.

Türk-şumer dünyagörüşü ilə bağlı olduğundan qısa da olsa J.Şardenin bəhs etdiyi jarqon dilini nəzərdən keçirmək lazım gəlir.

Elmi ədəbiyyatda, lüğətlərdə "Jarqon dili", yaxud "Arqon" dili tarixən məhdud zümrənin, yaxud peşə adamlarının başa düşə bildiyi nitq kimi qəbul edilir. Başqa sözlə "Jarqon" və ya "Arqon" (çox vaxt "arqo" şəklində işlənir) geniş mahiyyət daşımayan "peşəkarlar" arasında məxfi anlaşma vasitəsi kimi işlənən sözlərə deyilir. Bəs bu "peşəkarlar" kimdir? Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasında oxuyuruq: "Tarixən tacir və sənətkarların dili olmuşdur. Daha dəqiq mənada Arqo cəmiyyətin sinfi simasını itirmiş qruplarının (oğru, səfil və s.) dilidir." (ASE, I cild, Bakı, 1976, səh.385). Lakin, J.Şardenin Gəbr qamlarının nəslən-nəslə qoruyub saxladıkları xüsusi dil haqqındakı məlumatı bu dilin heç də "sinfi simasını itirmiş" qrupların dili olmadığını göstərir.

Əksinə atəşpərəstlərin cəmiyyətində Qamlar xüsusi hörmət və etiqad göstərilən yüksək zümrə hesab edilmişdir. Deməli, gəbr qamlarının jarqonunu "səfil jarqonu"ndan fərqləndirmək lazım gəlir. Atəşpərəst Qamların jarqon dilinin əsl mahiyyətini dərk etmək üçün "jarqon" yaxud "Arqo" sözünün lüğəti mənasına diqqət yetirilməlidir. Əslində "jarqon" (yaxud "arqon", "arqo") sözü, latın və fransız dillərində "quş civiltisi", "qaz qığıltısı" mənasındadır. Həm də "jarqon" "qarğa dili" mənasında işlənir. Qam "jarqonunun" dolaşmaq kələfinin açılmasına çıxış nöqtəsi də məhz buradandır. İndinin özündə də Azərbaycanın kənd yerlərində, bəzən aşiq yaradıcılığında müraciət edilən "jarqon" - "Qarğa dili", yaxud "Quş dilidir". Kahin qamların çox əski dövrlərdən istifadə etdiyi "məxfi anlaşma vasitəsi"nin müxtəlif variantları vardır. Bunlardan sözün əksinə tələffüzü ilə, yaxud, Dədə Qorqud dastanında eyham vurulan "Hecəsindən düz oxunsa" variantı ilə mənası açılan bir çox termin, ad və ifadələrə əvvəlcə diqqət yetirmişik. Maraqlıdır ki, "Quş dili" mexanizmi türk-şumer dünfagörüşünə əsaslanır. Həm də məxfi anlaşma ifadələrinin kökündə duran, istifadə olunan termin, ad və sözlər qədim türk dilindədir.

Məsələn, Nammu - Ümman
Köküdey - Yeddikök
Panço - Çoban
Xufu - Üfüq
Mela - Əlma (alma) və s.

Kahin və Qamların, Sofistlərin, hətta peyğəmbərlərin bu cür "kodlaşdırılmış" məxfi anlaşıma üsulundan - "Quş dilindən" istifadə etməsi N. Gəncəvi, Ə. Xəqani, M. Füzuli, İ. Nəsimi kimi mütəfəkkir azərbaycan filosof - şairlərinə məlum olmuşdur. Nizami Gəncəvi açılmasına hər cür qadağa qoyulan, amansızlıqla cəzalandırılan bu sirli, məxfi üslub barədə gələcək nəslə eyham, ehtiyatla məlumat verir. "Sirlər Xəzinəsi"nin "Süleyman və Əkinçi" məqaləsində:

*Görüncə əkinçini yaşadan bu sünbülü,
Açıldı Süleymanın quş kimi nitqi dili.*

beytində, sonra isə:

*Sən tor deyilsən, toxum səpmək yaraşmaz sənə,
Boş-boşuna danışıb quş dili tökmə mənə.*

(N. Gəncəvi. "Sirlər Xəzinəsi", səh.62, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı 1947.)

beytində vurğuladığı "quş dili" ifadəsi məhz qam jarqonunu nəzərdə tutur. "Sirlər xəzinəsi"nin başqa bir yerində - "Bu kitabın tərtibi haqqında məqaləsində" bu cür jarqonun nümunəsini göstərir:

*Bir baxın nəqşi kimi tez göyərmiş bu sözlər,
Birovuz nur saçmadı sadə bir çıraq qədər.
Süfrənindir qoşa söz nəvaləsi, ən əvvəl
Bir nəfər bu dünyada ona vurmamışdır əl.*

(N. Gəncəvi, "Sirlər Xəzinəsi", səh. 24. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1947)

İlk baxışda ümumi mətn içərisində verilmiş jarqon nümunə-sini "tutmaq" qeyri-mümkündür. Burada quş dili ilə deyilən ey-nimənalı söz "nəvəla" və "ən əvvəl" sözləridir. Qoşa söz "nəvə-la" ifadəsinə aiddir, yəni "nəvalə" iki sözdən ibarətdir. Mənası isə "ən əvvəl" deməkdir. "Nəvalə" sözünün necə deyərlər kodu-nu açıqda (nə + va + lə) hər bir hecanın əks yazıldığı aydın olur. Yəni: ən av + əl. "Nəvaləsi ən əvvəl" ifadəsindən yaran-mış jarqon söz olduğunu vurğulayır. Lakin şairin gizli, eyhamlı deyimi, xəbərdarlığı o qədər dərin qatdadır ki, yümumi mətn içərisində əridilmiş, düşmən nəzərlərdən gizlədilmiş fikirləri tutmaq o qədər də asan deyil. Nizami qamların məxfi anlaşma üslubunun - "Quş dilinin" sirrini böyük ustalıqla necə deyərlər "Senzor qılincından" gələcək nəslə ötürməsini özünün xidməti sayır və ümid edir ki, onun eyhamları nə vaxtsa başa düşüləcəkdir." bu xidməti aşağıdakı misralarla belə ifadə edir:

*Axırda bir vəfaya çatar etdiyim xidmət,
Yetər bu ipin başı bir yerə ən nəhayət.*

(Yenə orada. Səh. 24)

Həm də filosof-şair gələcəyə ötürmək istədiyi gizli fikirlə-rinin mütləq öz millətinin nümayəndələri tərəfindən başa düşü-ləcəyinə ümid edir:

*Fikrim yüksək zirvədir, uçaraq yüksəklərə,
Bəlkə öz himmətimdən yeyəm dadlı bir bəhrə.*

(Yenə orada. Səh. 25)

İlk nəzərdə Bəhram şaha müraciət təsiri bağışlayan:

*Söz suyunu mən sənənin qapına səpmişəm, bax,
Özümsə bir qum kimi yerdə qalmışam ancaq.*

(Yenə orada. Səh. 25)

deməklə şair "qapıya səpdiyi sudan çox, yerdə qalan quma" diqqət yetirilməli olduğunu öz arif oxucusuna çatdırmaq istəyir. Suyla birlikdə səpilən qum danəsi Nizaminin Sirlər Xəzinəsin-

dəki diqqət yetirməli əsas fikirlərdir. Bunlardan biri isə "jarqon" - Quş dilidir. Sirlər xəzinəsində "sözün xəlvət pərdəsini" açan şair onu da çatdırır ki:

*Bu təbiət mülkünə sözlə sancmışlar bayraq,
Şəriətin möhrünü sözlə basmışlar ancaq.
Alaraq bizim sözü, öz qızılını mədən,
Söz sərraflı önünə qoydu yerlərə birdən.*

(Yenə orda. Səh. 26.)

Həm də Nizami bu mövzuda açıq danışmağın xətasını da görür:

*Söylə bu necə dildir, bu necə danışığıdır?
Danışmaq da, susmaq da bir peşmançılıqdır.*

(N. Gəncəvi, Sirlər xəzinəsi, səh.6)

"Quş dilindən" yeni söz, termin və ifadələr yaradılması qam, kahin maqların müstəsna səlahiyyətidir. Bu "dildən" peyğəmbərlər də istifadə etmişlər. "Quş dili bilən Süleyman" ifadəsi təbii ki, Süleyman peyğəmbərin jarqon dilinin sirlərinə bələd olduğundan xəbər verir.

"Quş dili" ifadəsini İ. Nəsimi tez-tez xatırladır.

Hər kimsə Nəsimi sözünü kəşf edə bilməz

Bu quş dilidir, bunu Süleyman bilir ancaq.

(H. Araslı, İmadəddin Nəsimi, səh.59. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1972)

Burada Nəsimi öz adının "quş dili" ilə formalaşdığına işarə edir, yaxud "Nəsimi" sözünü quş dilinin köməyi ilə mənalandırır. Başqa sözlə özünün "Nəsimi" sözündə quş dilinin vasitəsi ilə tapdığı mənanı heç kəsin kəşf edə bilməyəcəyini bildirir. Nədir bu məna? Quş dilinin köməyi ilə hecaya ayırısaq, sonra bu mənanı axtarsaq əvvəlcə "Nəsimi" sözünü addakı hər bir hecanı əksinə yazmaqla aşağıdakı şəklə salmaq lazım gəlir:

Ən + is + im

Buradakı hər bir heca kainatın allahla eyniləşdirən ünsürlərindən birinə işarə kimi qəbul edilir.

Ən (An) - göy deməkdir (şumer ifadəsincə)

İs - işıq sözünün,

İm - Su sözünün

birinci hecasını bildirir. Beləliklə 4 ünsürdən 3-ü hecalı açılışda aydın görünür. Bu cür məna açılışı düzgündürsə, bəs yaradılışın 4 ünsüründən biri olan hava haradadır? Adda "hava"nı mənalandırmaq mümkündürmü? Bu da vardır "Nəsim" sözü məna "Külək", "Yel" mənalarını verdiyindən elə hava deməkdir. Yaradılışın ilkin halında, başlanğıc vəziyyətdə kainatı təşkil edən 4 şəffaf ünsürün həm də allah kimi qəbul edilməsi "Həqq məndədir" yaxud "Ən əl həqq" fikrinin mənasını da açır. Yuxarıdakı fikirlər digər tərəfdən hürufi dünya görünüşünə tamamilə uyğundur. Həmid Araslının sözləri ilə desək, həyatın sirlərini öyrənməyə, kainatı başa düşməyə can atan Nəsimi hürufilərin nəzəri görüşlərini mənimsədikdən sonra bir çox çətin suallara cavab tapır. Hürufilərin nəzəri görüşlərində isə bütün kainatın insan varlığında olduğunu, insanın özünün öyrənməklə dünyanın sirlərini öyrənməyin mümkünlüyü ideyası aparıcı yer tutur. Qəribədir ki, daha qədim türk-şumer dünya görüşü insanı kainatın kiçik obrazı hesab edir. Və bu baxımdan hürufiliyin özünün də qədim türk-şumer dünyagörüşündən bəhrələndiyi aydınlaşır.

Beləliklə, qam, kahin və maqların istifadə etdiyi gizli, məxfi dil, termin, ad yaratma mexanizmi bu gün də ayrı-ayrı formaları azərbaycan xalqı içərisində, xüsusilə kənd yerlərində özünü qoruyub saxlayan "Qarğa dili", "quş dilidir".

Şardenin iran gəbrlərinə aid etdiyi bu jarqon dilindən atəşpərəstlərin geniş istifadə etməsi haqqındakı məlumatı onu da deməyə əsas verir ki, atəşpərəstlərin çoxu azərbaycanlılar olduğundan onların da dil üslubu türk-azərbaycan dili üzərində qurulmuş jarqondan - Quş dilindən başqa bir şey deyildir.

Əgər bu doğrudan da belədirsə, gəbrlərin, yaxud atəşpərəstlərin istifadə etdiyi ayrı-ayrı başa düşülməyən sözlərin də mənasının açılmasında bu üsul yararlı olmalıdır.

Yuxarıdakı fikirlərimizin təsdiqi kimi atəşpərəstlərin müqəddəs dini kitabının adı olan *"Avesta"nın heç bir dildə başa düşülməyən mənasını açmağa çalışaq.*

Biz əvvəlcə mifoloji modelin köməyi ilə bir sıra qədim və indi anlaşılmayan sözlərin məna açımını vermişdik. İndi isə "Avesta" sözünün mənasına aydınlıq gətirəcəyik.

Məlumdur ki, "Avesta" atəşpərəstlərin dini kitabının adıdır. Mütəxəssis alimlər onu dini, fəlsəfi, etnoqrafik, ədəbi abidələr toplusu kimi qiymətləndirirlər. Professor A. Şükürov özünün "Mifologiya" kitabında Zərdüşt və "Avesta"dan bəhs edərkən dünya alimlərinin bu barədəki tədqiqatlarını təhlil edərək Zərdüştün və "Avesta"nın Azərbaycanla, həm də türkdilli Azərbaycanla bağlılığını sübut edən qiymətli fikirlər irəli sürür (Bax: 3-cü katib, səh. 20. Bakı, Elm, 1995).

Onu da qeyd edir ki: "Avesta sözünün mənası bugünə qədər hələ də aşkarlanmamışdır." (Yenə orada səh. 33.). Doğrudan da nə Azərbaycan - türk, nə fars, nə də digər heç bir dildə anlaşılmayan "Avesta" sözünün, mətndə olan digər belə sözlərin əsl mənasını aydınlaşdırmadan bunların kimə mənsubluğu haqqında qəti söz demək çətindir. Məsələ burasındadır ki, "Avesta" maqların xüsusi metodika ilə formalaşdırdığı dini terminlərdən biridir. O, heç bir dildə ümumi xalqın, qəbilənin, etnosun başa düşəcəyi söz deyildir. Çünki sözün əsl mənası onun içərisində, daxilində necə deyəllər "gizlədilmişdir".

Diqqət yetirmək lazımdır ki, Zərdüştün dini kitabı "Avesta" formasından başqa "Əsta" şəklində də adlandırılmışdır. XI əsrdə yazılmış "Zeyn - əi - Əxbar", adlı əsərdə Zərdüşt haqqında belə məlumat verilir. "Key Kəştasib ban Kəy Ləhrasib hakimiyyəti dövründə Azərbaycanın muğan şəhərində olan Zərdüşt ben Qurşəsb ben Fidrəsepmoq dini, atəşpərəstliyi və "Əsta" kitabını gətirmişdi. Kəştasib onun dinini qəbul edərək "Əsta" ki-

tabını mal dərilərinə yazmağı əmr etdi." (A. Şükürov, Mifologiya, 3-cü kitab, səh.30.) Göründüyü kimi Atəşpərəstlərin dini kitabı həm "Avesta", həm də "Əsta" adı ilə tanınmışdır. Əgər "E" və "Ə" səslərinin sözün tələffüzündə cyni funksiya daşdığını qəbul etsək Avesta sözünün AV + Əsta hissələrindən yarandığı aydınlaşır. Sözü bütövlükdə hecaya ayırısaq AV + ƏS + TA şəklində hecalanır. İndi şumerlər üçün xarakterik olan hecalı oxunuşu, tətbiq etməklə əsta sözünü axırıncı hecanı sağdan-sola (AT), birinci hecanı isə düzünə (ƏS) şəklində oxusaq ATƏS - ATƏŞ sözü alınır. Aydın olur ki, Avesta sözü mürəkkəb sözdür. Əgər ƏSTA (ESTA) atəş sözünün xüsusi qayda ilə maqlar tərəfindən çevrilmiş, mənanın "gizlədilmiş" şəklidirsə, onda AV nə deməkdir, hansı mənanı ifadə edir? AV sözü isə dilimizdə indi də işlədilən EV sözünün tələffüz formasıdır. Bu ifadə müxtəlif dövrlərdə EP, OB, EV, YEV, AB şəkillərində də işlənmişdir. Bu anlayış hələ insanların özlərinə ev tikməyi bacarmadıqları dövrlərdə GÖY qübbəsini, Səmanı, ALLAH EVİNİ, sonralar göy qübbəsinin yerdəki analoqu ibadətqah "Allah evini" – məbədi, ifadə etmişdir. Daha sonralar "AĞBAN" alaçığı-çadırı və nəhayət indiki anlamda evi ifadə etmişdir.

Maraqlıdır ki, ESTA sözü hatti mifologiyasında da eyni mənanı verir. "Hatti mifologiyasında baş allah günəş allahı ESTA-dır". A.Şükürov, Mifologiya. 2-ci kitab, səh.94, Bakı - Elm -1995). Günəşin Atəş (Ateş) sözü ilə bağlılığını izah etməyə isə ehtiyac yoxdur.

Beləliklə, ESTA-ƏSTA GÜNƏŞ, ATƏŞ deməkdir. AVES-TA isə: ATƏŞ EVİ, GÜNƏŞ EVİ, yaxud SƏMA, GÖY QÜBBƏSİ anlamındadır. Dini kitabların SƏMAVİ adlandırılması da bununla əlaqədardır. ESTA sözünün digər dəyişilmiş formada tələffüzü ES+AT (ƏS+AT) şəklini alır. Bu şərq münəccimlərinin ƏSƏD adlandırdıqları Şir bürcünün adıdır. Bu bürc isə istilərin düşdüyü Yaz-Yay aylarında səmada qərarlaşır. İyun ayının 21-də isə ƏSƏD (ŞİR) bürcü GÜNƏŞLƏ birləşir, Yerə gələn istilik, atəş maksimuma çatır.

ƏSƏD elə buna görə də İSTİ, işıqlı, odlu, atəşli yayın simvolikası kimi başa düşülür. Günəşin Zodiak (ekliptika) bürcləri boyunca zahiri hərəkətinin illik çevrəsinin Yaz və Payız bərabərliyi - Yay və Qış günəşduruşu nöqtələrindən keçən XAÇ işarəsi SƏMANI xaç simvolu ilə ifadə etməyə gətirmişdir. Günəş çevrəsi də qədim türklər tərəfindən XAÇ-la (SVASTİKA) ilə simvollaşdırılmışdır. Xaç həm də yaranan kimi 4 istiqamətə yayılan Atəşin, işıq şüalarının rəmzidir. Ümumiyyətlə, BİR SİMBOL kimi XAÇ işarəsi Makro aləmdən Mikro aləmədək bütün varlığı, onun əsasını təşkil edən mütləq substansiyaları (4 ünsürü) əks etdirən universal səciyyəli simvoldur. O, həm də, varlıqdan ayrılmaz hərəkəti, dövrəni rəmzləndirir. Xaçın universal səciyyəli simvolizmi Dünya, Kainat haqqında qədim türk-şumer dünyagörüşü ilə bağlıdır. Yaranış, Varlıq haqqında bu dünya görüşü isə sonrakı dini fəlsəfi baxışların əsasına çevrilmişdir. Atəşdən qordan-qığılımdan dörd istiqamətə Xaçvari yayılan şəfəq haqqında Esxil Allahların qəzəbnə gəlmiş Prometeylə əlaqədar yazır:

*... çiçək kimi açılan atəşini,
Şəfəqləri dörd yerə saçılan atəşini,
Oğurlayıb aparmış vermişdir insanlara,
Allahların yanında olmuşdur üzüqara.*

(Esxil. Zəncirlənmiş Prometey. Bakı, 1975, səh.4)

Burada biz diqqəti atəşdən yaranan şəfəqin 4 istiqamətli kimi qəbul olunmasına yönəldəcəyik. Çünki yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi antik yunan təfəkkürü həm bütövlükdə Kainatı, Səmanı, Göy qübbəsini (makrokosm), həm də qığılıcı, qoru, atəşi (mikrokosm) 4 istiqamətli Xaçvari qəbul etmişlər. Bu cür dünyagörüşünün mənbəyi isə daha qədim olan türk-şumer mifoloji dünya baxışıdır.

Yada salmalıyıq ki, məbədgahlar, zikuratlar, böyük tanrı evinin - GÖY QÜBBƏSİNİN modeli, onun yerdəki inikası kimi düşünülmüş, inşa edilmişdir. Onlar da allah evi adlandırılmışdır.

Vizantiya mədəniyyətindən bəhs edən A.P.Kajdan qeyd edir ki, Xristian kultunun başlıca prinsipi simvolizm idi, hansı ki, onun real predmetləri fəvqəltəbii məna ifadə edirdi. Daha sonra müəllif yazır: "Все элементы культа становились символами, аллегориями обнаруживали иное, внутреннее, тайное значение. САМЫЙ ХРАМ ОКАЗЫВАЛСЯ СИМВОЛОМ КОСМОСА" (kursiv mənimdir R.Ə).

Bizanslıların IX əsrin ikinci yarısında formalaşdırdıqları yeni tip məbəddən danışan A.P.Kajdan göstərir ki, "КРЕСТОВОКУПОЛНИЙ" (Ə.R.) adını alan bu məbədlərdə: "С четырех сторон к куполу примыкают полусилиндрические своды, образуя в плане подобие "греческого креста", что и дала названий этому типу церквей" (A.П.Каждан. "Византийская культура, X-XII вв." Издательства "Наука", Москва, 1969, с.108-115).

Göründüyü kimi inşa olunan yeni məbəd-kilsə səmanın oxşarı, obrazıdır, onun yerdəki şəkli, inikasıdır. O həm də səmanın obrazı, bənzəri kimi KRESTVARİ, XAÇVARİ quruluşdadır və TSERKVO adlanır. Krest, Tserk sözlərini kursivlə yazmaqla nəzərə çarpdırmaq istəyirik ki, "türk-şumer mifoloji modelinin" köməyi ilə semantik mənası açılan sözlər kimi KREST sözü də TSERK sözünün əksidir. Sözün sonundakı VO elementi isə əks yazılışda yenə də OV-EV deməkdir. Əgər həqiqətən də VO elementini türk dillərindəki EV sözünün eyni kimi qəbul etsək TSERK+VO sözü bütövlükdə KREST EVİ mənasına gəlir. Krest sözünün KR + EST elementləri isə EST - yuxarıda bəhs etdiyimiz GÜNƏŞ, ATƏŞ mənasını verən E S T A, yaxud ƏS-TA sözlərinin qısaldılmış formasıdır. KR isə dilimizdə indi də işlənən QOR sözünün təhrif olunmuş formasıdır.

Krest sözünün ESTA-GÜNƏŞ, ATƏŞlə bağlılığı bir də onunla aydınlaşır ki, həmin məbədgahlar inşa olunarkən mütləq günəşlə əlaqələndirilirdi. "Rannevizantiyskie xrami vozdvizalis preimuşestvenno v forme bazilik, vityanutix v dlinu zdanii, sentralnaya çast kotorix vela k raspolojennoy strogo na vostoke

apside, svodçatoy nişe, qde naxodilsya altar s prestolom." (yenə orada səh.115).

Sözün məna açımının ümumi bir mexanizmə tabe olmasını daha aydın başa düşmək üçün QAMların mənanı daxildə gizlətdiyi iki sözə də diqqət yetirək. AKKAD və QƏSSAB sözlərinə.

Fadlun Əfəndi 12 simvol və təcəssümi kitabında "AKKAD" sözünün mənasının DAĞ olduğunu qeyd edir. "12 simvolov i olitsetvoroniy", səh.35. Bakı, "Gənclik", 1998.

Yenə də AKKAD sözünü heca ilə AK + KAD şəklində yazıb, birinci hecanı soldan sağa AK şəklində, İKİNCİ hecanı isə əksinə - sağdan sola oxumaq (tələffüz etmək) lazımdır, onda AK + KAD sözü AKDAK şəklinə düşür. Aydın görünür ki, DAK-DAĞ sözü güzgü qaydası ilə əksinə çevrilərək, DAĞ sözünün mənası gizlədilmişdir. Dağ sözünün türk dilində olmasını izah etməyə ehtiyac yoxdur. AĞDAĞ sözü isə bütövlükdə Akkadların sitayiş etdiyi Göy qübbəsi, səma dağı mənasındadır.

Elə indinin özündə də mənası başkəsən olan qədim türk sözü QƏSSAB da həmin mexanizmlə formalaşdırıldığından sözün mənası öz içərisində verilmişdir və həmin mexanizmlə də açılır.

QƏS + SAB BAS + QƏS

(S-Ş və Q-K əvəzləməsi ilə BAŞ+KƏS - BAŞKƏS ifadəsi alınır. Yeni ifadə və adların işlədilməsi - verilməsinin QAMLARA, onların əlahiddə səlahiyyətlərinə aid olduğu "Kitabi Dədə Qorqud" dastanından bizə məlumdur (Dədə Qorqud adverbəndir) elə dastandakı HECƏSİNDƏN DÜZ OXUNSA . . . İfadəsi də bununla əlaqədardır.

Mifoloji yaranış modelinin bərpası ondan qamların gizli saxladıkları zəngin bir aləmə daxil olmağa açar verir. Bu möcüzəli, qapalı, sirli aləm qədim dünyanın çox geniş bir ərazisini əhatə edir. Özünəməxsus xüsusi üsullarla kodlaşdırılmış həmin sirli xəzinəyə yalnız və yalnız türk-şumer dünyagörüşü yol açır. Müasir sivilisasiyanın kökündə dayanan mifoloji, dini-fəlsəfi, elmi və mədəni həyatın inkişafında izləri indi də qalan sirli qam

dünyagörüşünün düyünü açıldıqca indiyədək müəmmalı görünən, başa düşülməyən bir çox mətləblər aydınlaşır.

Kodlaşdırılmış qam sistemi qədim türk təfəkkürünə əsaslandığından elə qədim türk dünyagörüşünün prinsipləri əsasında özünü büruzə verir. Gözəgörünməz, dərkedilməz kodaltı mahiyyət qədim türk idrakının aynasında tam aydınlığı ilə özünü təqdim edir, tanınır, tanıdır.

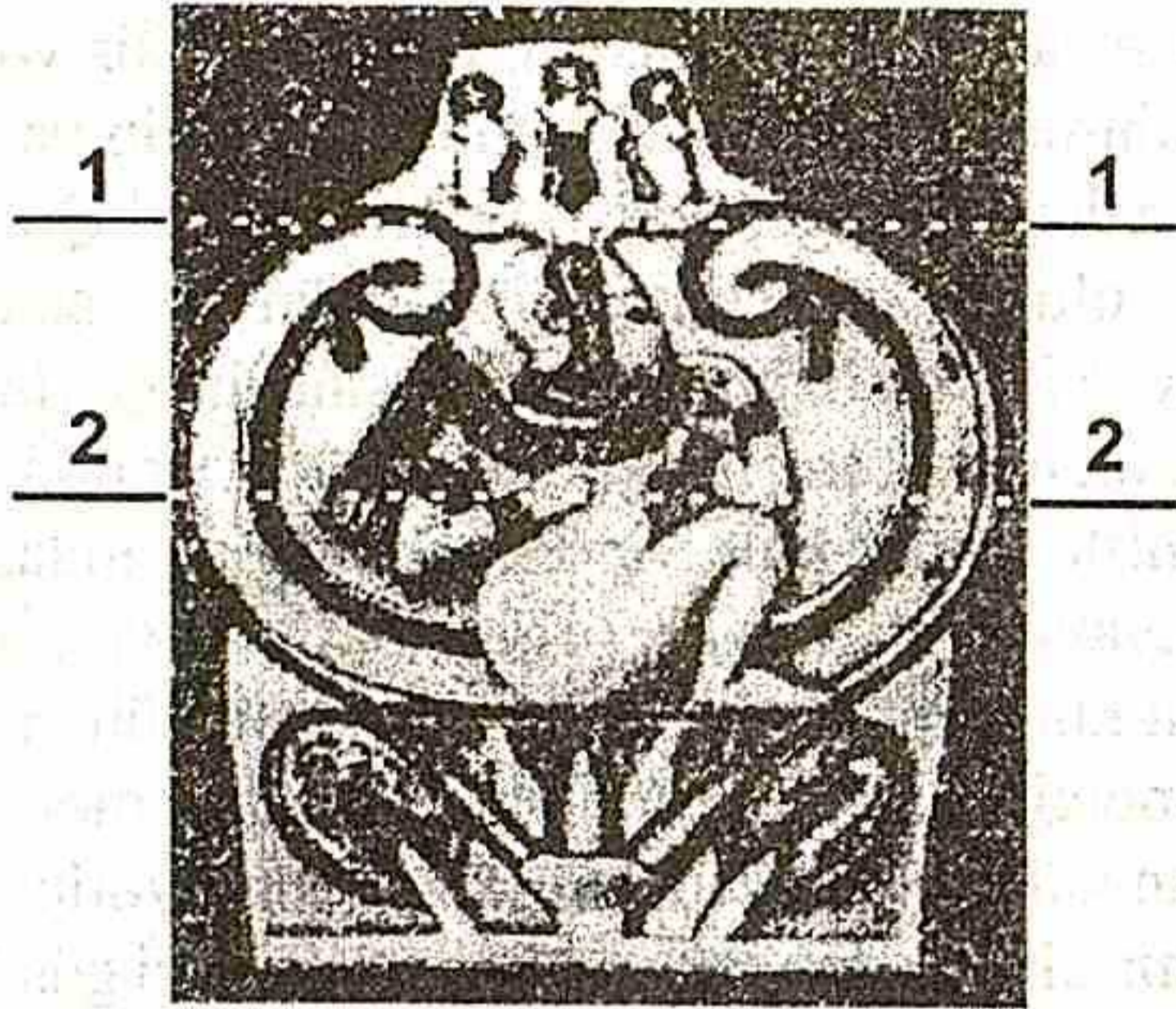
Bu tanınma qədim Altay, Çin, Hindistan, Şumer, Misir və nəhayət bizim əski yurdumuz Azərbaycanın mədəni irsinin vahid bir sistem kimi formalaşdığını göstərir. Min illər əvvəl Qobustan qayalarında əks olunan qam dünyagörüşünün çox-çox sonralar qədim Şumerdə, Misirdə özünü göstərməsinə aid çoxlu faktlar müəyyənləşdirmək mümkün olmuşdur. Türk-şumer dünyagörüşünün, yaranış miflərinin qədim yunan mifologiyasında, fəlsəfəsində deformasiyaya uğradılaraq orijinal kimi təqdim olunması, əsl mənbənin min illər boyu gizlədilməsi, bu dünyagörüşdən qidalanan monoteist dini zümərənin mənimsədiyi mənbəyə, kökə, onu yaradan xalqın, etnosun özünə, mədəniyyətinə düşmən kəsilməsi, həmin sirli aləmə bələd olan, bu kökləri göstərmək istəyən düşüncəli başlara divan tutması zaman-zaman yaddaşlardan öz idrakının məhsulunun itirilməsinə gətirmişdir.

Biz bu yazı boyu türk-şumer dünyagörüşünə əsaslanan Qam jarqonun köməyi ilə Hind, Misir, Yunan mifologiyasında və fəlsəfəsində işlənən bir çox termin və adların türkmənşəli olması barədə aşkar etdiyimiz faktların müəyyən hissəsini göstərmişik. Belə faktlar çoxdur. Həm də mifoloji modeldə özünəməxsus yeri olan güzgünün, aynanın köməyi ilə bir çox qədim təsvirlərin mənasının açılmasından bəhs etmişik. İndi qədim Misir təsvirlərindən birinin - Qor allahının şəklinin sirrini həmin üsulla açmaqla, onu elə həmin üsulla sirri açılan qədim Qobustan təsvirinin formalaşdırılması mexanizmi ilə müqayisə aparacağıq.

Əvvəlcə onu qeyd edək ki, qədim rəssamlar, təsvir ustaları dünyanın yarı düz, yarı əks olması haqqında təsəvvürlərini eyni ilə canlı varlığa, insana, heyvana, bitkiyə də şamil etmişlər.

Dünyanın simmetrikliliyini, xüsusilə insan, qurd, öküz sifətlərinin, üzlərinin simmetrikliliyi ilə müqayisə etmişlər. Bunların yarısını düz, yarısını əks, inikas hesab etmişlər. Buna görə də sirli, çox vaxt kombinə edilmiş təsvirlər yaradarkən bunu yarım sifət, üz (insan, qurd, öküz və s.) təsviri vasitəsilə formalaşdırmışlar.

Üz quruluşu simmetrik olduğundan yarım üz təsvirini güzgü vasitəsilə tam simmetriyaya tamamladıqda şəklın əsl mahiyyətini dərk etmək, başa düşmək olur.

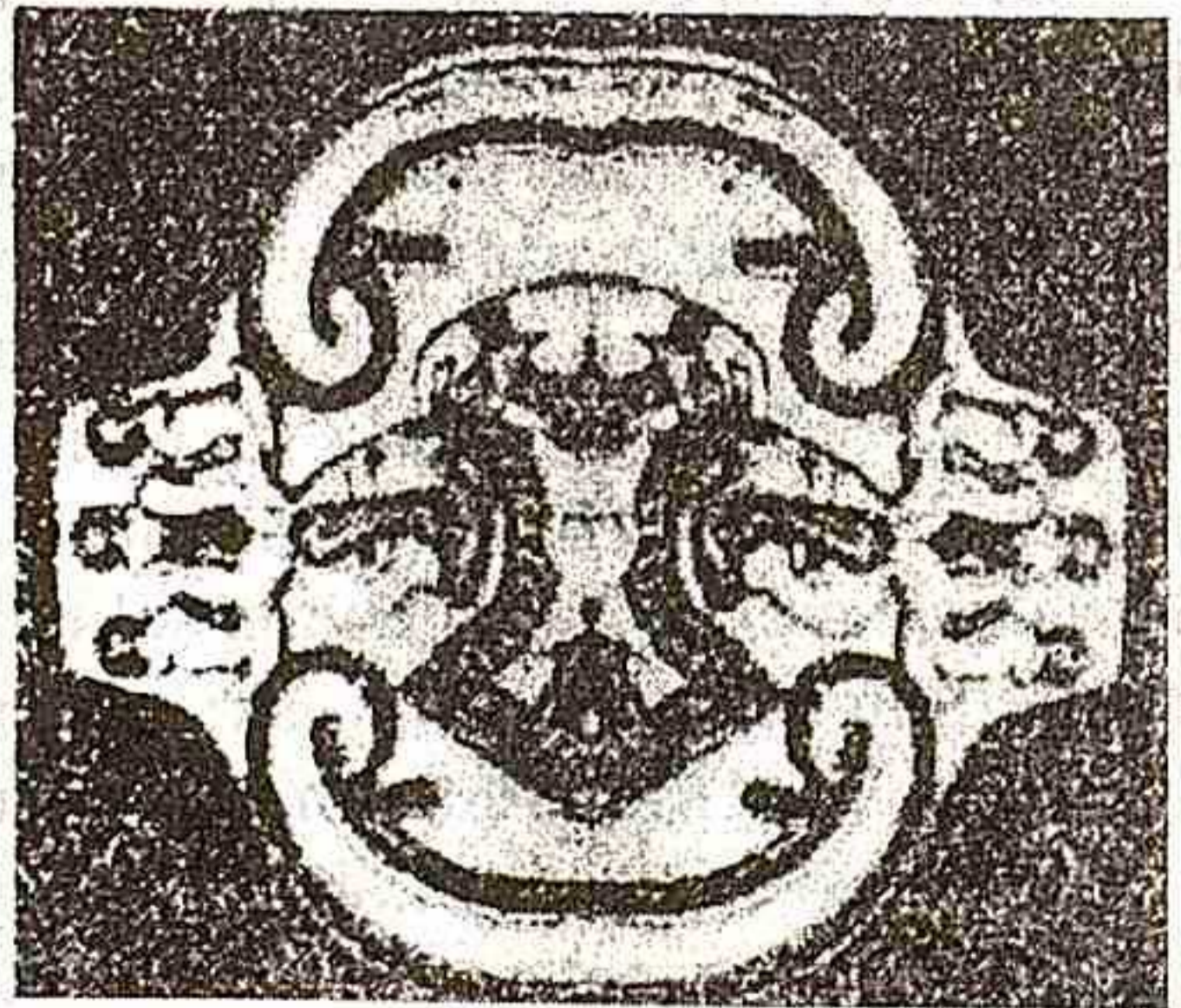

Şəkil 18.

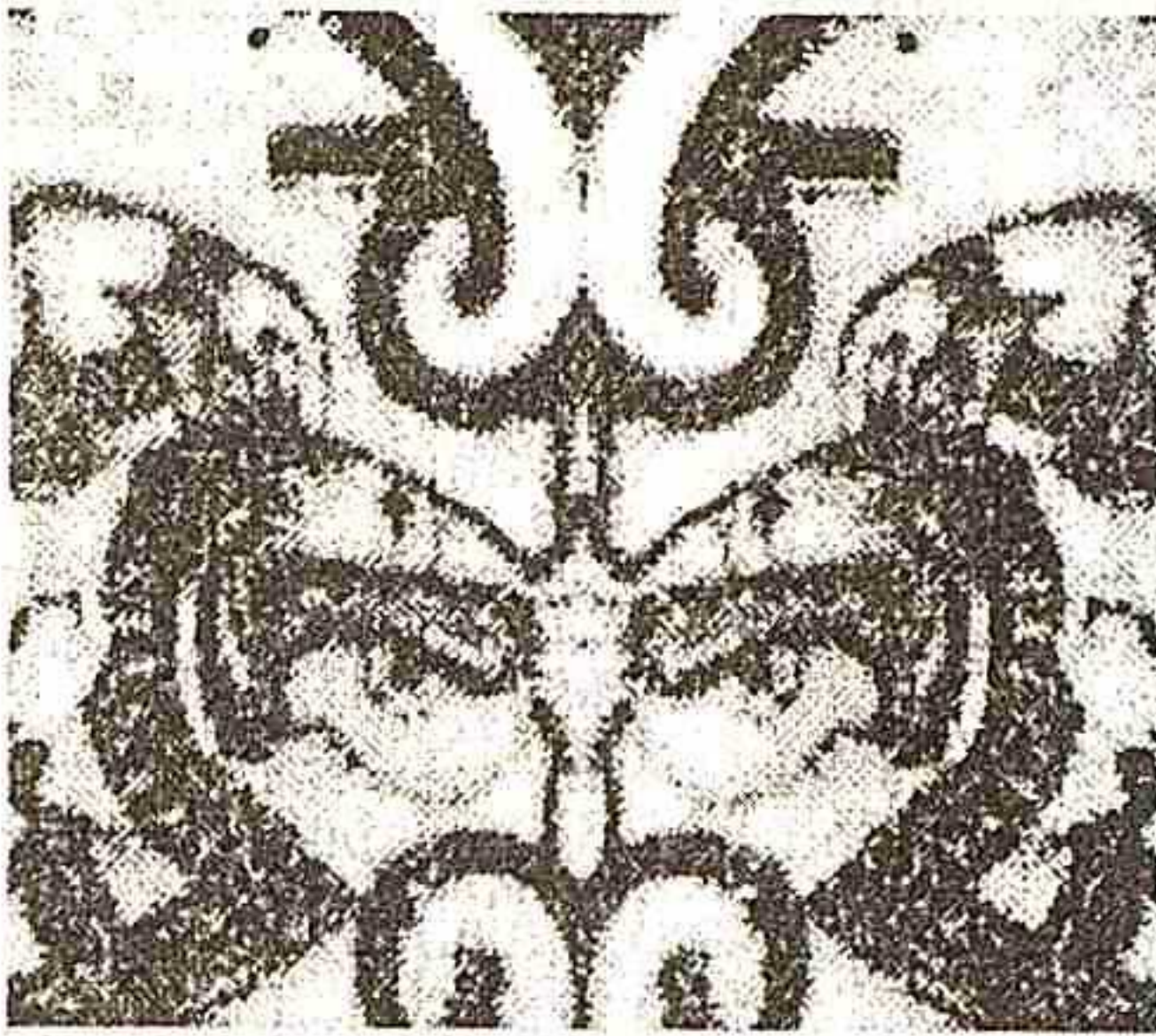
İndi Qor allahının şəklini həmin üsulla nəzərdən keçirək (şəkil 18). Bu qədim Misir Qor allahının təsviridir.

Fil sümüyü üstündə işlənmiş bu qədim təsvirə nə qədər diqqətlə baxılsa da ondakı mənaları adi nəzərlə görmək ol-

mur. Lakin şəkli 90 dərəcə çevirib ona \perp xətti boyunca perpendikulyar qoyulmuş güzgü ilə baxdıqda təsvirdəki quلاق insan gözüne çevrilir və aydın insan sifətinin təsviri alınır (şəkil 19). Sonra şəkil 18-ə bu dəfə güzgünün üzü sağa olmaqla 1-ci xətt boyunca baxaq. Bu dəfə

Şəkil 19.

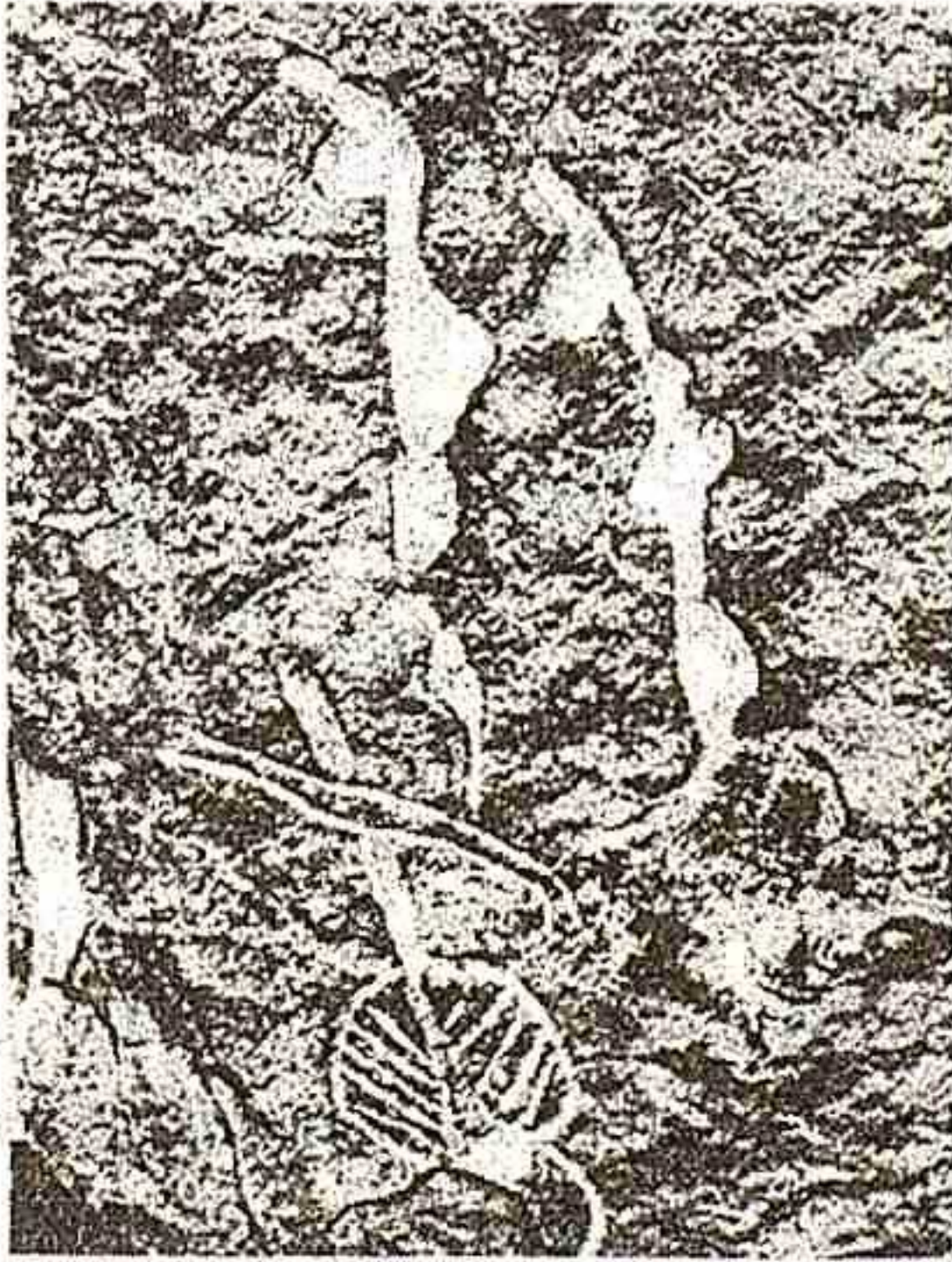
Şəkil 20.

qurd üzünün təsviri alınır (şəkil 20). Yalnız bundan sonra başa düşmək olur ki, Qor allahının təsviri yarım insan, yarım qurd üzünün şəkildən kombinə edilmişdir. Yarım simmetriyaları güzgü vasitəsilə tam simmetriyaya tamamladıqda insan və qurd üzvləri bütövləşir.

İndi həmin üsulu iki Qobustan qayaüstü təsvirinə tətbiq edək.

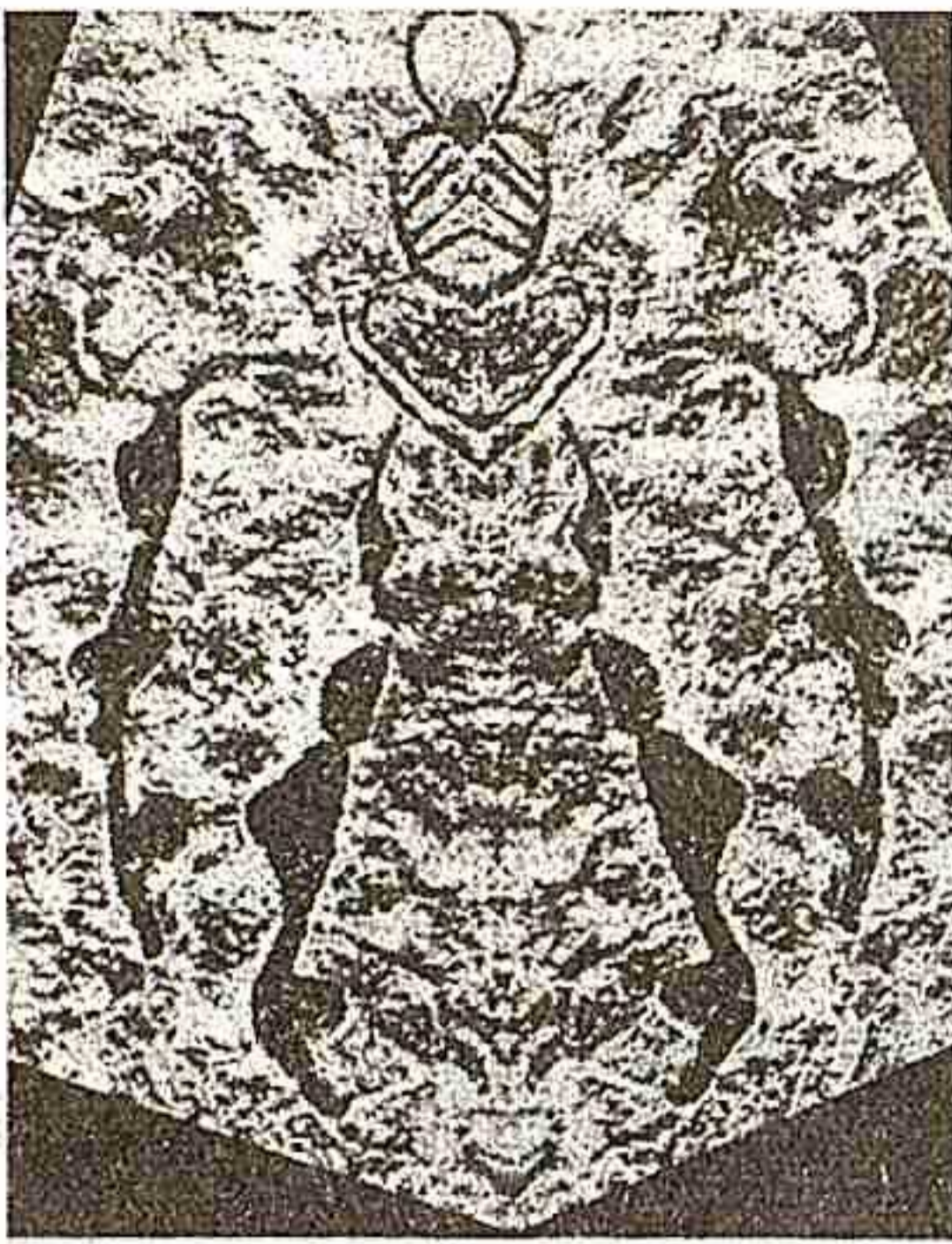
Bu Qobustan qayaüstü təsviri Bakıda "İşıq" nəşriyyatı tərəfindən 1974-cü ildə buraxılmış "İnsan, zaman, izlər..." adlı foto albomdan götürülmüşdür (Y.Şamilovun çəkdiyi şəkillər əsasında tərtib olunmuş fotoalbomda şair E.Borçalının Qobustana həsr

etdiyi poema, Vidadi Paşayevin "Ona da Qobustan deyərlər..." yazısı vardır).

Şəkil 21.

Şəkil 21-dəki kompozisiyadan əslində heç nə başa düşmək olmur. Lakin bizim irəli sürdüyümüz konsepsiyaya görə kompozisiyanın aşağı hissəsində verilmiş qeyri simmetrik dairə həmin kompozisiyadakı təsvirin açarı olmalıdır. Belə ki, qeyri-simmetrik dairənin mərkəzindən üzünü yuxarı keçən xətt boyunca həmin dairənin sağ və sol tərəfləri ayrı-ayrılıqda simmetriyaya tamamlanma-

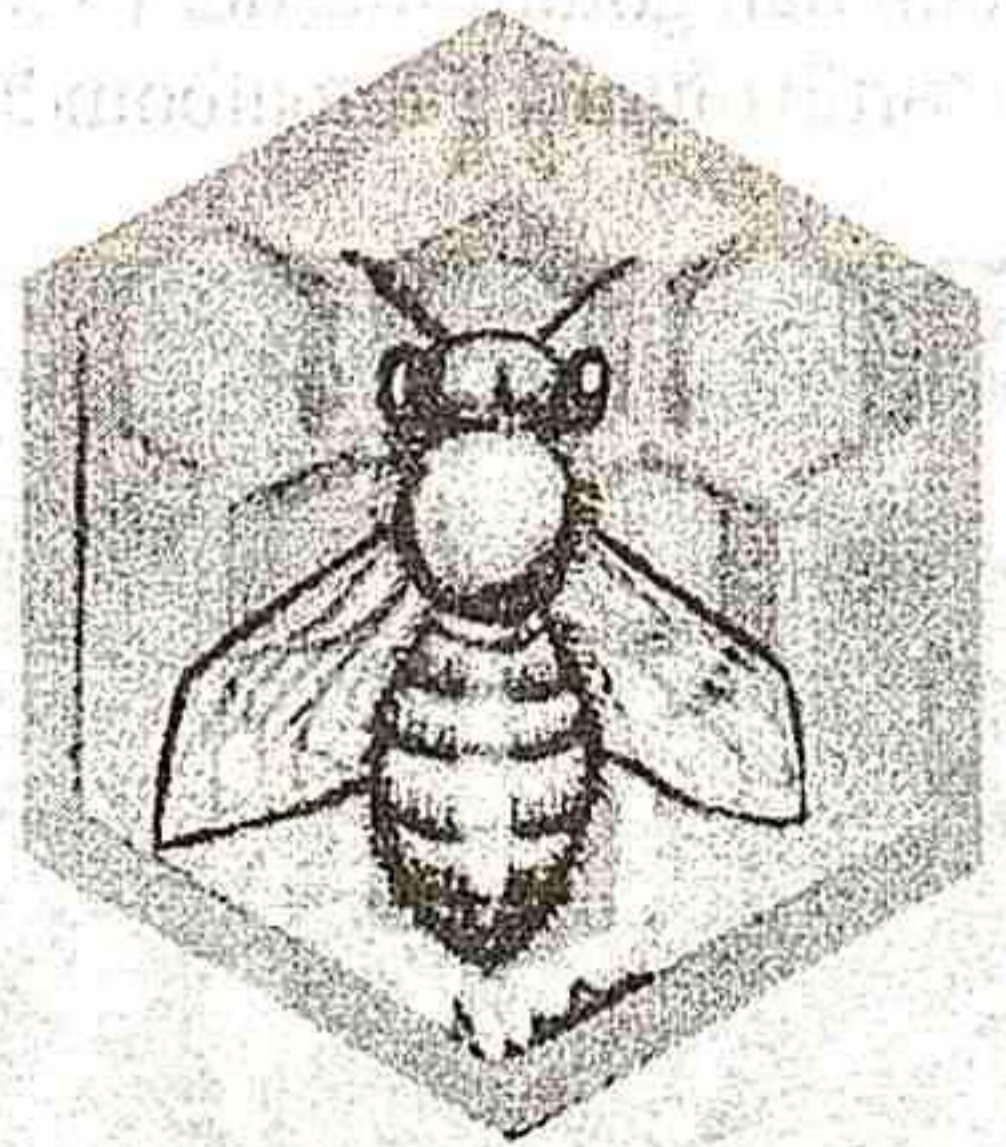
Şəkil 22.

görəcəyik.

Bəs mifologiyada, qədim əcdadlarımızın təsəvvüründə arı nəyi simvollaşdırır? Professor A.Şükürovun yazdığına görə arı "Qızıl əsrdə" ilahə obrazı olmuşdur (Bax: Mifologiya 7-ci kitab, səh.91, Bakı, "Qartal", 1999). Arı simvolu mifik təsəvvürlərdə Azər Odinin atası Baal ilə də müəyyən mənada bağlıdır.

Arılara qədim Hindistanda etiqad olunurdu. deyilənə görə göyü təcəssüm edən və bəşəriyyətə Həyat bəxş etmiş ən başlıca hind allahı Vişna lotos çiçəyinin ləçəkləri arasında istirahət edən arı görünüşündə təsvir edilirdi (П.Мариковский, Тайны мира насекомых, "КАЙНАР", Алма-Ата, 1969, стр.56)

lıdır. Bu zaman təsvirdəki əsl şəkil bütövləşməli, buradakı mənə aydınlaşmalıdır. Bunu isə perpendikulyar qoyulmuş güzgü vasitəsilə etmək olur. Güzgünü dairənin mərkəzindən üzə yuxarı keçən xətt boyunca qoyub baxdıqda aşağıdakı təsvir alınır (Şəkil 22). Aydın olur ki, yuxarıdakı fiqurlar ümumi təsvirin ancaq konturlarıdır. Şəkil 22 ilə bal arısının fotosəkli arasında müqayisə aparaq. Şəkil 23 arının fotosəkli. Təsvirlərin eyni olduğunu

Şəkil 23.

Nizami Gəncəvi də arı pərdəsini "Göy"lə eyniləşdirir.

*Arının pərdəsi bir suri gülüdür bütöy,
Sənin pərdənsə - arı pərdəsi adlanan göy.*

(N.Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi, səh.80, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1947)

Maraqlıdır ki, sirli, gizli üsulla çəkilmiş arı təsviri elə bil Nizami Gəncəvinin yuxarıda misal gətirdiyimiz misralarının davamına da diqqət yetirməyi tələb edir:

*Bu dünyanı idarə edən pərdədəkilər
Sirrini gizlətdilər pərdədə, tut bir xəbər.
O pərdənin yolundan sən gəldiyinçün axır,
Sən o pərdəni yırtıb çıxdın haqq yoldan axır.*

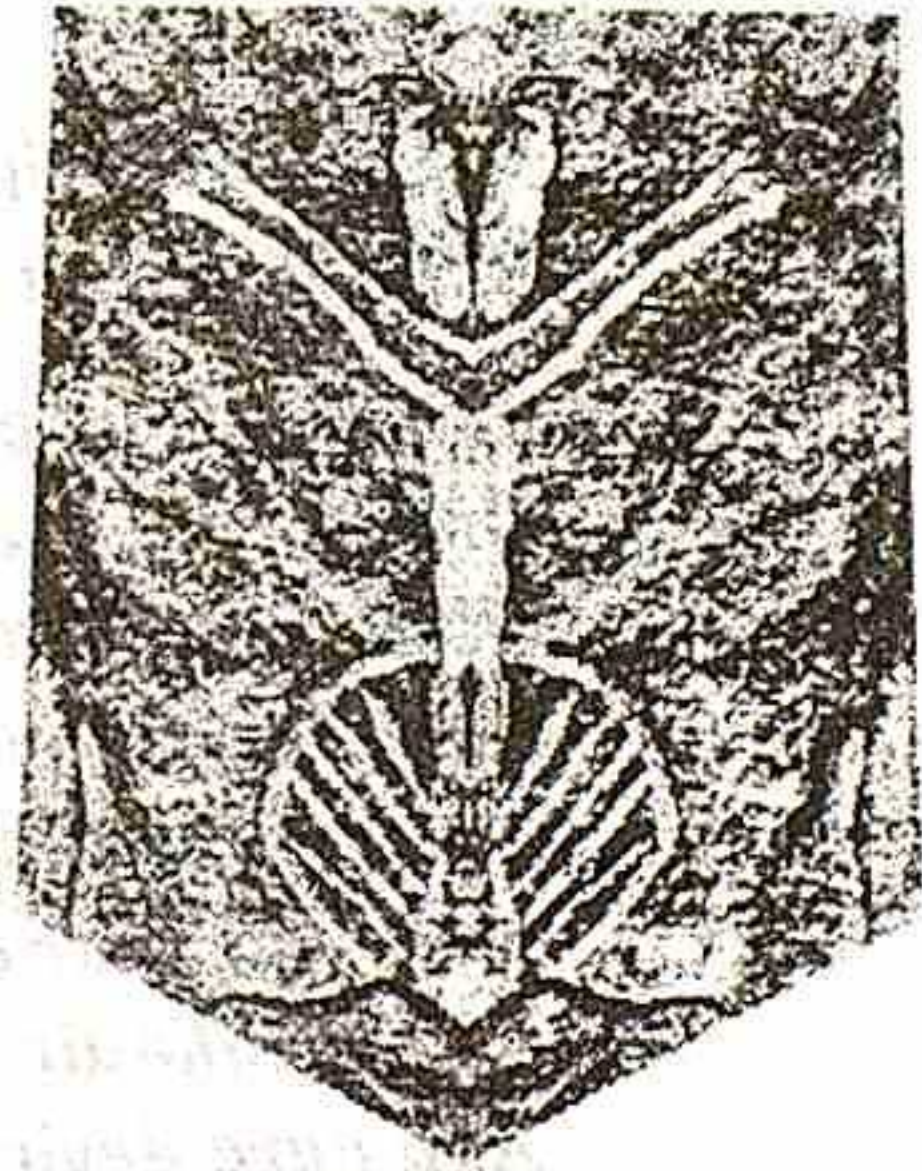
.....
*Bu pərdə dalındakı oyunbaz, ol aşına,
Oyuncaqçın çəkmədi bu pərdəni başına.
Əlini bu pərdədən başqa bir yerə vurma!
Bu pərdə xaricində bir hava çalıb durma!
Ayıl bir bu pərdədə nə varsa eşit, ayıl,
Sirlər pərdəsinə məhrəm ol, məhrəm sayıl!*

(Yenə orada, səh.80)

Bu sirli pərdənin arxasında daha nələr olduğunu həmin təsvirə bu dəfə güzgünün üzünü sola tərəf qoymaqla baxaq.

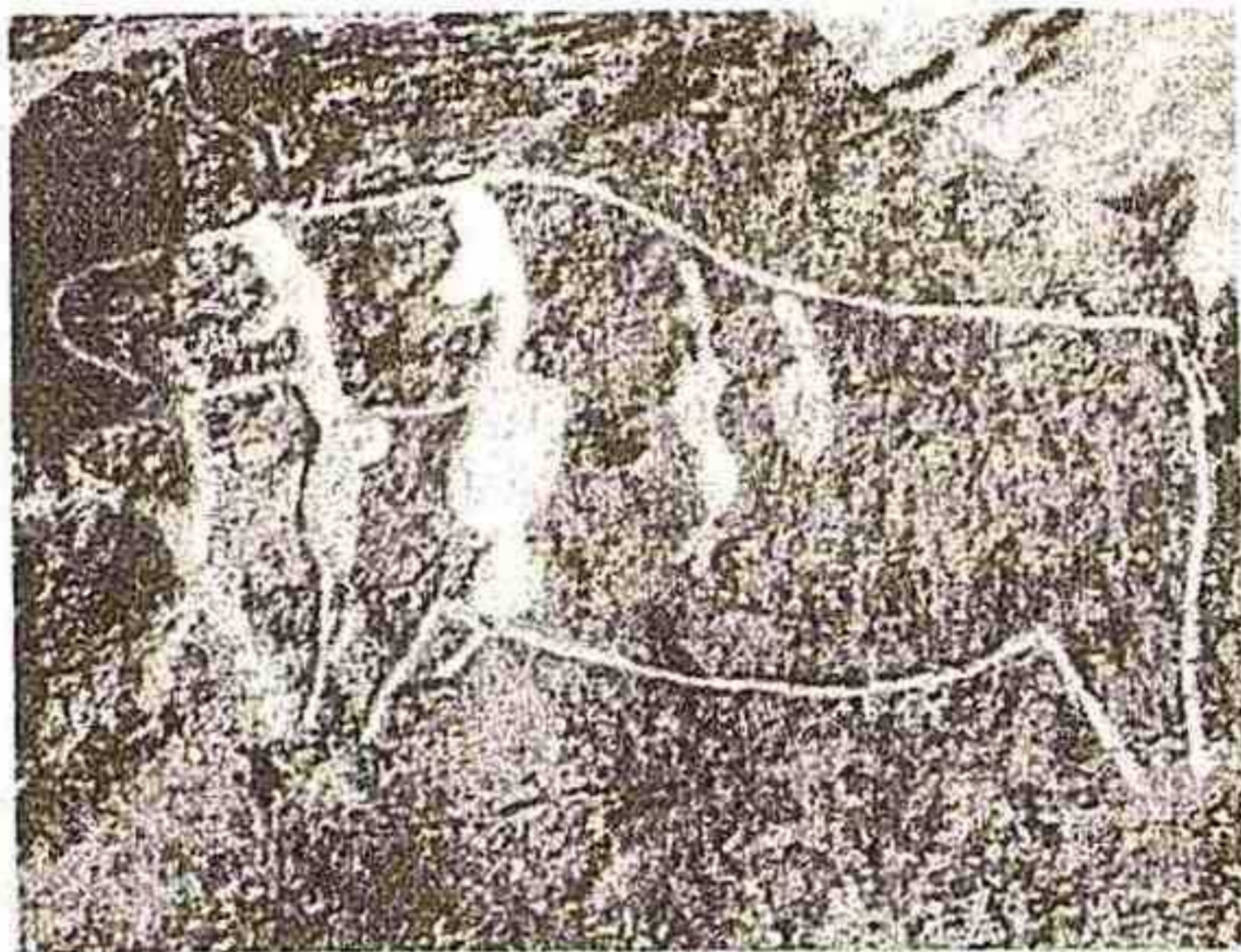
Bu zaman əvvəl gözə görünməyən aşağıdakı təsvir alınır (Şəkil 24).

Bu insan sifətinin təsviri deyilmi?

Şəkil 24.

Bu cür kombinə edilmiş şəkillərdən biri də Kiçikdaş dağı, Qayaaltı sahədəki 5 №-li daşdakı təsvirdir (Şəkil 25).

Şəkil 25.

Bu şəkilin də ön tərəfindən güzgü üsulu ilə insan surətinin təsviri alınır (Şəkil 26). Çünki, yarım insan surəti şəklin bütöv kompozisiyası ilə kombinə edilmişdir.

Beləliklə, dünyanı dərkən məxfilik qریفi kimi formalaşdırılan tüpk-şumer modelinin özü həmin sirli aləmin açılmasına xidmət edir. Bu sirli aləmə dərinədən bələd olan dahi Nizami əbəs yerə demirdi ki:

*Açarsız bildiyin bir çox qifillər
Bağlı qapılara alarlar açar.*

*Arif ol, qəm çəkmə, qəmdən et həzər,
Qum nəm çəkən kimi qəm qəmi çəkər.*

*Qəm yemə rəqibin sənə tay deyil,
Müqənnə qayıran əsil ay deyil.*

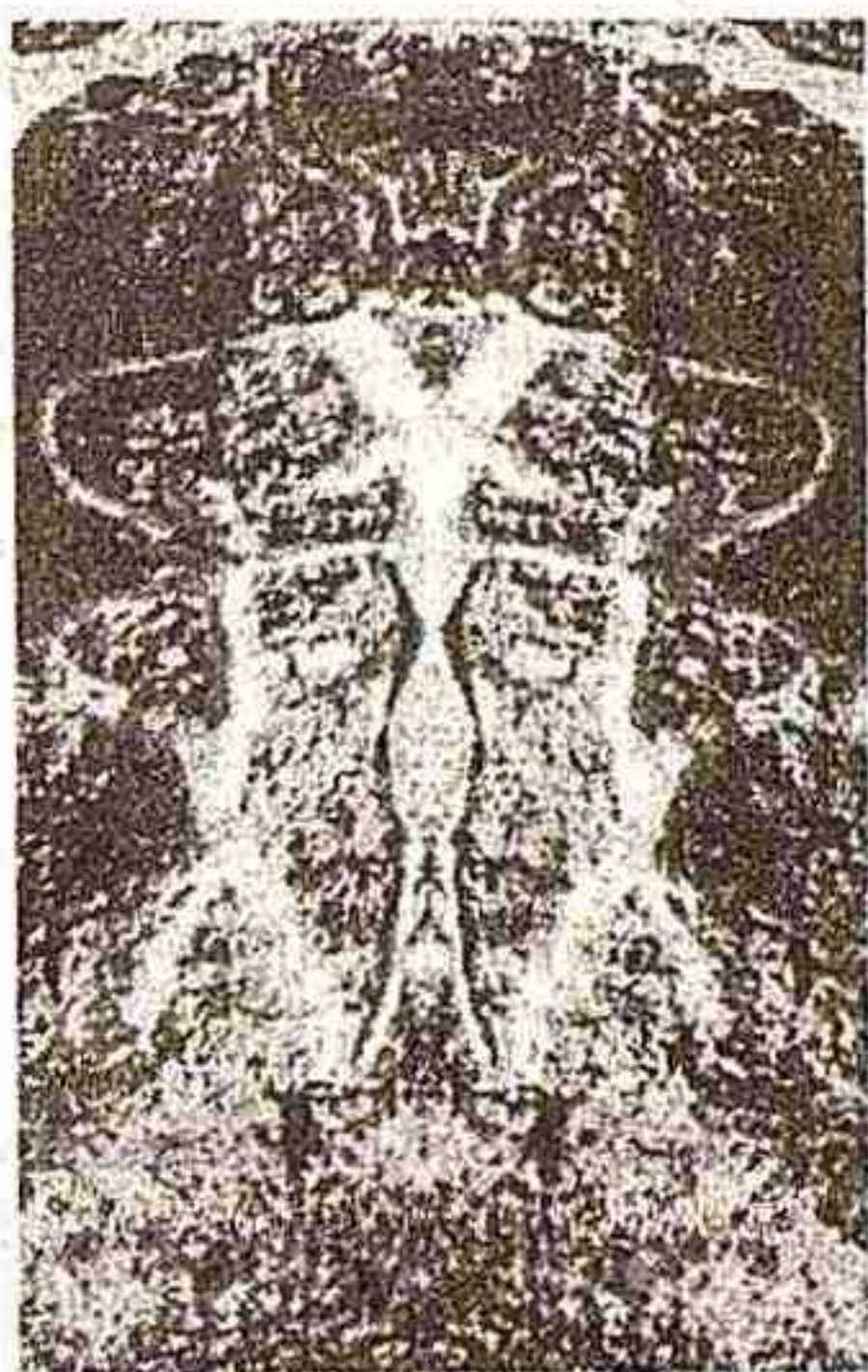
*Naxşəb quyusunu su basan zaman
Necə işıq alar dəmirdən cahan.*

*Bu bir ölkədir ki, çox dönək sözlü
Ağa qara deyir, kora da gözlü.*

(N.Gəncəvi. "Xosrov və Şirin". Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1947. səh.344).

Zəmanəsində açarsız sayılan qıfılların özünün sirlər aləminin bağlı qapılarına açar olacağını qətiyyətlə bildirən şair ölkəsində "dönək sözlü"lüyü vurğulayır, həm də "ağa qara", "kora gözlü" ifadələri ilə əksliyi ustalıqla arzusunda olduğu arif oxucusuna çatdırmaq istəyir.

Qədim şumer, Misir və Azərbaycan ərazilərində sirri yalnız türk-şumer dünyagörüşünün verdiyi açarla açıla bilən söz və ifadələr, al-lah adları, mifoloji terminlər, təsvirlər onu göstərir ki, əcdadlarımızın 6-7 min il əvvəl, bəlkə də daha qabaq kodlaşdırdıqları sistemin düyününü açmaq mümkündür. Həm də bəşər həyatının mifoloji, dini, fəlsəfi, mədəni tərəflərini əhatə edən bu düşüncə tərzini xalqımıza, söykökümüzdə aiddir. Çünki, Qobustan mədəniyyətinin tarixi bu yazı boyunca müqayisələr apardığımız məkanlarda formalaşan mədəniyyətlərdən daha qədimdir.

Şəkil 26.

SİRLİ BAKI - QƏDİM İÇƏRİŞƏHƏR

Son vaxtlar İçərişəhərdə gizli yeraltı yolların aşkar edilməsi bu möcüzəli şəhərin hələ açılmamış sirlərindən bir daha xəbər verir.

Qız qalası - İçərişəhər kompleksi uzunmüddətli tədqiqat obyekti olsa da, onun bir çox sirləri indiyədək açılmamış qalır.

Məsələ burasındadır ki, bütövlükdə Qız qalası - İçərişəhər kompleksi kahin - maqların min illər boyu gizli saxladığı Yaranış və Kainat haqqında fəlsəfi baxışları özündə əks etdirən qədim sənət möcüzəsidir. Memar fikrinin əsaslandığı bu dünyagörüş qədim Şumer-Türk dünyagörüşüdür. İçərişəhər-Qız qalası kompleksinin sirlərinin açılmasında həmin dünyagörüşü açar rolunu oynayır.

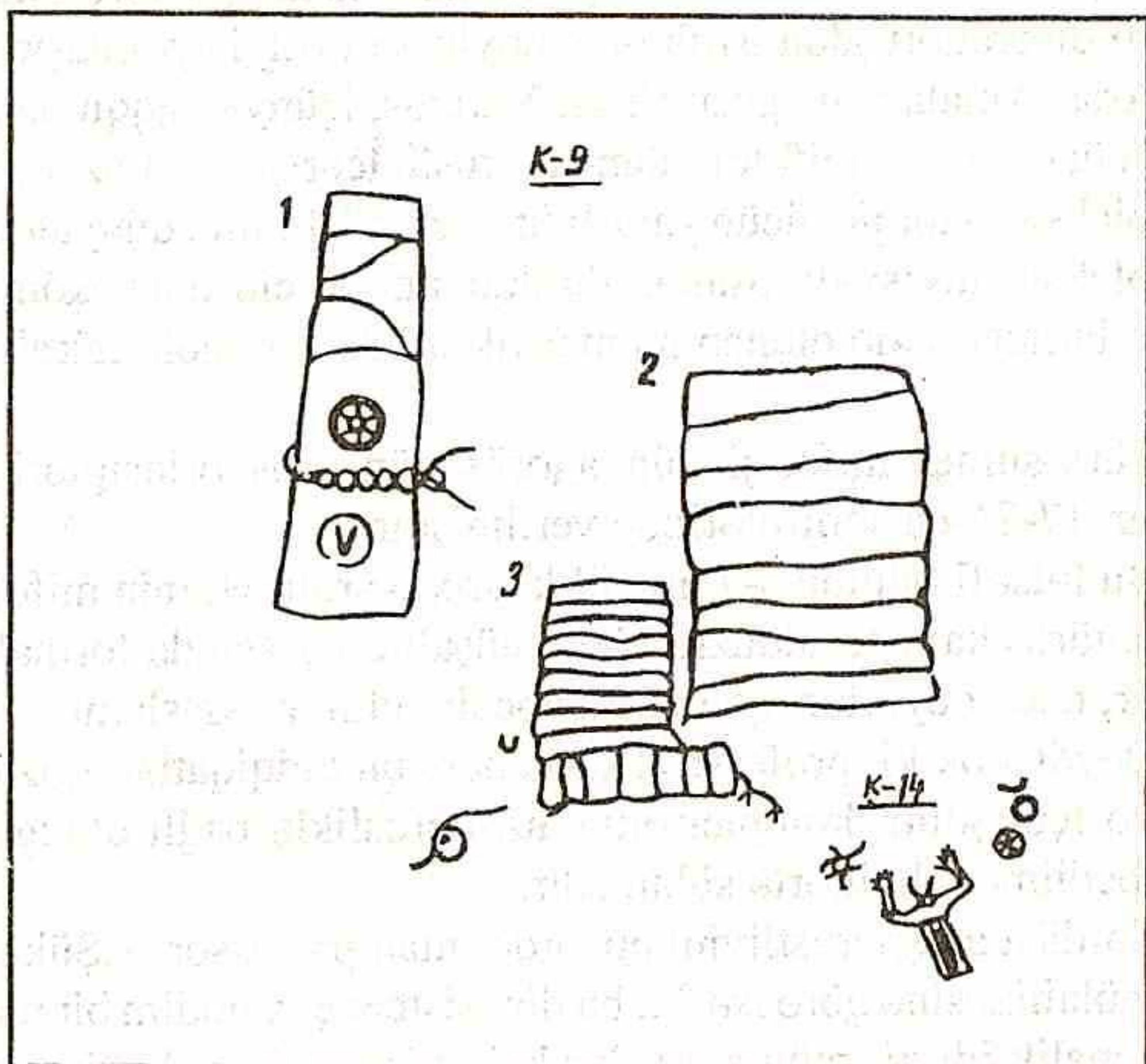
Əsas şərtlərdən biri odur ki, tikilmə tarixindən asılı olma-yaq, ona vahid kompleks kimi yanaşılsın. Bu cür yanaşma dünyagörüşlərin dəyişdiyi uzun bir tarixi dövrü əhatə edən mərhələlərdən keçib gələn gizli ifadə edilmiş memar fikrinin mənalarının dərk olunmasına kömək edir.

Ənənəvi mülahizəyə görə, Qız qalası V-VI əsrlərdə, yəni islamın Azərbaycana gəlməsindən əvvəl inşa olunmağa başlanmış, sonradan tamamlanaraq indiki vəziyyətinə salınmışdır. Başqa mülahizəyə görə, Qız qalasının tikilməsi tarixi e.ə. VIII-VII əsrlərə aid edilir.

Bu baxımdan Azərbaycanın qədim və ilk orta əsrlər dövrü memarlığını araşdıran professor Davud Axundovun tədqiqatları maraqlıdır. D.Axundovun fikrincə, Qız qalası qülləsi b.e.ə. VIII əsrdə, mümkündür ki, daha əvvəl inşa olunmuşdur. Həm də professor D.Axundov qədim Qobustanla Qız qalası arasında əlaqəni təsdiq edən maraqlı faktlar müəyyənləşdirmişdir.

Qobustandakı Yazılı qayasındakı 9 nömrəli daşda aşkar edilmiş və e.ə. III-II minilliyə aid edilən Qız qalasının sxematik təsvirinə görə, D.Axundov belə bir fikir irəli sürür ki, həmin

ibadətgah - qüllələr Zərdüştlikdən qabaqkı dövrün təsiri ilə yaradılmışdır (şəkil 1).

Şəkil 1

Biz Qız qalası və ümumiyyətlə İçərişəhər kompleksinin inşası ilə əlaqədar mülahizələrimizi irəli sürərkən D.Axundovun həmin fikrini əsas götürürük. Yəni mümkündür ki, kompleks daha qədim dövrdə inşa edilib, sonradan müxtəlif dövrlərdə bərpa olunub.

Hər hansı qədim dünyagörüşün incəsənətdə, tətbiqi sənətdə, o cümlədən memarlıqda əks etdirilməsi məlumdur. Ümumiyyətlə, bu günə gəlib çatan sənət nümunələrində, eləcə də qədim memarlıq komplekslərində ifadə olunan fikrin mahiyyətini, həmin sənət nümunəsini yaradan xalqın dünyagörüşünü öyrənmədən anlamaq qeyri mümkündür.

Qız qalası və İçərişəhər kompleksinin qədimiliyi haqqında yuxarıda gətirdiyimiz faktları nəzərə aldıqda, onun bir çox sirlərinin açılması üçün elə həmin qədim dövrdə xalqın yiyələndiyi fəlsəfi dünyagörüşdən istifadə etməyin zəruriliyi aydınlaşır.

Araşdırmalarımız göstərir ki, Yaranış, Dünya haqqında qədim Türk-Şumer mifoloji dünyagörüşü İçərişəhər-Qız qalası kompleksinin tətqiqi üçün yararlıdır. Belə ki, həmin dünyagörüş kompleksin inşasında əsas götürüldüyündən elə onun köməyi ilə də burada ifadə olunan memar fikrini dərk etmək mümkündür.

Türk-şumer mifoloji dünyagörüşünün əsas prinsipləri bu kitabın 17-24-cü səhifələrində verilmişdir.

Bu fəlsəfi təlimin 5-7 min illik tarixi vardır. Həmin mifoloji dünyagörüş kainatı, ulduzlu göyü müşahidə əsasında formalaşmışdır, necə deyərlər, qədim münəccim elminə əsaslanır.

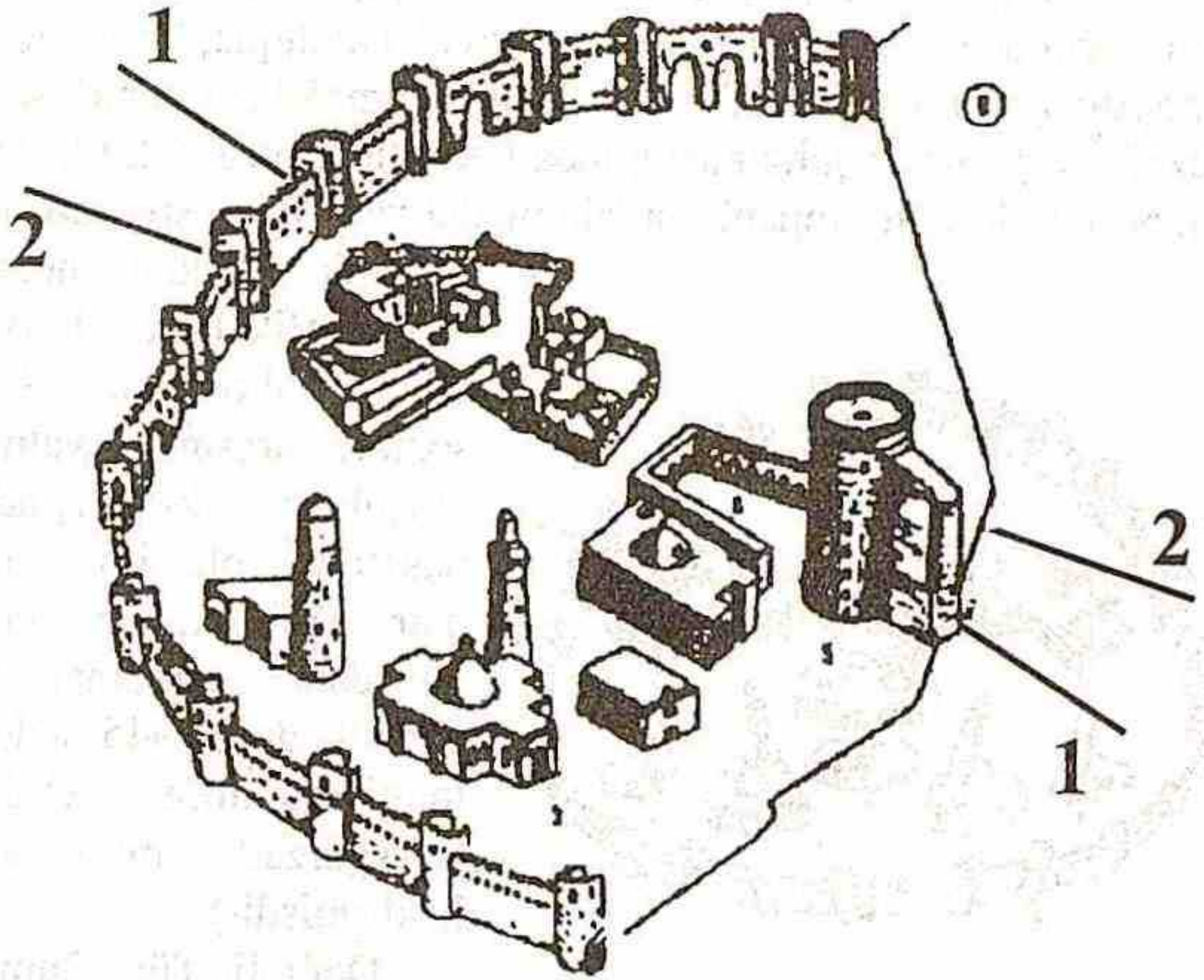
Qeyd edək ki, professor D.Axundovun tədqiqatları Qız qalası və İçərişəhər kompleksinin atəşpərəslərlə bağlı olduğunu təkzibedilməz dəlillərlə sübut edir.

Zərdüşt atəşpərəstliyini nəzərdə tutan professor A.Şükürovun mülahizəsinə görə isə "... bu dini sistem çox qədim bir mənbəyə malik idi ki, mütəxəssislər belə bir mənbəni bəzi qədim dinlərlə yanaşı, qədim Azərbaycan dinində axtarmağın lazım olduğunu qeyd edirlər".

İçərişəhər-Qız qalası memarlıq kompleksini həmin dünyagörüşü əsasında nəzərdən keçirək.

Şumerlər böyük çadır, tağ kimi baxdıqları, inam gətirdikləri Göyü, göy qübbəsini başlanğıcda zodiak bürcünün yaz bərabərliyi nöqtəsi olmaqla 15 hissəyə (bürcə) ayırmışlar. İçərişəhəri əhatə edən qala bürcləri də göyün simvolik forması kimi TAĞ şəklində, yarımçevrə formasındadır (şəkil 2).

Şəkildən göründüyü kimi, qala divarları 14 bürcdən ibarətdir. 15-ci bürc isə yarımçevrənin mərkəzində ("Göy qübbəsinin" ortasında) yerləşən Qız qalasıdır. Kompleksi inşa edən memarın fikrinə görə, relyef elə seçilmişdir ki, yarımçevrəni

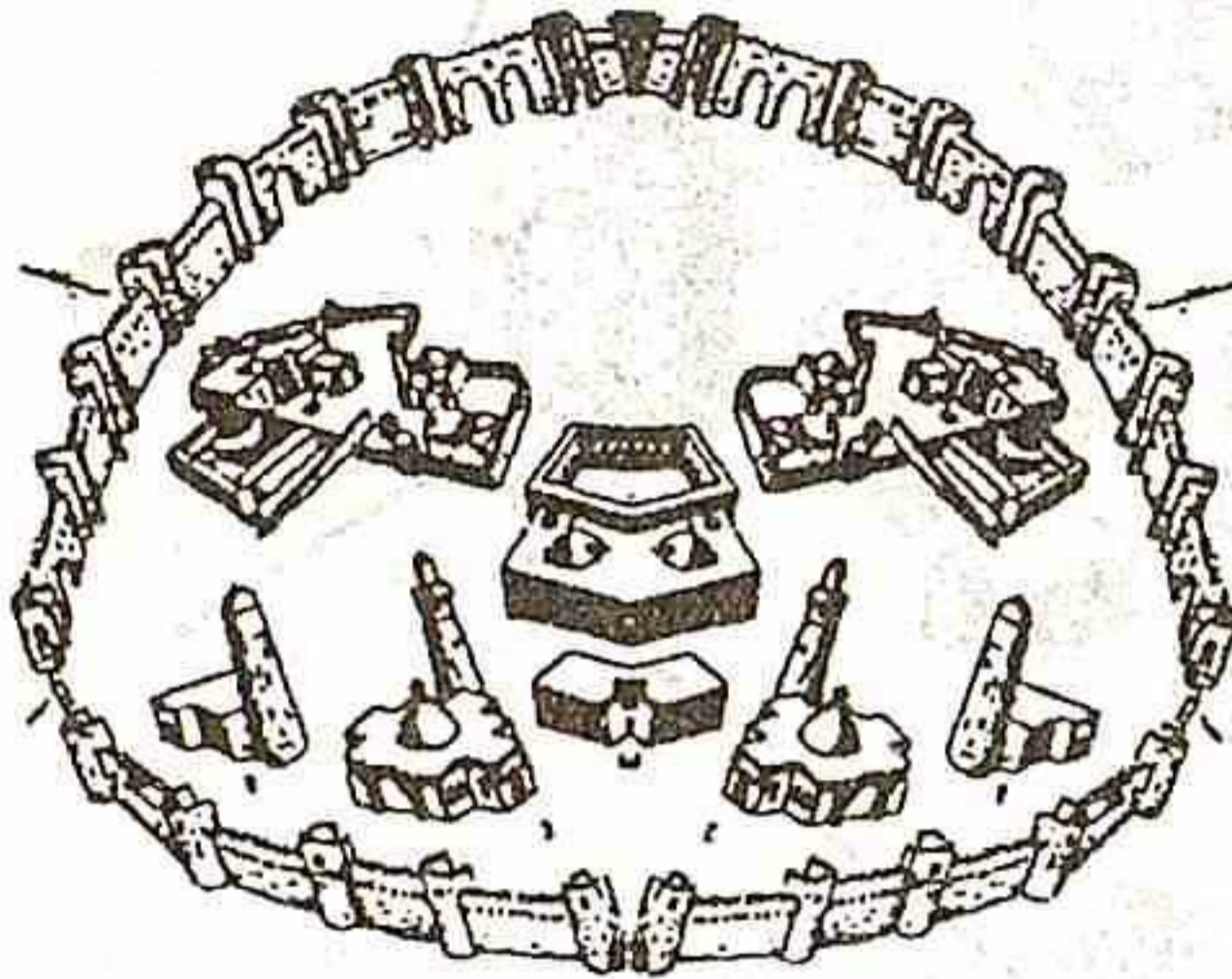

Şəkil 2

qarşıdan su qapasın. Su dünyanın (Yuxarı dünyanın, göy qübbəsinin) güzgüsü rolunu oynayır və bu dünyagörüşdə xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Yada salmaq ki, Qız qalası haqqında xalqın yadadşında qalan rəvayətə görə, qalanın özülü əvvəllər suyun içərisində olmuşdur. Əgər bu fikri qəbul etsək və yerli relyefi nəzərə alsaq, Qız qalasının özülünü dəniz örtükdə indiki Neftçilər prospekti və Əziz Əliyev küçələri boyunca dəniz 14 bürclü qala divarlarının yarımçevrəsini qarşıdan qapamalıdır. İçərişəhərin şəkli bütünlüklə güzgü rolunu oynayan suda-dənizdə alınmalıdır (Şəkil 3). Suda alınan təsvir 14 bürcü 28-ə tamamlayır və yarımçevrə tam çevrə şəklinə düşür. Bu isə mifik Türk-Şumer təsəvvürünə görə, bütün dünya, yaxud, Yaranış deməkdir.

Şəkilə qövsvari qala divarlarının uc nöqtələrini birləşdirən xətt boyunca perpendikulyar güzgü qoyub baxdıqda, həmin təsvir aydın görünür (Şəkil 3). Onu da qeyd etmək lazımdır ki, sirli güzgü - açar Şirvanşahlar sarayında I Xəlilullahın ailə türbəsində, portal kirşinin timpanlarındakı medalyonda gizli şəkildə verilmişdir.

Şəkil 3

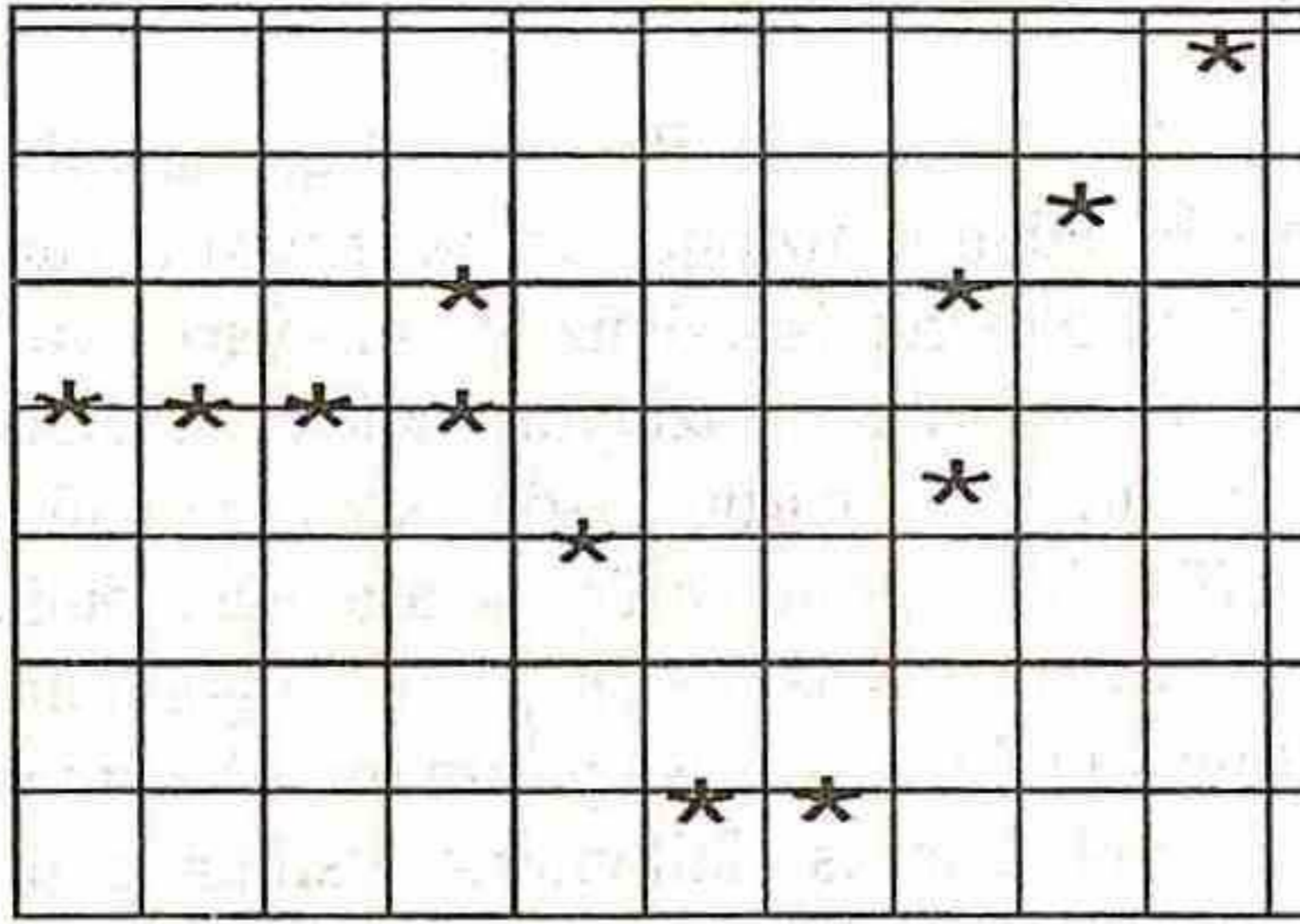
Medalyondakı ərəb qrafikalı yazıda Allah, Məhəmməd, Əli sözləri arasında yalnız güzgü üsulu ilə, güzgüdə əksətmə yolu ilə "memar" sözü oxunur (Güzgü vasitəsilə memar sözünü ilk dəfə 1945-ci ildə tədqiqatçı-alim Əjdər Ələsgərzadə müəyyənləşdirmişdir).

Deməli, Türk-Şumer dünyagörüşündə əhəmiyyətli yeri olan

Su-Güzgü qədim Azərbaycan memarlığında əsas fikri ifadə etmək üçün bir vasitə kimi istifadə olunmuşdur. Sonralar (1435-ci ildə) inşa olunmuş Portal girişinin yarımqübbələri də bunu təsdiq edir. 18 dilim bölgülü həmin yarımqübbələr qarşısına güzgü qoyulmaqla 36-ya tamamlanır və tam qübbə şəkli alınır. Bu, hər biri 10 bucaq dərəcəsi olan 36 bölgü isə çevrədəki, buradakı vəziyyətdə sferadakı 360 dərəcəni və ildəki günlərin sayını göstərir (Şumerlər ilin uzunluğunu 360 gün, Günəşin səmada illik yerdəyişməsinin bucaq ölçüsünü 1 dərəcə qəbul etmişlər).

Səmanı daimi müşahidə edən kahin - münəccim maqlar ulduz və bürclərin vəziyyətinə görə ilin başlanğıcını, yaz bərabərliyi (21 mart), payız bərabərliyi (21 sentyabr), yay və qış günəşduruşu (21 iyun, 21 dekabr) vaxtlarını asanlıqla və çox dəqiqliklə müəyyənləşdirə bilmişlər.

İlin başlanğıcı - Novruz günü qədim oğuzların inam gətirdikləri Öküz bürcünün səmadan çıxması, "Öküzün çəkməsi" ilə müəyyən edilmişdir. 12 ulduzdan ibarət və öküz başı formasında olan bu bürc (şəkil 4) bütün payız - qış dövrü səmada çox geniş bir sahəni tutur, necə deyərlər, "hökmranlıq" edir". Lakin səmada Şir bürcünün görünməsi, onun mart ayına yaxınlaşdıqca səmanın ortasına tərəf hərəkət etməsi mifologiyada Şirin Öküzə

Şəkil 4

"hücümü" kimi qəbul edilmişdir. Martın 21-də, Novruz günü öküz başı formasında olan bu bürc üfüq arxasında görünməz olur. Şir bürcü səmada "hökmranlıq" edir. Bu səma hadisəsini bizim əcdadlarımız Şirin Öküzü məğlub etməsi kimi mənalandırmışdılar. "Öküz"ün səmadan çıxması hər il martın 21-nə təsadüf etdiyindən həmin əlamətə görə ilin başlanğıcını - Novruz müəyyənləşdirmişlər.

İçərişəhərin Qoşa Qala qapısı (Şah Abbas darvazası) üzərində maraqlı bir təsvir vardır. Üz-üzə dayanmış iki şir təsviri arasında bir öküz başı təsviri (şəkil 5).

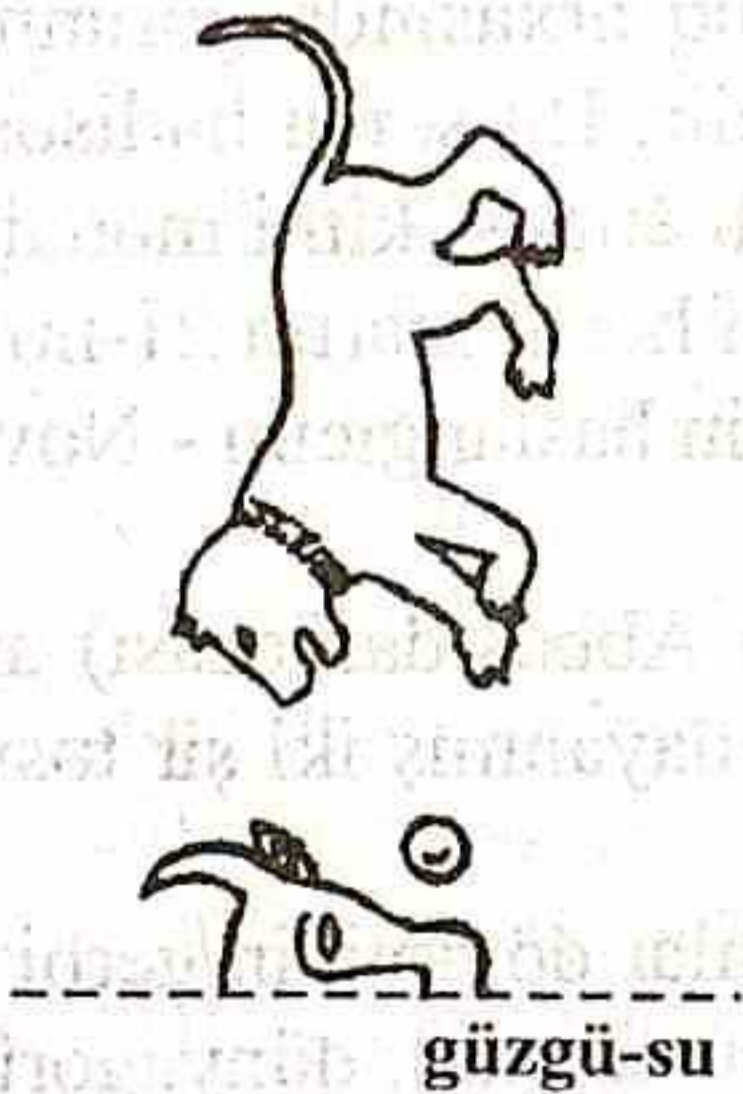
Mütəxəssislər bu simvolu Şirvanşahlar dövlətinin gerbi kimi qəbul edirlər. Bu simvolun mənası şumer-türk dünyagörüşü ilə açılır. Belə ki, səmada Şir və Öküz bürclərini simvollaşdıran

Şəkil 5

həmin təsvir xüsusi metodika ilə - güzgü qaydası ilə hazırlanmışdır. Öküz bürcünü rəmzləndirən öküz başı burun xətti boyunca simmetrik olduğundan, öküz başının yarısı və bir şir səmada martın 21-də görünən vəziyyəti ifadə edir. Digər tərəf isə şəkildir, inikasdır. Yəni martın 21-də, Novruz günü öküz başının yarısı Su (Dəniz) üzərində üfüqdən aşağıda olduğu vaxt, səmada yalnız yarım öküz başı və bir şir bürcü görünür (Şəkil 6). Dənizdəki (güzgüdəki) inikas isə yarım öküz başını tam vəziyyətə gətirir. Şir obrazını isə ikiləndirir. Əslində qapı üzərində çəkilmiş həmin simvol bütövlükdə İçərişəhər dünyasına açardır.

Buradan mühüm və indiyədək gizli qalan bir çox mahiyyətlər açılır. Mifologiyada zaman və tale allahı kimi ZURVAN qəbul edilir. Həm də zamanın başlanğıcını qoyan ZURVAN ilkin varlıq hesab edilir. Q.S.Nyuberqə görə, bütün Avesta ali allah Zurvanın kultuna əsaslanır. M.Dantesin fikrincə isə Zurvanizm Zərdüştliklə Babil mədəniyyətinin kontaktı nəticəsində yaranmışdır. ZURVAN-la, zamanın, ilin başlanğıcını qoyan allahla, ilin başlanğıcını

Şəkil 6

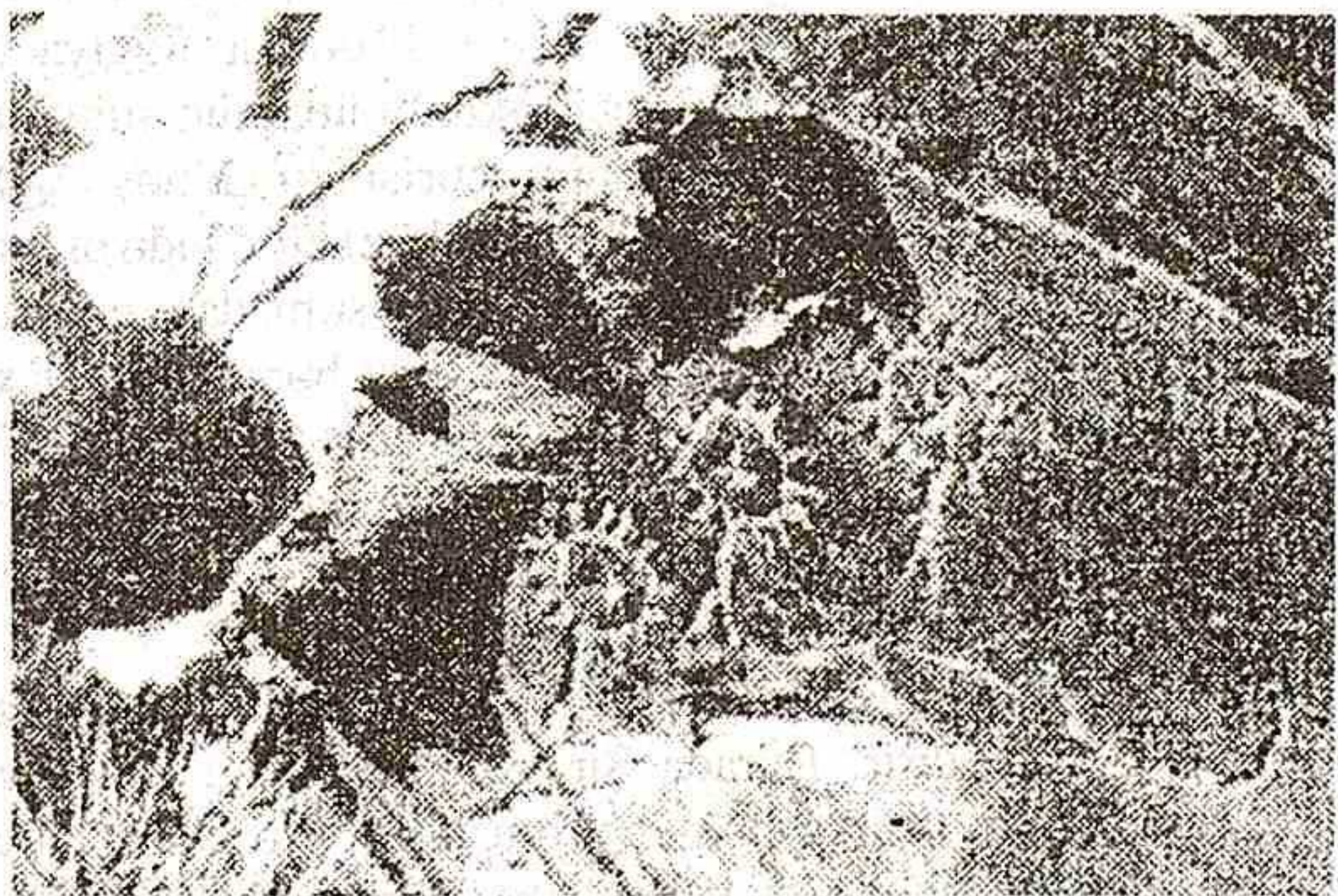
hesab edilən NOVRUZ arasında əlaqə varmı?

Məsələ burasındadır ki, səmadakı allah - ZURVANIN Su səthindəki - GÜZGÜDƏKİ inikası elə Novruzdur. Yəni ZURVAN güzgü qaydası ilə əksinə tələffüz edildikdə NAVRUZ alınır. Xalq arasında bu sözün indinin özündə belə NAVRIZ şəklində işlənməsi də elə bununla əlaqədardır.

Bu hələ hamısı deyil, açılmamış başqa mənalar da vardır. ŞİR bürcü "göy öküzünə" tam qalib gəldikdən, onu səmadan "qovduqdan", məğlub etdikdən sonra səmanın ortasına tərəf irəliləyir.

İyun ayının 21-də (yay günəşduruşu) günəş öz maksimum yüksəkliyində ŞİRİN "başı" ilə birləşir, səmada Şir tam hökmran olur (Bu vaxt işığın qaranlığa, kölgəyə tam qalib gəldiyi, Yer səthinin ən çox işıqlandığı, gündüzün gecədən maksimum uzun olan vaxtıdır). Bu səma hadisəsinin qədim qayaüstü təsviri Özbəkistandakı Saymalı Taşda vardır (şəkil 7).

Saymalı taşdakı həmin təsvirin çəkildiyi daş elə seçilmişdir ki, şəklin üzünü yalnız 21-23 iyunda işıqlana bilir. Bununla qədim

Şəkil 7

tayfalar həm də yay Günəşduruşunun dəqiq vaxtını müəyyən etmişlər.

E.E.Kuzminanın açıqlanmasına görə Şirin Öküzü "məğlub" etməsinin iki simvolik mənası olmuşdur.

1. Yeni il, Novruz bayramı,

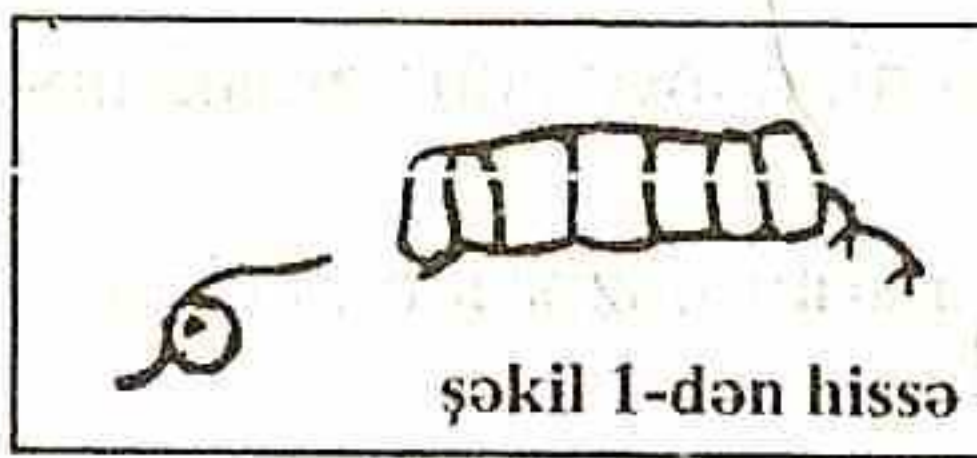
2. Padşah simvolu kimi

(Bu barədə biz "Oğuz dünyanı dərk etmənin açarları" kitabında ətraflı bəhs etmişik. Lakin, yenidən həmin məsələlərə diqqət yetirmək lazım gəlir.)

E.Kuzmina düzgün olaraq bu rəmzləri şumerlərə aid etsə də, nədənsə sırf İran kultu kimi verir. Halbuki, oğuzlarda Öküz-lə-ər, kişi, igid döyüşü qədim adətlərdəndir. Öküzü məğlub edən ƏR (RA), kişi (ışık) hökmdar seçilər, ona taxt verilər, hamıdan yüksək sayılanmış. Bütün bunlar Dədə Qorqud dastanında öz əksini tapıb.

Yuxarıda dediklərimiz Qobustandakı "Yazılı" qayasındakı 9 nömrəli daşda həkk olunan təsviri (Şəkil 1) daha aydın başa düşməyə imkan verir. Təsvirə diqqətlə baxdıqda buradakı solyar işarələr və simvolların mənası aydınlaşır. Aydın olur ki, təsvirin sağ küncündəki ♄ – bu işarə indi də astrologiya və astronomiyada istifadə olunan Buğa (öküz) bürcünün simvolidir. Onun lap yanında isə kiçik dairə içərisində Günəş (☉) rəmzi verilib. Bu rəmzlər Günəşin Buğa (öküz) bürcündə olması deməkdir. Maraqlıdır ki, Öküz bürcünün səmadan çıxması əlaməti ilə təyin olunan Novruz, yaxud Yaz bərabərliyi vaxtı həmin dövrdə (təxminən 7 min il qabaq) Günəşin Öküz bürcündə olması vaxtına təsadüf edir (Hazırda Günəş Qoç bürcündən Balıq bürcünə keçmişdir. Günəşin hər bürcdə olma periodu 500 ildən bir az artıq vaxtı əhatə edir).

Təsvirin aşağı hissəsi (Şəkil 8) Şirin öküzü səmadan çıxarmasını əks etdirir. Burada Şir sxematik cizgi ilə təsvir edilib. Solyar işarə ilə verilən ♄ bu təsvir isə Öküz bürcü deməkdir. Aşağıdan mağara, boru şəklindəki 7 qatlı –

Şəkil 8

bu təsvir 7 qat Göy deməkdir. Şir 7 qata (Səmaya) daxil olan kimi, Öküz isə buradan çıxan kimi göstərilir.

Təsvirin solundakı qüllə üzərindəki qurşaq suyu rəmzləndirir. Bu qurşaqdan yuxarıdakı işarə – ☼ – Günəş, qurşaqdan aşağıda Yeraltı (sualtı), dünyada isə öküz – ♋ – (Van) rəmzi vardır. Bunların birliyi isə yenə də bütün kainatı – Yerüstü günəşli, işıqlı səmanı və Yeraltı dünyanı əks edən suyu, ayı göstərir. Onların vəhdəti Sur+Van deməkdir.

İçərişəhər kompleksində bu fikri ifadə edən memar, Şirvanşah saray (taxt) kompleksinin qövsvari qala divarlarının, bürclərin ortasında, simvolik mənada Göyün ən yüksək yerində yerləşdirib, onun taxtını uca edib. Elə relyefə görə də həmin nöqtə İçərişəhərin ən hündür yeridir.

Yuxarıdakı fikirlər ŞİRVAN sözünün də mənasının açılmasına kömək edir. aydın olur ki, ŞİRVAN elə ZURVAN deməkdir. Türk dillərində "Ş" səsinin "S", "Z" səslərinə, "İ" səsinin "U" səsinə keçə bilməsini, tələffüzdə əvəzlənməsini nəzərə alsaq, Şirvan, Survan, Zurvan sözlərinin eynimənalı olduğu aydınlaşır. ŞİR, SUR, ZUR sözləri cynimənalı olmaqdan başqa həm də ikili məna daşıyır, belə ki, qədim ulduzşünaslıqda həm GÜNƏŞ, həm də ÖKÜZ BÜRÜCÜ SUR adlandırılmışdır. VAN işıqlı göy və onun suda, göldə, dənizdə əksi mənasına gəlir.

Deməli, ŞİRVAN sözü ikimənalıdır. O, həm göyü, həm də Göyü əks etdirən dənizi - SUYU ifadə edir. Başqa mənada Dənizi və onun sahili boyu quru ərazini - işıqlı quru səthini bildirir. Yəqin clə buna görə də həm Xəzər, həm də Xəzərin qərb sahil-boyu ərazisi Şirvan adlanmışdır.

*Dövrün əmrinin fərmaniylə mən
Nəhayət, qurtardım Şərvan bəndindən...
Şərvan dənizindən uzağa getdim,
Arzuma çatmaqçün İraqa getdim.*

deyən Ə.Xaqani həm ŞİRVAN ərazisini, həm də ona bitişik dənizi Şirvan adlandırır.

“Van” termininin mifoloji anlamlarını nəzərdən keçirmək fikrimizi aydınlaşdırmağa kömək edərdi.

Ucalıq rəmzi olan Van mifologiyada həm də padşahlıq rəmzi kimi qəbul olunmuşdur. Yəni göyün, səmanın ən yüksək zirvəsi, “ban”ı. Görünür bu, Sur (öküz) və Şir bürcünün ilin müxtəlif vaxtlarında (21 iyunda Şir bürcü, 21 dekabrda isə Öküz-Sur bürcü göyün ən yüksək zirvəsini tutur) səmada tutduğu ən yüksək yerlə bağlıdır.

Professor Ağayar Şükürovun Mifologiya kitabında (5-ci kitab, səh.137) çin mifləri ilə bağlı belə bir fikrə rast gəlirik: “Onlar Şir təsvirlərində çox vaxt onun alnında “Van” (padşah) işarəsi cızırdılar. Kosmoqonik miflərin bir çox xalqların təsəvvüründə cyni mahiyyət daşıdığını nəzərə alsaq onda Şir + van adının etimologiyası haqqında fikrimizin doğruluğu bir daha təsdiq edilər. Həm də Şir və Sur (öküz) bürcələrinin fəsilələrin dəyişməsi, Yer üzündə işığın artıb azalması ilə zahiri əlaqəsi ikili keyfiyyətli yaradıcı allah Zurvan (Survan, Şirvan) adında öz əksini tapmışdır. Van dünya modeli ilə bağlıdır. O, həm də ucalığın şəkli inikası alınan orta mövqeyi də ifadə edir.

M.M.Kryukov yazır ki, “İn sülaləsi dövründə... dünya modelinin Mərkəzində onu idarə edən van otururdu” (Об этнических картина мира в древнекитайских письменных памятниках. I тысячелетий до н.э. – Этнонимы – М. 1970). “Van” dünya modelində “ən uca” “ortalıq” mahiyyətindən başqa həm də əks qütbü ifadə edir. Bu skandinav mifində “Van”ın dəniz və yer təkinin dərinlikləri ilə əlaqələndirirən allah kimi təqdim olunmasında özünü göstərir.

(A.Şükürov. Mifologiya, səkkizinci kitab, Bakı, “Elm”, 1999, səh.123)

Lakin Kainatın ucalığı və dərinliyi kimi iki əks qütbü ifadə edən “Van” anlayışının türk-şumer dünya modelinə bağlılığı Çin mifologiyasından bir nümunədə daha aydın nəzərə çarpır.

“İnlərə görə səmaaltı ali hakimiyyət vanlara məxsusdur... İnlərin o dünya – axirət dünyası haqqında təsəvvürləri yerdə həmin dövrlərdə mövcud olan qayda-qanunların *güzgüdəki inikasına* bənzəyirdi” (Bax: A.Şükürov. Mifologiya, 5-ci kitab, “Elm”, Bakı, 1996, səh.7). Van kahinlərinin allahlar və adamlar dünyası arasında vasitəçilik funksiyasını da nəzərə alsaq, “Van” ifadəsi ilə bağlı bir çox toponim və oronimlərin mahiyyəti asanlıqla izah olunur (Suvan, Van, Naxsuvan, Atrovan və s.).

İkimənəli Şirvan həyatın və zamanın başlanğıcını ifadə edən zaman və tale allahı ZURVANLA eyniləşir. Zurvan özü də ikicinsli hesab edilmişdir. Yəni həm kişi, həm də qadın başlanğıcı kimi.

Dünyanın özünü də qədim türk və şumerlər, ümumiyyətlə qədim şərq xalqları ikicinsli başlanğıc kimi qəbul etmişlər (YAN - işıq, kişi, quru və İN - su, qaranlıq, nəm, qadın).

İçərişəhər kompleksində 14 bürclü qala divarı göyün simvoludursa, Şirvanşah saray kompleksi ilə birlikdə Su- güzgü qarşısında yerləşən şəhər *GÜNƏŞ şəhəri*, işıq şəhəri anlamında, mənasındadır.

Suda əks olunan şəhər isə, öz 14 şəkil bürcü ilə birlikdə inikas olunan Su şəhəridir. 14 bürclü qala divarları ilə əhatələnən İçərişəhər dənizdəki şəkli ilə birlikdə 28 bürclə əhatələnən tamı, bütövü, çevrəni, dünya sferasını ifadə edir. Çevrənin, kürənin mərkəzində isə *QIZ* qalası dayanır. Mərkəzdə dayanan *QIZ* (qala) da öz şəkli ilə birlikdə ikililik - duallıq yaradır (Maraqlıdır ki, qədim misir dünyagörüşündə də qız-kız ikili xarakterdədir).

Beləliklə, Qız qalası həm qurudakı – Günəş, işıq şəhəri *İÇƏRİŞƏHƏRİ* əhatə edən qala qövsünün qarşısında, həm də "*sudaki İçərişəhərin*" 14 bürclük yarımçevrəsinin şəkli qarşısında dayanan obyekt olur. Bu isə səhərlər Günəşlə, axşamlar isə Ayla qoşa görünən dan ulduzu, Veneradır. Deməli, *Qız qalası Veneranın obrazıdır*. Qala divarlarının qövsvəri əyrisini göy tağının simvolu hesab etdikdə onun şaquli istiqamətdə suda alınan şəkli bütöv sferaya tamamlanır. mərkəzdə isə QIZ qalası bu

dəfə Qütb ulduzunun obrazını yaradır (Qütb ulduzu da mifologiyada qız obrazında qəbul edilir). Beləliklə, Qız qalası sferik göyün mərkəzində yerləşən Qütb ulduzunun, "müstəvi" kainatda isə Veneranın obrazını yaradır.

Zahirən şərqdən qərbə hərəkət edən Günəş, qərbdən şərqə hərəkət edən Ay qarşısında vaxtaşırı görünən VENERA İçərişəhər memarlıq kompleksində Qız qalası "obrazında" gah həqiqi içərişəhərin, gah da sudakı xəyali içərişəhərin qarşısında görünməklə həmin effekti yaratmalıdır.

Ay (hilal), güzgü kimi əksedən qəbul edildiyindən, aypara, yaxud su-güzgü qarşısında dayanan Qız qalası elə simvolik mənada gözəllik ilahəsi Veneranın obrazıdır.

Venera planetinin qədim ulduzsünaslıqda başqa adları da var. Ona həm Nahid, həm də Zöhrə deyirlər (Orxan - Yenisey abidələrində Nağit adlanır). Nahid həm də həddi buluğa çatmış qız deməkdir. Məlumdur ki, qədim dövrlərdə təqvim qadınlar, həddi buluğa çatmış qızlar aparmışlar. Bu 28 günlük ay təqvimi və qadınlarda həmin periodla bağlı fizioloji proseslə bağlıdır.

Görünən bürclərin 14, şəkli ilə birlikdə 28 olması da buna işarədir. Bu rəqəm həm də Qız qalasının özündə verilib. Qala 28 metr hündürlükdədir. Qalanın 8 mərtəbəsi isə 8 bucaqlı Veneranı simvollaşdırır.

Qız qalası ilə əlaqədar əfsanələrin birində "qızın adı Sevidi" deyilir. Sevit isə yenə də Venera deməkdir.

Qədim türk tayfalarının və şumerlərin totem təsəvvürləri, yəni sitayiş etdikləri heyvanlar rəmzi mənə daşıyır. Araşdırmalarımız göstərir ki, qədim Türk - Oğuzların, şumer əhalisinin sitayiş etdiyi Öküz həm Ayın, həm də Göyün, Göy qübbəsinin rəmzidir. Şir isə yenə də həm Günəşin, həm də Göyün simvoludur. Aydın görünür ki, göy qübbəsi Şir (Günəş) və Öküz (Ay) arasında ortaq, şəriklidir.

Belə çıxır ki, aypara və onun qarşısında qürüb vaxtı görünən Venera da, yarım doğmuş vəziyyətdə Günəş və onun qarşısında

görünən dan ulduzu da bütövlükdə Dünyanın, Kainatın simvolidur.

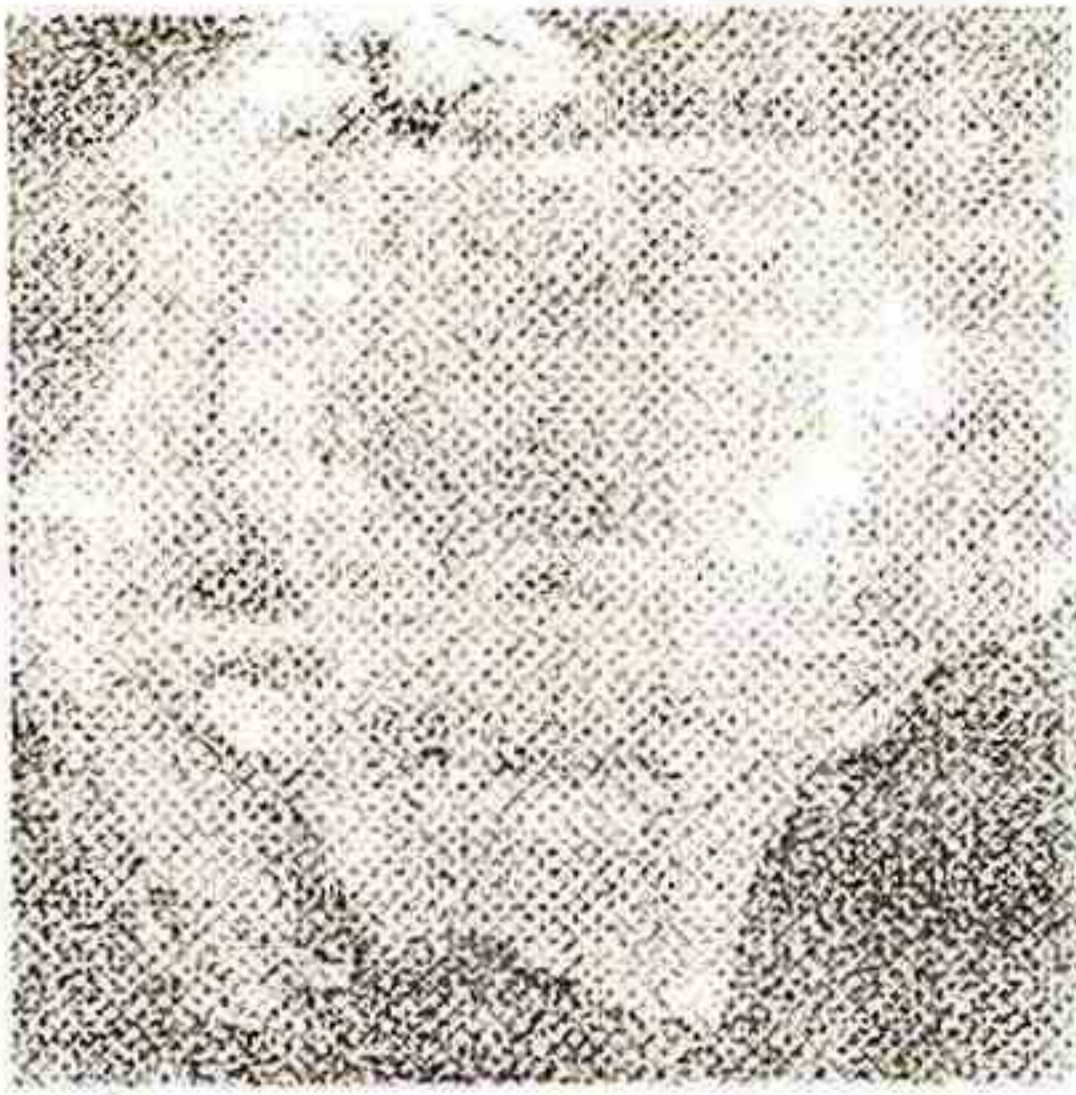
Misirdə olduğu kimi, şumer allahları da, ibadətləri ilə bağlı olan heyvanların üzərində təsvir edilirlər. Himayəçi, xeyirxah ruhlardan Lamassu qanadlı öküz şəklində, Şedu isə insan başlı Şir şəklində verilir.

İçərişəhər kompleksində Lamassu - qanadlı öküz, Qız - ilahə İnanna ilə birlikdə eyni təsvirdə, Şirvanşahlar saray kompleksində məharətlə kombinə edilmişdir. Yəni saray kompleksinin bir tərəfi qanadlı öküzü, digər tərəfi isə Qızın təsviri, daha dəqiq desək, yarım təsviridir. Belə ki, şəkil 2-də göstərilən 1-ci xətt boyunca açar rolunu oynayan perpendikulyar qoyulmuş güzgü ilə baxdıqda qanadlı öküz təsviri aydın görünür (şəkildə görünən aypara təsviri öküzün buynuzudur). Güzgünü bu dəfə 2-ci xətt boyunca əksinə, üzünü sağa çevirib baxdıqda isə ilahə Qız, İnanna, yaxud Veneranın şəklini alır.

Maraqlıdır ki, Lamassu güzgü qaydası ilə əksinə oxunduqda Ussamal alınır. Bu isə bir az təhrif olunaraq Yassamal şəklinə düşmüş sözdür. Yəni Ussamal - Yassamal "uçan öküzün" - Lamassunun yerdəki şəklidir, kölgəsidir. Həm də Yassamal toponimi şəkildə öküzün "uçduğu" istiqamətdə yerləşən yer adıdır.

Bu üsulla bir çox toponimlərin mənasını açmaq mümkündür. Abşeron, Səbayıl, Bayıl sözlərini həmin üsulla nəzərdən keçirək.

Səma öküzünə Apis deyildiyi haqda əvvəlcə danışmışdıq. Qız qalası, Bayıl təpəsi ərazisində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı çoxlu öküz başı təsvirləri aşkar edilmişdir (Şəkil 9). Həm Qoşa qala qapısı üzərindəki təsvirdəki, həm də arxeoloji qazıntılardan əldə edilən daş üzərindəki öküz başlarının şəklində səmadakı Öküz bürcünün obrazıdır. Bu bürcə Apis deyilməsi Qədim Misir mənbələrindən məlumdur. Allah kimi qəbul olunan Apis-dən başqa ApSu adlı allaha da sitayiş edilmişdir. Əslində bunların biri (Ap+İs) işığa, digəri (Ap+Su) Suya sitayişlə bağlıdır. Hər iki sözdə iştirak edən "Ap" komponenti ev mənası-

Şəkil 9

nı daşıyır (Qədim münəccimlər bürclərin yerləşdiyi səma sektorlarını da xanə, ev adlandırmışlar).

Bu cür yanaşma Ap+İs sözünü işıq evi, Ap+Su sözünü isə Su evi kimi başa düşməyə imkan verir (Quruda olan Qız qalasından – İşıq evindən başqa Suda, dənizdə olan Qala haqda fakta diqqət yetirin). Ap+İs və Ap Su bu gün Abşeron kimi tələffüz etdiyimiz məkan adı-

nın əsasını təşkil edir. Əslində bu toponim Ab+Su+Ron-dur. “Ron” hecası güzgü qaydası ilə əksinə oxunduqda “nor” - “nur” şəklinə düşür. “Nur” isə işıq sözünün mənasını ifadə edir. Beləliklə, Abşeron sözünün həqiqi mənası Su və İşıq evi mənasını verən Ab+Su+ron deməkdir.

Bəlkə də “ron” ifadəsinin əksinə oxunuşuna şübhə ilə yanaşılacaqdır. Onda əlifbanın birinci hərfinə qədim finikiyalıların dediyi Al+fa adı ilə ərəblərin dediyi Al+if adlarını müqayisə etmək lazımdır. Bunların hər ikisi yenə də öküz başı formasında ∇ olan bürclə əlaqəlidir və onun güzgüdə əksi ∆ (Əlif, Alfa) hərfini verir. Yaxud, azərbaycan dilindəki “**Nar**” sözünün rus dilində eyni mənalı q+**ran**+at sözü ilə müqayisə etmək kifayətdir.

Başqa bir misal: azərbaycan dilindəki “ço+ban” sözü ispan dilində “pan+ço” kimi səslənir. Bizim al+ma adlandırdığımız meyvəni italyanlar mc+la adlandırır.

Davud Axundov yazır ki, Səbail sözünün qədim tələffüz forması “Sabila” şəklindədir. Burada da həmin mexanizmi tətbiq etməklə “sabila”-nın Alibas, yaxud, Alib (Əlif)+baş olduğunu (“b” hərfi ortaqlıdır) müəyyən etmək olur. Bu da

yənə öküz başlı, yaxud Alov başlı deməkdir. Bail isə yənə də “Alib” sözünün dəyişmiş formasıdır.

Yuxarıda danışmışdıq ki, Qız qalası ibadətqah olmuşdur. Belə ibadətqahları yaradanlar onu Göy qübbəsinin modeli kimi düşünmüş, Qala-Allah kimi qəbul etmişlər. Şumerlər onu Göytəpə, yaxud, Zikurat adlandırmışlar. Ziyarət sözü də elə buradandır. Zikurat əgər yerdə ibadət edilən şəkil, Göydəki inam gətirilənin surəti, əksidirsə, səmada, allahlar dünyasında inam gətirilən Zikurat-ın əksi olmalıdır. Bu isə elə Tarukiz, taru kiz, Tanrı Qız deməkdir. Yəni güzgü qaydası Zikurat sözünün semantik mənasının açılmasına da kömək edir.

Beləliklə, bütün gizli sirləri ilə yanaşı:

1. İÇƏRİŞƏHƏR-QIZ QALASI memarlıq kompleksi Yararı və Kainat, Dünya haqqında qədim Türk-Şumer dünya-görüşünün özündə əks etdirən unikal memarlıq möcüzəsidir.

2. Qədim Bakı, sirli İçərişəhər - Qız qalası kompleksi əski Türk dünyasının milli rəmzlərindən biri olan Aypara və 8 bucaqlı ulduz (Venera) simvolunun nəhəng təsviridir.

Yeraltı yollara gəlincə bu da Ayla bağlı qədim inamlarla əlaqəlidir. Belə ki, Ay allahı Nanna Sin həm yerüstü, həm də yeraltı dünyanın hökmdarı hesab edilmişdir. Bu yeraltı yollar müdafiə məqsədindən başqa Ay allahının - Nanna Sinin yeraltı yolunu göstərməlidir. Yəni qərbdə çıxıb, şərqdə batan (zahiri aylıq hərəkət), yaxud şərqdən qərbə (gündəlik) hərəkət edən Ay yenidən səmada görünməsi üçün başlanğıc vəziyyətə (inama görə) Yeraltı yolla getməlidir. Onda İçərişəhərdəki əsas yeraltı yol Ayın səmadakı hərəkətinin yerdəki proyeksiyası istiqamətində olmalıdır. Ola bilər ki, həmin yeraltı yol istiqamətində Qız qalasına su xətti də çəkilmiş olsun, çünki, Ay həm də əks edən suyun simvoludur.

ƏDƏBİYYAT

1. "Kitabi-Dədə Qorqud", Bakı, "Yazıçı", 1988.
2. Fəzlullah Rəşidəddin, "Oğuznamə", Bakı, "Elm", 1987.
3. M.Seyidov, "Qam-Şaman və onun qaynaqlarına ümumi baxış", Bakı, "Gənclik", 1994.
4. A.Şükürov, "Mifologiya", Bakı, "Elm", 1995-1999, 1-8-ci kitablar.
5. M.Seyidov, "Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları", Bakı, "Yazıçı" - 1983
6. Ə.Rəcəbov, Y.Məmmədov "Orxan-Yenisey abidələri", Bakı, "Yazıçı",
7. В.Г.Ерман, Е.Н.Темкин "Мифы древней Индии", Елм, 1957.
8. N.Rzayev, "Əcdadlarımızın izi ilə", ADNPB, Bakı, 1992.
9. В.В.Родлов, "Образцы народной литературы тюркских племен", том III, СПб, 1907.
10. V.M.Masson, V.İ. Sarianidi, "Karakum - sivilizasiyanın şəfəqləri", "Nauka", Moskva, 1972.
11. Y.Yusifov, "Qədim Şərq tarixi", BUN, 1993.
12. C.Rüstəmov, "Qobustan dünyası", ADN, 1994.
13. В.Б.Виноградов, "Тайны минувших времен", "Наука", Москва, 1966.
14. В.И.Сарианиди, "Тайны исчезнувшего искусства Каракумов", "Наука", Москва, 1967.
15. F.K.Gilarbəyli, "Qor Əman", "Mütərcim", Bakı, 1966.
16. В.И.Авдиев, "История древнего востока", Госиздат, ПЛ, 1948.
17. M.Adci, "Avropa, Türklər. Böyük səhra", "Mısl", 1998.
18. С.Неуət, "Törklərin tarix və mədəniyyətinə bir baxış", Bakı, ADN, 1993.
19. X.Şirvani, "Seçilmiş əsərləri", Azərbaycan EA nəşriyyatı, Bakı, 1956.
20. N.Gəncəvi, "Sirlər Xəzinəsi", Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1947.

21. F.Əfəndi, "On iki simvol və timsal", Bakı, Gənclik, 1998.
22. "Югославия" журналы, "Древние цивилизации", Октябрь, 1968.
23. A.A.Bakıxanov, "Təhzibi - əxlaq", "Xəzər" jurnalı №2, 3.
24. N.Gəncəvi, Azərnəşr, Bakı, 1940.
25. Д.А.Ахундов, "Архитектура древнего и ранне -средне-векового Азербайджана", АзГосИздат, Баку, 1986.
26. Ə.Ş.İsmizadə, H.Ə.Ciddi, "Bakı Qız qalası", Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1968.
27. "Ana sözü" jurnalı, Bakı, 24.06.91.
28. Həmid Araslı, "İmadəddin Nəsimi", Bakı, Azərnəşr, 1972.
29. Y.N.Qolenduxin, "Pervobitnoe iskusstvo", "Nauka", Novosibirsk, 1971.
30. K.Vəliyev, "Sözün sehri", Bakı, 1983.
31. V.S.Solovyov, "Fəlsəfə dünyası", Moskva, Siyasi Ədəbiyyatlar Nəşriyyatı, 1991.
32. M.Füzuli, "Heyrət ey büt", "Gənclik", Bakı, 1989.
33. B.Həsənov, R. Əliyev, "Kimyəvi elementlərin dövrü sistemində yeniliklər", Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1969.
34. F.Qasımzadə, H.Şirəliyev, "Dialektik materializm", Maarif, 1972.
35. N.Gəncəvi, "Xosrov və Şirin", Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1947.
36. N.Gəncəvi, "Seçilmiş əsərləri", 4-cü cild, "Elm", Bakı, 1985.
37. Şihab Əd-Din Sührəvərdi "Filosofların görüşləri", Bakı, "Elm", 1986.
38. X.A.Кинг, "Как строились египетские пирамиды", "Наука", Москва, 1967.
39. Н.Ханыков, "Записки по этнографии Персии", "Наука", Москва, 1977.
40. А.П.Каждан, "Византийская культура X-XI вв.", "Наука", Москва, 1969.
41. Esxil, "Zəncirlənmiş Prometeu", Bakı, 1975.
42. П.Мариковский, "Тайны мира насекомых", Алма-Ата, 1969.

Texniki redaktor:

Z.N.Əmiraslanova

**Kompüter dizaynı
və tərtibatı:**

Z.N.Əmiraslanova

P.K.Əsgərov

A.R.Hüseynov

Yığılmağa verilmiş: 21.12.2001

Çapa imzalanmış: 05.02.2002

Formatı: 84x108¹/32

Çap vərəqi: 9,4

Tirajı: 300

“Ziya-Nurlan” NPM – 2002